

METSZETEK

Társadalomtudományi folyóirat

a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének
online társadalomtudományi folyóirata

2012/2-3. szám

Folyóirat

- Közelkép
- Kezdőkör
- Nyitott szemmel

Szerzőink - 2012/2-3. szám

- Berényi Zoltán
- Bezsenyi Tamás
- Farkas Gyöngyi
- Markos Valéria
- Mazsu János
- Nagy Levente
- Papp Andrea
- Petrov Boglárka
- Rácz Andrea
- Somogyi Ildikó
- Szilágyi Zsolt
- Valuch Tibor
- Varga Zsuzsanna

Now available...

Közelkép (tanulmányok)

- **Berényi Zoltán: Fenntartható fejlődés és szabadság**
- **Nagy Levente: Az egyenlőtlenség apológiája**
- **Rácz Andrea: Gyermekvédelmi háttérrel a felsőoktatásba: a YIPPEE nemzetközi kutatás egyesült királyságbeli és magyar tapasztalatai**

Közelkép - Piacok a társadalomban...*

- **Bezsenyi Tamás: „Kisdedet álmodik a vasöntő az ércformákba” A Kádár-korszak gyári munkásai közötti együttműködés a fuszás révén**
- **Farkas Gyöngyi: Csempészet a magyar-csehszlovák határon az 1950-es évek elején**
- **Mazsu János: Piac és piactér Debrecenben a 19. században I.**
- **Szilágyi Zsolt: Hajnali Suttogó. Piac a két világháború közötti Kecskeméten**
- **Varga Zsuzsanna: Az agrárpiac rehabilitálása Magyarországon 1956 után**

Kezdőkör (hallgatók munkái)

- **Markos Valéria: A munkaerőpiacra való belépés módjai felsőfokú tanulmányok folytatása mellett**
- **Petrov Boglárka: A popperi módszertan megjelenése a politikában**
- **Somogyi Ildikó: Az iskolai szociális munka rendszerintegrációs kérdései**

Nyitott szemmel (recenziók)

- **Papp Andrea: Falusi munkáskolóniák Észak-Magyarországon**
R. Nagy József: Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon
- **Valuch Tibor: Hatalom és paraszti társadalom**
Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában - A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945-1965

A METSZETEK a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének online társadalomtudományi folyóirata.

Lektorált folyóirat.

Székhely:
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Megjelenik:
évente négyszer

Szerkesztőbizottság:
Balogh László Levente, Czibere Ibolya,
Csoba Judit, Pényes Hajnalka,
Sipos Flórián, Valuch Tibor

Olvasószerkesztő:
Szekeres Melinda

ISSN:
2063-6415

E-mail:
metszetek@arts.uni-deb.hu

Felelős kiadó:
a DE BTK PSZI igazgatója

Tartalomjegyzék

Közelkép (tanulmányok)

Berényi Zoltán: Fenntartható fejlődés és szabadság.....	1
Nagy Levente: Az egyenlőtlenség apológiája	8
Rác Andrea: Gyermekvédelmi háttérrel a felsőoktatásba: a YIPPEE nemzetközi kutatás egyesült királyságbeli és magyar tapasztalatai	24

Közelkép – Piacok a társadalomban és a történelemben

Bezsenyi Tamás: „Kisdedet álmodik a vasöntő az ércformákba” A Kádár-korszak gyári munkásai közötti együttműködés a fusizás révén.....	39
Farkas Gyöngyi: Csempészet a magyar-csehszlovák határon az 1950-es évek elején.....	49
Mazsu János: Piac és piactér Debrecenben a 19. században I.....	54
Szilágyi Zsolt: Hajnali Suttogó. Piac a két világháború közötti Kecskeméten	70
Varga Zsuzsanna: Az agrárpiac rehabilitálása Magyarországon 1956 után.....	83

Kezdőkör (hallgatók és doktoranduszok munkái)

Markos Valéria: A munkaerőpiacra való belépés módjai felsőfokú tanulmányok folytatása mellett	93
Petrov Boglárka: A popperi módszertan megjelenése a politikában.....	102
Somogyi Ildikó: Az iskolai szociális munka rendszerintegrációs kérdései.....	108

Nyitott szemmel (recenziók)

Papp Andrea: Falusi munkáskolóniák Észak-Magyarországon	115
Valuch Tibor: Hatalom és paraszti társadalom.....	125

Berényi Zoltán:

Fenntartható fejlődés és szabadság¹

... „Ha a szavakat nem használjuk helyesen, akkor nem azt mondjuk, amit szándékunk szerint közölni szeretnénk. Ha nem azt mondjuk, amit szándékunk szerint közölni szeretnénk, az elvégzendő elvégzetlen marad. S ha ez történik, erkölcs és művészet romlásnak indul; az igazság eltűnik. S amikor az igazság eltűnik, az embereken ... zavarodott tehetetlenség lesz úrrá ... emiatt tehát nem használhatjuk helytelenül a szavakat. Ez mindennél fontosabb”.

Confucius: *Analects*, Book XIII, Chapter 3, verses 4-7,

Konfuciusz fenti gondolatait a társadalmi harmónia megőrzése érdekében ajánlotta saját kora döntéshozóinak figyelmébe. S habár azóta közel 2500 év telt el, mégis, meggyőződésem, hogy fenti mondatai ma ugyanúgy megszívlelendők, mint amikor annak idején tanítványai lejegyezték a mester szavait.

A fenntartható fejlődés fogalma

Napjaink egyre súlyosbodó környezeti problémái, gazdasági, társadalmi zűrzavarai azt jelzik: mind az egymáshoz, mind a környezetünkkel való viszonyunkban komoly problémákkal kell szembenéznünk.

Az állítás, mely szerint az emberiség egyre súlyosabb környezeti problémákkal terhelt világban él, napjainkban sajnos már egyáltalán nem tekinthető valamiféle újdonságot hordozó kijelentésnek. S habár a tudományos világban korántsem teljes az egyetértés abban, hogy e problémák jelentkezése miként és milyen mértékben tulajdonítható az emberi tevékenységnek, azt mégsem igazán lehet megkérdőjelezni, hogy pl. a klímaváltozás nemcsak bizonyos kutatók absztrakt elmeszüleménye, hanem a valóságban is zajló folyamat. Ráadásul a felmelegedés hatásai egyre komolyabbak, s emiatt aligha engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy nem veszünk róla tudomást. Az ún. Római Klubhoz tartozó kutatók már az 1970-es évek elején arra figyelmeztettek, hogy a Föld erőforrásai végesek, s hogy ezt a tényt figyelembe kellene vennünk a gazdaságpolitika terén meghozandó döntések tervezésekor. A csoport "A növekedés korlátai" címet viselő jelentése 1972-ben jelent meg. Egyes kutatók e jelentés kapcsán a "fenntartható fejlődés" koncepciójának ez évben történő megjelenéséről beszélnek. Mit is takar azonban a "fenntartható fejlődés", vagy "fenntarthatóság" fogalma?

A fogalom legáltalánosabban használt definíciója napjainkban az, amelyet az ENSZ ún. Bruntland Bizottsága 1987. március 20-án határozott meg (Barlund 2005). E szerint:

“A fenntarthatóság, vagy más szóval fenntartható fejlődés (FF) a gazdasági növekedés olyan mintájának tekinthető, melynek keretében a cél az, hogy az emberi szükségletek kielégítésekor az erőforrások felhasználása a környezet megóvása mellett történjék, - annak érdekében, hogy e szükségleteinek kielégítése nemcsak a jelen, hanem a jövő generációk számára is lehetséges maradjon”.

Vizsgáljuk meg röviden e definíciót! Annak ellenére, hogy a "környezet" fogalmát nem határozza meg pontosan, a meghatározás kontextusa legalábbis három dolgot feltétlenül jelez számunkra:

1. a Bruntland Bizottság "környezet" alatt a "természeti környezetet", vagy más szóval a "természetet" értette;
2. a definíció e környezeten belüli, illetve e környezettel való interakciót feltételez;

¹ Az itt szereplő tanulmány a 2012 május 26-28 között Debrecenben tartott "Conservatism, Radicalism and Fundamentalism - 2nd Conference of the Biannual conference series on Conservatism" című, nemzetközi konferencián tartott angol nyelvű előadás rövidebb, magyar nyelvű változata.

3. ebben az interakcióban a jelen, illetve a jövő generációk vesznek részt.

A fenntartható fejlődés fogalmának értelmezésekor tehát emberi interakciók sorozatával kell számolnunk. Ha pedig a dolog így áll, akkor az efféle interakciókkal kapcsolatos értékrendszerrel is számolnunk kell.

Értékek és értékrendszerek természetesen kultúráról kultúrára változtak a történelem folyamán, s változnak ma is. Modern világunkban azonban létezik egy koncepció, melyet sokan a modern társadalmi szerveződés alapkövének, az egyik legfontosabb, a modern állam által is védelmezendő értéknek tekintenek. Az erre vonatkozó nézetek közül hadd idézzem itt a nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományágon belül az egyik iskolateremtő kutató, Hans Morgenthau szavait, aki úgy fogalmazott, minden emberi lényben legalább két, legalapvetőbbnek tekinthető vágy munkál (Morgenthau 1965: 192). Egyrészt hatalmat szeretnénk gyakorolni mások felett; másrészt pedig szabadok akarunk lenni. Más szóval, modern világunkban mind a hatalom birtoklását mind pedig a szabadságot valamiféle alapvetően fontos dolognak tartjuk. Ha azonban így áll a helyzet, akkor modern világunkban a szabadság és a hatalom két olyan kulcsfontosságú koncepció, melyhez való viszonyát minden, a komolyan vétel igényével fellépő politikai ideológiának elkerülhetetlenül tisztázni kell. A fenntartható fejlődés koncepciója ugyancsak ilyen fogalom. Napjaink környezeti problémái ugyanis egyre inkább arra kényszerítenek bennünket, hogy a fenntarthatóság elvét tiszteletben tartsuk, s a gyakorlati cselekvésünk vezérfonalának tekintsük. Ám ha ezt napjainkban már aligha kerülhetjük el, akkor azt is meg kell vizsgálnunk, hogy a szabadság fogalmának mely értelmezése teszi lehetővé számunkra leginkább ezt.

Más szóval, arra a kérdésre kell keresnünk a választ, hogy vajon a szabadság iránti vágyunk a fenntarthatóság tiszteletben tartásának szükségessége összeegyeztethető-e, s ha igen, hogyan? Lehetséges-e kompromisszumra jutnunk e két érték tiszteletben tartásával s érvényesítésével kapcsolatban?

A feltett kérdésekre adandó válaszadáshoz közelebből meg kell vizsgálnunk a szabadság fogalmának értelmezését.

A szabadság fogalma és értelmezései

Ha megengedünk némi leegyszerűsítést, akkor tudományos körökben szélesebb értelemben véve a szabadság alapvetően kétféle értelmezésével: az ún. "negatív" és "pozitív" szabadság-értelmezéssel találkozhatunk. (E kétféle megkülönböztetést természetesen számtalan különféle kifejezéssel lehetséges megtenni).

- A szabadság *negatív* értelmezése szerint valaki akkor tekinthető szabadnak, ha cselekedetében *nem korlátozott (jogában áll szabadon cselekedni)*.
- A szabadság *pozitív* értelmezése szerint ellenben valaki akkor tekinthető szabadnak, ha nemcsak jogában áll szabadon cselekedni, *de képes is ténylegesen élni ezzel a jogával. (Azaz joga mellett rendelkezik azokkal a[z] [erő]forrásokkal, melyek képessé teszik szabadon cselekedni)*.

Annak érzékeltetésére, mi is a különbség a szabadság negatív és pozitív értelmezése között, képzeljünk el egy szigetet, rajta az ott élő szigetlakókkal. A sziget az övék; következésképpen tehát szabadságukban áll azt tenni ott, amit csak kívánnak. Ha tehát egy, a szabadság negatív értelmezését valló tudós látogatna hozzájuk, értelmezése szerint bátran mondhatná: "*íme, esetünk tökéletes példa a maximális szabadságra*"!

Elképzelhető azonban, hogy a szigetlakók nem feltétlenül értenének egyet emberünkkel, s ennek hangot is adhatnának, valahogy a következőképpen: "*Hát az kétségtelen, senki sem korlátoz abban, s vitatja ahhoz való jogunkat, hogy szabadságunkban áll azt tenni, amit csak kívánunk, - ám hiába szeretnénk a sziget fáiból házat, s más dolgot*

építeni magunknak, ezt mégsem tudjuk megtenni, mivel nincsenek meg hozzá az eszközeink! Persze, szabadságunkban áll fákat kivágni és fából mindenfélét építeni, ám az isten szerelmére, hát hogy mondhatja, hogy szabadok vagyunk? Hát nem látja, hogy eszközök hiányában nem vagyunk képesek ténylegesen élni is a szabadságunkkal?"

Ha tehát ebben az - első tudósunk számára kissé kínosan alakult helyzetben - a körülményekkel kissé elégedetlen szigetlakókhoz egy, a szabadság pozitív értelmezését valló második tudós látogat el, s miután ellátta őket fejszével, fűrészsel, szögekkel, kalapáccsal, (vagyis a megfelelő eszközök átadásával képessé tette őket arra, hogy éljenek a szabadságukkal), büszkén mondhatná első kollégájának: *"Tessék, szabaddá én tettem őket, hiszen én adtam meg számukra azokat az erőforrásokat, melyek birtokában képessé váltak arra, hogy elméleti szabadságjogukat cselekvésre váltva valóságban is szabadok lehessenek. Szabaddá tehát én tettem őket, s most már valójában szabadok!"*

Véleményem szerint azonban - az immáron pozitív értelemben is szabad - szigetlakóink korántsem lehetnek biztosak abban, hogy cselekedeteik eredményeként végül ténylegesen is a szabadság állapota áll elő számukra.

Mindez persze megtörténhet - ám megtörténhet annak ellenkezője is.

Minden azon múlik, miféle tevékenységet fejtenek ki "szabadságjogaik" és immár "erőforásaik" birtokában. Elképzelhető ugyanis az alábbi eset is: ha kivágják a sziget valamennyi fáját, ha tönkreteszik környezetüket, s ezzel a gazdaságuk, ezáltal végső soron társadalmuk szövedékét - akkor cselekedeteik végeredménye nem a megvalósult szabadság, hanem annak éppenséggel ellentéte lesz.

Ez a történet a valóságban is lejátszódott a Csendes-óceánon található, hatalmas kőszobráiról híres Húsvét-szigeteken, ahol eredetileg több ezer ember élt, jól szervezett társadalomban. Elkövettek azonban egy óriási hibát: a rendelkezésre álló erőforrásokkal teljesen tönkretették szigetük természeti környezetét, s amikor az első európaiak megérkeztek a szigetekre, azok már csak néhány tucatnyi, igen nyomorúságos körülmények között élő bennszülöttet találtak. A szigetlakók rosszul döntöttek, vagy úgy is fogalmazhatunk, teljesen figyelmen kívül hagyták a fenntarthatóság elvét. Egy dolog azonban bizonyos: bár nyilvánvalóan senki és semmi nem korlátozta őket a döntéshozatalban és döntéseik kivitelezésében, - azaz a szabadság negatív, illetve pozitív értelmezése szerint *teljesen szabadon dönthettek s cselekedhettek*, - ám sajnálatos módon ennek következménye szabadságuk teljes elvesztése lett.

Egy alternatív szabadságfogalom

Ezzel a rövid példával arra kívántam rávilágítani, hogy akár a negatív, akár a pozitív szabadság-értelmezés felhasználásával megtervezett és végrehajtott tevékenység hosszabb távon egyáltalán nem biztos, hogy a szabadság állapotának megteremtését eredményezi majd. Meglehet, hogy a tevékenység eredményeként a körülmények úgy változnak meg, (elfogynak az erőforrásaink, s az is előfordulhat, hogy már jogunkban sem fog állni szabadon cselekedni) hogy ennek eredményeként a szabadság hiányának állapota áll elő. Más szóval, az sem zárható ki, hogy az adott, negatív, vagy pozitív szabadság-értelmezés szerint egyaránt szabadnak tekintett tevékenység következménye katasztrofális lesz, a szabadság teljes elvesztését eredményezi majd. (Az természetesen további kérdés, hogy milyen hosszú idő elteltével következik ez be, s persze az sem mindegy, hogy kinek kell elsősorban elszenvednie az esetlegesen káros következményeket).

Természetesen nem elképzelhetetlen az, hogy tudatában legyünk annak, hogy cselekedeteink következménnyel járnak, s talán az sem elképzelhetetlen, hogy végig gondoljuk: a "szabadon" végrehajtott cselekedetünk lehetséges következménye - egy későbbi időpontban - a szabadon cselekvés képességének *elvesztése* lehet. Ha azonban ez ténylegesen megtörténik, az efféle cselekedetet ennek ellenére mégsem tekintjük olyan jellegűnek, amely valójában már eredetileg *sem volt szabad*.²

Ezt egyszerűen azért nem tesszük, mert mindkét szabadság-fogalmunkkal csakis a tevékenység *kivitelezését* lehetővé tevő képességünk *adott időpillanatban* való meglétét, (esetleg ennek mértékét), illetve meg-nem-létét jelöljük meg. (A kétféle szabadság-felfogás közötti különbség mindössze abban áll, hogy a pozitív szabadság-felfogás esetében a cselekedetet végrehajtó aktor adott cselekedetében szabadnak minősítéséhez a cselekedet kivitelezéséhez szükséges erőforrások meglétét is megköveteljük).

Az efféle szabadság-értelmezést használatának azonban további következményei vannak. Ha ugyanis a cselekvés minősítése (azaz szabad, vagy nem szabad mivolta megítélése) mércéjéül csakis a cselekvés *kivitelezhetőségét* választjuk, akkor ebből következően a tévedés, a káros következményekkel járó cselekedet *ugyanolyan szabadnak* minősül, mint a hasznos, jótékony következményekkel járó cselekedet (Vass, 2000: 80). (Legfeljebb utóbbit a legtöbb esetben utólag tévedésnek szoktuk minősíteni - ám nemigen szoktuk azt utólag "eredendően nem szabad" cselekedetnek minősíteni).

A kivitelezhetőség mércéül választásának azonban van egy további, járulékos következménye is: ha pusztán a *cselekvés kivitelezhetősége* a cselekvés szabadságának mércéje, úgy a nyelvhasználatban eltűnik a kétféle, akár gyökeresen ellentétes következményekkel járó állapothoz vezető tevékenység megkülönböztetésének nyelvi lehetősége. Márpedig ha már szokássá válik, hogy nyelvi se tegyünk különbséget következményeikben miatt *minőségileg* alapvetően *különböző* cselekedetek között, akkor e különbségtétel el *nem* gondolása és el *nem* beszélése is óhatatlanul megszokássá kell váljon. A kétféle, alapján más következményekkel járó cselekedet nyelvi megkülönböztetésének képessége természetesen nem tűnik el teljesen - ám a megkülönböztetés az fent említett okok miatt csak körülményesen körülírva lesz lehetséges. A cselekvés aktora számára tehát nem lesz ugyan lehetetlen az, hogy tevékenysége esetleges következményeit végiggondolja, ám e gondolati művelet sor nehézsége miatt megszokottá *nem* ez, hanem inkább a körülményes gondolati tornagyakorlat elmulasztása válik.

A negatív vagy a pozitív szabadságfogalom alkalmazása tehát megkönnyíti azt, hogy a tevékenység tervezésekor az aktor *ne gondoljon a következményekre*, ne számoljon annak hatásával. Ahogyan arra Vass (2000: 61) rámutat, mindezeket túl a kettő közül bármelyik szabadságfogalom alkalmazása szellemi "felszabadultságot" adhat az aktornak, hiszen a "*jogom van megtenni és képes is vagyok rá - s hatalmamban áll eldönteni, mit teszek*" mámorító érzését nyújthatja számára. Emiatt tehát e kétféle szabadság-fogalom bármelyikének használata nagy csábító erővel bír. (Persze természetesen csak akkor, ha e képesség birtoklását kérdéses emberünk nem nyomasztó tehernek, hanem élvezetet adó állapotnak tekinti).

² Természetesen le kell szögeznünk, hogy sohasem a "cselekedet" szabad! Annak ellenére, hogy a mindennapi nyelvhasználatban egy ilyen kijelentést ugyan értelmes állításnak tekintünk - ám csak azért értékeljük annak, mert az efféle állítást nem a szigorúan vett nyelvtani jelentésének megfelelően értelmezzük - hanem úgy, mint ami (ilyen módon) rövidített formában a *cselekvés aktorának egy adott cselekvés végrehajtására utaló szabadságára* utal. Nem feledve, hogy a kijelentés tehát valójában ez utóbbi tényállásra, s nem a "cselekedet" szabadságára utal, az egyszerűbb fogalmazás kedvéért a továbbiakban ezt a rövidített formát fogom használni.

Az alapprobléma azonban az, hogy mindezen tényezők tevékenységeink éppenséggel felelőtlen, a következményekkel nem számoló tervezését segítik elő, s nem óvatos körültekintésre, hanem meggondolatlan, végiggondolatlan, elhamarkodott cselekedetekre csábítanak.

Ha tehát tevékenységünk szabadságfokának mércéjéül a fent említett kétféle szabadság-fogalom közül bármelyiket választjuk is, úgy nagyon megnehezül a fenntarthatóság alapelvének tiszteletben tartása. A következőkben ezért olyan alternatív szabadság-értelmezésre teszek javaslatot, mely véleményem szerint nagyobb esélyt kínál erre.

Ezen alternatív szabadság-értelmezés szerint azt, hogy egy adott tevékenységet végrehajtó aktor a cselekvés végrehajtásakor szabadnak tekinthető-e vagy sem, nem pusztán az adott tevékenység kivitelezésére való képesség megléte alapján, hanem *csakis az aktor által végrehajtott cselekedetnek az aktor hálózati környezetére gyakorolt hatása alapján* ítéltető meg. Ténylegesen tehát csak az az aktor, illetve az aktor olyan cselekedete tekinthető szabadnak, amely nem eredményezi az aktor számára a létfontosságú feltételeket biztosító hálózati környezet sérülését. Ez azt is jelenti, hogy végső soron egy adott cselekedet időben szükségképpen később jelentkező és felmérhető következményei határozzák meg azt, hogy a cselekvő aktor a cselekedet kivitelezésekor milyen mértékben *volt* szabad. Lehetséges tehát, hogy egy, a szabad cselekvés jogával valamint a cselekvés kivitelezéséhez erőforrásokkal rendelkező (azaz a pozitív értelemben szabad) személy cselekedetének eredményeként olyan állapot áll majd elő, mely körülmények között számára már nemcsak az erőforrások, hanem a cselekvés végrehajtásának joga (szabadsága) sem marad majd meg. Azaz, a (pozitív értelemben) létező szabadság állapotában végrehajtott tevékenység eredménye nemcsak a pozitív, de már a negatív értelemben vett szabadság elvesztése is lehet. Jobb elnevezés híján ezt az alternatív szabadság-fogalmat egyelőre hálózati szabadság-értelmezésnek nevezem.

Mire kívánok utalni a "hálózati" jelzővel? Szándékom szerint arra, hogy a világban való létezésünkről alkotott képünk valószínűleg sokkal pontosabb, ha önmagunkra, s közvetlen környezetünkre mint egy (illetve, pontosabban számos, alkalomadtán egymást részben átfedő) nagyobb hálózat részeként gondolunk, s tekintetbe vesszük, hogy e hálózat(ok)ra minden cselekedetünk óhatatlanul valamilyen hatást gyakorol, azaz cselekedeteink minden esetben következménnyel járnak. (Természetesen lehetséges, hogy e következményekről nem szerzünk tudomást, ám ez nem jelenti azt, hogy e következmények nem léteznek).

E hálózati szabadságfogalom értelmezési keretrendszerének segítségével leírható, hogy milyen feltételek fennállásakor jelenthetjük azt ki, hogy tiszteletben tartjuk a fenntarthatóság elvét. E szerint hálózati szerveződés keretében ezt csak akkor állíthatjuk, ha e hálózaton belül végrehajtott tevékenységek nem vezetnek a hálózat törzshálójának a pusztulásához (Csermely 2005: 70).³ Ha ellenben ez a fő hálózati struktúra megsemmisül, akkor a vezérléshez szükséges információ nem futhat végig a hálózaton, s nem kerülhet sor ennek feldolgozására. Ennek következtében a hálózat elveszíti azt a képességét, melynek birtokában addig képes volt a környezeti hatásokra megfelelően reagálva újrakonfigurálja struktúráját, s következésképpen stressz hatására nem megfelelően fogja felhasználni rendelkezésre álló erőforrásait. Ez a folyamat pedig akár a hálózat pusztulásához is elvezethet.

A törzsháló állapota tehát alapvetően határozza meg az adott hálózat létállapotát. Ha tehát egy adott tevékenység a cselekvő aktor hálózati környezetére gyakorolt következményei

³ Csermely Péter meghatározása szerint egy adott hálózat törzshálója *"a hálózat szinte minden elemét tartalmazza, és benne az összes elem bármely más elemtől kiindulva elérhető. A törzshálózat teszi a hálózatot hálózattá. Ha a törzshálózat felbomlik, az eredeti hálózat ki, egymással össze nem kapcsolt csoportokká esik szét, amelyek egymással kommunikálni képtelenek."*

ilyen mértékben roncsoló hatású, akkor az adott tevékenység nem tekinthető a fenntarthatóság elvét tiszteletben tartó, hálózati értelemben szabad tevékenységnek. Mivel a hálózati szabadság koncepció hosszabb távon jelentkező hatás tekintetbe vételére alapozva tesz minőségi különbséget tevékenység és tevékenység között, ezért alkalmazása megkönnyíti a fenntarthatóság elvének tiszteletben tartását. Cselekedeteink ugyanis mindig valamiféle következménnyel járnak. Ez természetesen egyáltalán nem újdonság, mint ahogyan az sem, hogy tevékenységünk következményeihez való viszonyulásunkat tekintve alapvetően kétféle választási lehetőség áll előttünk:

- A) választhatjuk azt, hogy figyelmen kívül hagyjuk ezeket;
- B) vagy választhatjuk azt, hogy számolunk tevékenységük következményeivel.

Korábban annak a véleményemnek adtam hangot, hogy makrotársadalmi szinten a szabadság akár negatív, akár pozitív koncepciójának alkalmazása nem igazán kínál kedvező körülményeket a fenntarthatóság elvének tiszteletben tartására. Amint arra korábban rámutattam, e kétféle szabadság-értelmezés egy tekintetben sajnálatos módon hasonló jellegzetességgel bír: egyikük sem tartja *nem szabadnak* azt a cselekedetet, melynek eredménye a tényleges szabadság elvesztése az aktor számára, azaz egy adott cselekedet minősítésekor mindkettő teljes mértékben megengedi a cselekvés következményeinek figyelmen kívül hagyását.

A hálózati szabadság-koncepció ezzel szemben mindkét féle szabadság-értelmezéstől alapjaiban tér el abban, hogy szabad és nem szabad tevékenység között nem a *cselekvés adott pillanatában* megítélt kivitelezhetősége alapján, hanem a cselekvés *hatásaként jelentkező*, az aktor hálózati környezetének meghatározott struktúrájára gyakorolt változások, mint indikátorok figyelembe vételére alapozva tesz különbséget. A hálózati szabadságfogalom tehát a cselekedeteket *időtartam elteltével* bekövetkező hatásukra alapozva minősíti.

Egy társadalom csak intézmények létrehozatalával és használatával lehet képes arra, hogy tevékenységeinek következményeit számbavegye, s saját kulturális, gazdasági, szociális és természeti világának szövedékét védelmezze.⁴ Ennek az az oka, hogy - egyéb funkcióik mellett - az intézmények teszik lehetővé számunkra azt, hogy generációk információt adjanak tovább egymásnak. Valójában tehát az, hogy egy társadalom makrotársadalmi méretben mely szabadság-értelmezés alkalmazására hajlik leginkább, tulajdonképpen abban is megmutatkozik, hogy az adott társadalom hogyan viszonyul saját intézményeihez. Mire hajlik inkább: intézményeinek változatlanként való megőrzésére, vagy inkább arra, hogy rájuk tekintve elsősorban azt keresse, hogyan változtathat rajtuk?

Mivel tehát bármely társadalom esetében a társadalom kulturális, gazdasági és szociális szövedékének megőrzése csak intézmények által lehetséges, s ennek hosszabb távon történő leghatékonyabb megőrzése csak a társadalmi tevékenységek hosszabb távú következményeinek tekintetbe vételével lehetséges, ezért véleményem szerint erre reális esélyt a három különböző szabadság-felfogás közül csakis a hálózati szabadság-értelmezés alkalmazása biztosíthat.

Az itt szereplő valamennyi angol nyelvű szöveg magyar változata a szerző fordítása

⁴ Hodgson meghatározását elfogadva, intézmény alatt a humán interakciót szabályozó társadalmi konstrukciót értem (Hodgson, 2006: 2).

Felhasznált irodalom

500 BC Confucian analects Translated by James Legge (1893) <http://www.sacred-texts.com/cfu/conf1.htm>. Letöltve: 2010.10.02-án.

Csermely Péter (2005): *A rejtett hálózatok ereje*. Budapest: Vince Kiadó

Geoffrey, M. Hodgson (2006): What Are Institutions? *Journal of Economic Issues* Vol. XL No. 1, March: 1-25.

Kaj, Barlund (2005): Sustainable development: concept and action.

http://www.unece.org/oes/nutshell/2004-2005/focus_sustainable_development.html.

Letöltve: 2012.10.04-én.

Morgenthau, Hans (1965): *Scientific Man versus Power Politics*. Chicago: Phoenix Books Press

Vass, Csaba (2000): *Míg élők között leszel élő – Hármaskönyv a globalizációról*, Budapest: Ökotáj Kiadó

Nagy Levente *Az egyenlőtlenség apológiája*

A 19. század három nagy ideológiájának (liberalizmus, konzervativizmus, szocializmus) elemzése, az e témákkal kapcsolatos művek tanulmányozása mellett megköveteli annak a társadalmi kontextusnak a vizsgálatát is, amelybe ezek az eszmék beágyazódtak. Ezen túlmenően, a három ideológia egymásra hatását, kölcsönös hely- és helyzetváltoztatását is célszerű megvizsgálni annak érdekében, hogy jobban megérthessük fejlődésüket, változásaik okait, és nem utolsósorban e három eszmeáramlat huszadik századi metamorfózisát.

Ami a liberalizmust illeti, a szabad és vállalkozó egyént központba állító, a piac teljes önállóságát és az állam minimális szerepét hirdető klasszikus liberalizmus fokozatos térvésztesével, a 19. század második felében egyre több gondolkodó értelmezte újra a liberalizmus eszmerendszerét Nagy-Britanniában is. Az új, revizionista liberalizmus hívei¹ nemcsak az állam növekvő szerepvállalását és bizonyos szférák államosítását² szorgalmazták, hanem a társadalom egyre szélesebb rétegeinek a politikába való beleszólását, azaz a választójog kiszélesítését is.

A francia pro-szocialisták, majd Marxnak és híveinek tudományos szocializmusa jelentős hatást gyakorolt a szigetország gondolkodására, melynek következtében a század utolsó évtizedeiben ott is egyre jobban terjedtek a szocializmus különböző változatai. Ennek magyarázata elsősorban abban keresendő, hogy a konzervatívok túlzottan magabiztosak voltak, nem törekedtek saját *hitük* igazságtartalmának bizonyítására, azt magától értetődőnek vélték, s ez kedvező közeget teremtett a szocializmus térnyerése számára (Mallock 1882, 22).

Elérkezett azonban az a pillanat, amikor a rivális ideológiák ellenében a konzervativizmus hívei szükségesnek vélték sajátjuk védelmezését. Ennek egyik kiemelkedő képviselője William Hurrell Mallock³, aki úgy gondolta, hogy rendet kell teremteni a „széles körben érvényesülő szellemi erjedés és anarchia” világában, a „gondolkodás káoszában”. A káosz okát Mallock elsősorban a szocializmus tanainak terjedésében látta, és tudományos konzervativizmussal az angol konzervativizmusra legkomolyabb fenyegetést jelentő szocializmust támadta.

A szocializmus és a demokrácia hívei az *egyenlőséget* helyezték a társadalomról és politikáról vallott nézeteik középpontjába. Mallock, elkötelezett konzervatívként látott hozzá a szocializmus abszurdításának bizonyításához, abból indulva ki, hogy *természeténél fogva az ember egyenlőtlenségre törekszik*, ezért az *egyenlőségre való törekedés természetellenes*⁴. Azért, hogy ezt bizonyíthassa, Mallock a korábbi paternalista, társadalmi hierarchiát középpontba helyező un. rendi konzervativizmust átértelmezte, és a hagyomány, illetve a kapitalizmus alapértékeinek egyfajta szintézisével egy új, sajátos, *liberális* konzervativizmust hozott létre, amely már szembenézhetett a revizionista liberálisok, de mindenekelőtt a

¹ A revizionista liberalizmus legjelesebb angol képviselői közé tartoznak: T. H. Green (1836-1882), J. A. Hobson (1858-1940), illetve L. T. Hobhouse (1864-1929).

² Ezzel óhatatlanul új, bővített alapokra helyezték a *szabadság* fogalmát. A korábbi „negatív” értelmezés mellett (korlátozástól való mentesség) egyre határozottabban jelenik meg a szabadság „pozitív” értelmezése (a szabadság gyakorlásához szükséges, minimális anyagi feltételek biztosítása) is.

³ Mallock Nagy-Britannia 19. századának egyik legjelentősebb konzervatív gondolkodója és írója. Meglepő, hogy Magyarországon nagyon kevesen írtak róla. Életművének rövid, de kiváló ismertetését lásd Egedy 2005: 119-129.

⁴ A szocializmus természetellenességének egyik ékes bizonyítéka, vallja Mallock, hogy a szocialisták támadják Mill-t és Ricardo-t, akik a kapitalizmust a természet rendje szerinti berendezkedésnek tekintik (amivel Mallock teljes mértékben egyetért). Ellenérveiket a szocialisták (Marx hatására) arra alapozzák, mutat rá Mallock, hogy a kapitalizmus modern jelenség, az ipari forradalom terméke, és a korábban maguk uraként termelő és termékeiket értékesítő emberek a kapitalisták alárendeltjeivé váltak, s ez, semmiképp nem lehet természetes.

szocialisták által teremtett szellemi kihívásokkal is. Ilyen megközelítésben e tanulmány célja Mallock szocializmus ellenes érveinek, és ezen belül egyenlőségkritikájának rövid bemutatása⁵.

Mallock egyik kezdeti fenntartása a szocializmussal szemben az volt, hogy a szocializmus nem úgy terjedt, mint egy konkrét gazdasági rendszert tartalmazó társadalmi berendezkedés, mely sikerei révén emelkedett a kapitalizmus fölé, hanem a kapitalizmus alternatív, elméleti rendszereként jött létre, melyről senkinek sem volt empirikus ismerete. Spekulatív jellege ellenére, hangsúlyozza Mallock, a szocializmust megvalósíthatónak tartották hívei. Ilyen értelemben, a szocialisták hite *teremtett* meggyőződésen alapult, szemben a konzervatívok *öröklött* hitével. Nem csoda tehát, hogy annyi alternatív elképzeléssel álltak elő a szocialisták, mondja Mallock, hogy nem lehet tudni, pontosan mit is értsünk szocializmuson.

Támadása során Mallock nem csak azért fektetett megkülönböztetett hangsúlyt Marx elméletének bírálatára, mert Marx rendszerét többen a szocializmus Magna Charta-jának tartották, hanem azért is, mert valóban ő fejtette ki a legaprólékosabban a modern kapitalizmus szocialista értelmezését. Marx szerint „a modern kapitalizmus lényege nem több és nem kevesebb, mint a termelő eszközök kisajátítása egy nem-termelő kisebbség által” (Mallock 1908, 5). Ezt a tételt Mallock tévesnek és teljes mértékben elfogadhatatlannak tartotta.

A szocializmus híveiben kialakult az a téves vélemény, hogy ők az egyedüliek, akik ideológiájukat tudományos szintre emelték. E tudományos munka Mallock szerint több elven, alappremisszán, doktrínán nyugszik, s még akkor is, ha egyik-másik közülük közhelynek tűnik, egyiket sem szabad felületesen kezelni. Tüzetes vizsgálatnak kell azokat alávetni és annak során bizonyítani igaz vagy hamis voltukat. E bizonyítás, Mallock szerint, nem igényli új tények feltárását, hanem inkább a jól – vagy kevésbé jól – ismert tények tüzetes elemzését (Mallock 1882, 19).

Ezek után Mallock a következőkben foglalja össze a szocialisták elveit, premisszáit, doktrínáit⁶:

- Az emberek között nincs lényeges képesség- és jellembeli különbség.
- A társadalom tökéletesedhet az egyenlőségre való törekedéssel.
- A társadalom szerkezete az intézményektől függ, s az intézmények megváltoztatásával megváltoztatható a társadalom szerkezete.
- Az egyenlőség a javak egyenlőségére vonatkozik, s az elosztás, a részesedés a kormányformától, valamint a hatalom törvényeitől függ.
- A munka inherensen benne van az emberben, s az ember így természeténél fogva dolgozó lény, függetlenül a külső körülményektől.
- Értéket csak a (fizikai) munka termel, azaz a munka minden jólét forrása. Ennek következtében minden annak jár, aki termel.⁷

A szocialisták azon alappremisszája, melynek értelmében *az emberek képességei között nincs szignifikáns különbség* – alapvető jelentőségű, hisz ebből kiindulva, néhány más elv (az ember dolgozó lény; a gazdagság forrása a fizikai munka) bevonásával lehet csak levezetni a szocialisták azon doktrínáját, amelynek értelmében a társadalmi egyenlőség

⁵ Az 1882-ben megjelent *Társadalmi egyenlőség (Social equity)*-ben világosan végigvonul Mallock életművének vezéreszméje, a szocializmus minden változatának határozott elutasítása, ezért erre a műre támaszkodom leginkább. Természetesen, a *Szocializmus kritikai elemzéséből* (A Critical Examination of Socialism, 1908), a *Szocializmusból* (Socialism, 1907), illetve a sokat idézett *Arisztokrácia és az evolúcióból* (Aristocracy and Evolution, 1898) is számos gondolatot merítettem.

⁶ Mallock eléggé felületesen kezeli az „elv”, „tan”, „premissza”, „doktrína” kifejezéseket, gyakran ugyanaz az állítást elvnek, doktrínának vagy akár tannak nevezi.

⁷ Ezt az elvet is Marxnak tulajdonítja Mallock. A gondolat nem új, de Marx volt az, aki az elvet egy gondosan kidolgozott gazdaságelmélet alapjaként használta.

megteremthető emberi akarat révén. Többen amellet érvelnek, hogy az egyes emberek szellemi és fizikai képességei között egyáltalán nincs különbség, vagy csak igen kevés van. Ha el is ismerik a különbségeket, azokat többnyire a közösség érdemének tartják, s a kimagasló képességűeket a társadalom termékeként kezelik, esetleges történések eredményeként, nem pedig természet adta különbségként. Érdekes, hogy Mallock inkább a szocialista táboron kívüli szerzők (Spencer, Kidd, Macaulay stb.,) ezzel kapcsolatos állításait és következtetéseit használta a szocialista premisszák bírálataira.⁸

A következő szocialista elv az, hogy *a társadalom az egyenlőségre való törekedéssel tökéletesedhet*. Ez nem jelenti azt, hogy az egyenlőség azonos lenne a tökéletességgel, (a teljes nélkülözés egyenlősége nem lehet tökéletes!), azt viszont igen, hogy az egyenlőtlenség a tökéletlenség, a rossz megtestesítője. A szocialisták álláspontja, Mallock szerint nem más, mint hogy az egyenlőtlenség a társadalomra nézve káros. A szocialisták érvelése ezzel kapcsolatban a következő: a boldogság arányban áll az élvezet eszközeinek elosztásával. Ezek az eszközök azonban korlátozott mennyiségben állnak rendelkezésre és csak ezt a korlátozott mennyiséget lehet szétosztani az emberek között. Ezért ha az egyik osztálynak bőséggel van belőle, a másik osztály értelemszerűen hiányt szenved. Az egyik ember fényűzése a másik ember ínségét hozza magával, az egyik ember társadalmi előkelősége a másik ember degradálását eredményezi (Mallock 1882, 28). Ha tehát a boldogság közvetlen összefüggésben van a gazdagsággal és a társadalmi státussal, akkor belső jellegéből adódóan az egyenlőtlenség boldogtalanságot eredményez a társadalom jelentős hányadára nézve. Ha tehát a haladást úgy értelmezzük, mint a boldogság szétosztását az emberek között, akkor az egyenlőséghez való állandó közeledés jelenti a haladást.

Az abszolút egyenlőség (tökéletes egyenlőség) elérhetősége, és az egyenlőséghez való állandó közeledés – hívja fel a figyelmet Mallock – nem azonos, a szocialisták mindkét tábora (szélsőséges és mérsékelt)⁹ azonban azon a véleményen van, hogy a lehető legjobb irányt a haladáshoz maga az egyenlőség mutatja meg, s minél közelebb kerülünk az egyenlőséghez, annál inkább szolgáljuk a modern civilizáció javát. A szocialisták ügyes taktikával próbálnak a tömegekre hatni, hiszen elsősorban nem a szegények nyomorúságát, hanem inkább a gazdagok fényűzését emelik ki. A hangsúly számukra a szenvedő tömeg és a fényűző arisztokrácia közötti távolság érzékeltetésén van, s ezzel akarják, Mallock szerint a nép indulatát kiváltani és növelni. A szocialisták megoldási javaslatai közé tartozik a föld államosítása, a több lépcsős adóztatás, a rangok eltörlése, a csökkentett munkaidő, a kötelező állami oktatás, és természetesen az általános választójog, ami lehetővé tenné, hogy a nép tetszése és érdekei szerint történjen a jogalkotás.

Nem véletlen, hogy ezekben látják a megoldást a szocialisták, hiszen épp azt akarják hangsúlyozni, hogy *a fennálló intézmények megváltoztatása a társadalmi berendezkedés változtatását fogja eredményezni*. A szocializmus számos hívője, mondja Mallock, a társadalom negatívumai és a sokaság szenvedései láttán, érzelmi alapon vallja magát szocialistának, s teszi ezt úgy, hogy közben nem vizsgálja tudományosan a kérdést. A tudományos vizsgálat minimum annyit jelent, állítja Mallock, hogy egy társadalomelmélet megalkotásakor figyelembe kell venni (bármennyire is radikálisan közelítjük meg a kérdést) *a társadalomban munkálkodó erőket*, valamint *az emberi természetet*. Következtetéseink

⁸ Kidd szerint a nagy találmányok gyakran több ember nevéhez is köthetők, s ebből arra következtet, hogy nincs akkora különbség az emberek szellemi képességei között. Macaulay az emberek képességei közötti különbséget szintén jelentéktelennek tartja, akár a föld felszínének egyenetlenségeit a föld tömegéhez képest. Spencer szerint a társadalom megközelítőleg egyenlő képességű egyénekből tevődik össze. A későbbiekben erre visszatérek, Mallock e gondolatokra adott ellenérveinek bemutatása kapcsán.

⁹ Mallock radikális és demokrata táborról beszél. A „radikálisok” a brit szocialisták, akik kételkedve fogadták Marx tanait. A „demokraták” Mallock olvasatában a kontinens szocialistái, elsősorban Marx követői.

gyakorlati értéke attól függ, hogy mennyire vannak eredményeink összhangban az emberek jellemével, képességeivel, korlátaival.

Mallock határozott állítása, hogy a szocialisták mellőzték az ember természetének tudományos vizsgálatát, és így sikerült önmagukat meggyőzniük, hogy a sok „rossz” a társadalom alapszerkezetének tudható be, s e szerkezet megváltoztatásával meg is semmisíthetők a negatívumok (Mallock 1907, 5). Szocialista olvasatban ez azt jelenti, véli Mallock, hogy a gazdagok és szegények, a privilegizáltak és átlagemberek, az irányítók és irányítottak, a termelők és nem-termelők közötti megkülönböztetés – mely minden korábbi civilizáció szerves része volt – azoktól a kormányformáktól és törvényektől függ, amelyek fenntartják és szentesítik e megkülönböztetéseket. Így a szocialisták könnyen állíthatják, hogy a társadalom szerkezete racionális változtatással javítható, s ez által az egyenlőség megvalósítható.

A szocialisták szerint tehát a kormányforma és a kormányzat által meghozott törvények emberek tudatos tevékenységének eredményei. A döntéshozatal azonban csak kevesek kiváltsága volt korábban, és természetes, hogy ez irányú tevékenységük önnön érdekeiket szolgálta. E folyamatot, érvelhetnek a szocialisták, meg lehet változtatni, hiszen ha a sokaság összefog, a nép érdekének szolgálatába lehet állítani a hatalmat. Új kormányformát lehet létrehozni, és új törvények alapján lehet a társadalmat irányítani. A régi intézményrendszer az egyenlőtlenség megteremtője és fenntartója volt, az új pedig az egyenlőség megteremtője és biztosítója lesz.

A demokráta szillogizmusát a következőkben foglalja össze Mallock: a társadalom szerkezete az intézménytől függ; az intézmény megváltoztatható; következik, hogy a társadalom szerkezete emberi akarat révén megváltoztatható (Mallock 1882, 38). Ez azonban, figyelmeztet Mallock, nem empirikus ismereteken, nem komparatív elemzésen, hanem egy ok-okozati összefüggésen alapul, ezért meg kell vizsgálni annak igaz vagy hamis voltát.

Mallock szerint a szocialista doktrína értelmében az egyenlőség a javak egyenlőségére vonatkozik. Az egyenlő részesedés, vagyis az egyenlő elosztás, vallják a szocialisták, a kormányforma, illetve a kormány által meghozott döntések függvénye¹⁰. A szocialisták meg vannak győződve arról, hogy a közösség gazdagsága nem változna mennyiségi szempontból, ha *kisebb pénzürmék* mentén lenne elosztva az (Mallock 1882, 59). Lehet, hogy az elosztási arányok függnék a hatalomtól, jegyzi meg Mallock, a termelés azonban nem lehet a kormányzás függvénye.

Tulajdonképpen három tényezővel van dolgunk: *termelés, gazdagság, elosztás*. E három tényező egymáshoz viszonyulásának elemzése és sajátos értelmezése központi jelentőségű, ugyanis a szocialisták két további elvet vezetnek le belőlük: egyfelől azt fogalmazzák meg, hogy *a munka inherensen benne van az emberben*, s az ember így természeténél fogva dolgozó lény, függetlenül a külső körülményektől. Másfelől, a szocialisták arra a következtetésre jutnak, hogy *minden gazdagság forrása a munka*, vagyis, értéket csak a munka termel, ezért minden a munkást illeti¹¹.

¹⁰ Mallock kifogásolja a szocialisták azon törekvését, hogy az „egyenlőség” fogalmának jelentését leegyszerűsítik a javak elosztásának egyenlőségére. E kifogás azért érdekes és meglepő, mert épp Mallock érdeke *dekontesztálni* a fogalmat, hiszen az anyagi egyenlőség ellenében jóval meggyőzőbb érveket tud felsorakoztatni, mint például az emberi mivolt, vagy az egyetemes és egyenlő emberi értékesség elve alapján meghirdetett jogi, politikai vagy akár szociális egyenlőségekkel szemben. (A kifejezést az angol *decontesting* szóból kölcsönöztem. A poliszemikus fogalmak jelentéstartományának szűkítésére vonatkozik, a fogalom egyértelműsítése, illetve vitathatóságának csökkentése érdekében. Ezáltal az egyik vagy másik ideológia hívei növelhetik érveléseik meggyőző erejét. Ez a törekvés az ideológiák sajátossága. (Lásd Freedon 2008).

¹¹ Mallock szerint várható szocialista érvelés, hogy például egy fényűző palotát eleve nem kellett volna megépíteni, hiszen jóval igazságosabb lenne helyette ötven házat egészségesebbé, kellemesebbé tenni, mivel az méltányosabb társadalmat eredményezne. Ha azonban mégis felépül, akkor a palota kimondottan a munka

Szocialista szempontból azért is központi jelentőségű e két utolsó elv, mert egyenlőségelméletük alapjául szolgál, ugyanis, ha képességeik alapján megközelítőleg egyenlő emberek a külső körülményektől függetlenül végeznek munkát, valamint a gazdagság kizárólagos forrása a munka, ebből következik, hogy *a társadalmi jóléthez való egyenlő hozzájárulás után egyenlő részesedés illeti az embereket*.

Az előző elv értelmében, mondja Mallock, a munka tehát az ember inherens része, mivel az ember csak munkával tudja fenntartani önmagát. Annak elvégzése, állítják szocialisták, a külső körülményektől független, ezért a munkavégzésre oly biztosan számíthatunk, akár az étkezésre. Ha viszont az ember túléléséhez nélkülözhetetlen a munka, de mégis vannak olyanok, akik nem dolgoznak, vonják le a következtetést a szocialisták, a munkát végző embereknek el kell valamilyen formában látniuk azokat, akik nem dolgoznak. A dolgozók, illetve a nem dolgozók tábora képezi, Mallock szerint, azt a nagy társadalmi törésvonalat, amely szervesen beépül a szocialisták elméletébe. E törésvonal feloldható, vélik a szocialisták, hiszen ha a munkások megtagadják a nem dolgozó emberek támogatását, azaz, ha munkájuk gyümölcsét teljes mértékben megtartják maguknak, akkor a munkát nem végző osztály tagjai kénytelenek lesznek dolgozni, önmaguk ellátásáért. Ezáltal a társadalom egészét átszövő egyenlőtlenségek – melyek tulajdonképpen a munkától mentesült kevesek és az általuk ellenőrzött és érdekeik szerint uralt munkástömegek közötti egyenlőtlenség – megszüntethetők. Bármennyire is rémisztő e szocialista doktrína, szólít fel Mallock, komolyan kell kezelni, és tévességét be kell bizonyítani.

A következő – utolsóként felsorolt – elv tehát az, hogy *értéket kizárólag a munka termel*, ezért a munkást illetik a megtermelt javak. Aki nem dolgozik, mondják a szocialisták, a társadalom természetellenes osztályához tartozik, annál is inkább, mert természetes körülmények között minden ember ereje, tudása legjavát adja a munkához, ha nincs megakadályozva¹².

E tétel, mondja Mallock, lehet igaz vagy hamis, a szocialisták ezért próbatétel előtt állnak. Ha a gazdagság kizárólagos forrása a munka, hangsúlyozza Mallock, akkor el kell ismerni, hogy a javak elosztása az egyenlőség elve alapján történhet, mi több, akkor azt is be kell látni, hogy az elosztás lehet kormányzatfüggő. Ez esetben, ismeri el Mallock, a szocialisták tényerése feltartóztathatatlan, a konzervatívok pedig gyászolhatják önmagukat (Mallock 1882, 45). Ellenkező esetben viszont, a szocialistáknak kell más alapot keresniük elméletükhöz.

Ezek alapján nem véletlen, hogy Mallocknak fokozottan oda kellett figyelnie a szocialistákra. Konzervatív gondolkodóként szükségesnek érezte a „tudományos konzervativizmus” kidolgozását azért, hogy szilárd szellemi fegyverzettel tudja megcáfolni a szocializmus tévtanait. Ez annál is inkább indokolt volt Mallock számára, mivel a szigetországban semmilyen eszme nem jelentett szerinte akkora veszélyt, mint az egyre terjedő szocializmus, melynek brit változatait többek között Sidney Webb és Bernard Shaw képviselték. Mallock feladatának érezte meggyőzni konzervatív társait, illetve a társadalom minél szélesebb rétegeit a komoly veszély tényleges jelenlétéről.

E tanulmány elsősorban nem a szocializmusok elemzését tűzte célul, de mégis fontosnak tartom a brit radikálisok talán legkiemelkedőbb képviselője, Sydney Webb gondolatainak ismertetését, Mallock szemszögéből. Marx szocializmusát továbbfejlesztve Webb egy új szocializmus alapjaiból indult ki, de következtetése, véli Mallock, összecseng Marx tanaival. Az új alap azt jelenti, hogy Webb elismerte a képesség (a munka és a

eredménye, s mint ilyen, a gazdag birtokos nélkül is éppúgy létezne. Akkor, vélik a szocialisták, előnyeit miért ne élvezhetnék azok, akik fizikai munkájuk révén felépítették a palotát? (Mallock 1882, 53-54).

¹² Ez egy igen érdekes és fontos mozzanat, hiszen a termelés, a javak és a munka viszonyát egy új dimenzióval bővíti: az emberi természettel. Nem véletlen, hogy Mallock felismerte ezt.

képesség megkülönböztetésének jelentőségéről a későbbiekben lesz szó) kimagasló szerepét a gazdagság megteremtésében, miközben Marx a fizikai munkát jelölte meg a megtermelt javak forrásaként¹³. Webb azt is elismerte ezzel, hogy egyesek termeléshez való hozzájárulása nagyobb lehet. Ezen a ponton azonban ő is meghátrál, nyugtázza Mallock, ugyanis Webb szerint „a különleges képesség vagy energia, amellyel egyesek születésüktől fogva rendelkeznek, nem érdem szerinti előny, mivel az a létükért küzdő elődöktől örökölt dolog, s ilyen értelemben, társadalmi termék...” (Webb szavait idézi Mallock 1907, 47).

Annak ellenére tehát, hogy elismeri egyesek kiemelkedő képességét és azt is, hogy az emberek nem egyformán termelnek, Webb mégis arra a következtetésre jut, mutat rá Mallock, hogy az embereknek egyenlő mértékben kell részesülniük a megtermelt gazdagságból, nemcsak azért, mert a kimagasló képességük tulajdonképpen a közösségnek köszönhetik kiválóságukat, hanem azért is, mert Webb szerint minden embernek egyformán jogában áll élvezni a megtermelt javakat. Következtetése hasonló Marx idevágó elvével, de *revizionista* szocializmusával, figyelmeztet Mallock, Webb mégiscsak gyengítette a marxi doktrínát.

A konzervativizmus mellett elkötelezett Mallock mindent megtesz egyfelől annak bizonyításáért, hogy a kontinentális szocializmus (modern demokrácia, ahogy Mallock gyakran nevezi) és az angol radikalizmus elvei hamis általánosításokból kikövetkeztetett tételek, másfelől, annak alátámasztásáért, hogy a szocialista elvek gyakorlatba ültetése káros a társadalomra nézve. Ennek egyik magyarázata, mondja Mallock, hogy a szocializmus ellene megy az individualizmusnak, hiszen ahelyett hogy sarkallná az egyént, hogy a lehető legtöbbet hozza ki magából, s az elvégzett munkájával arányos jutalmazásban részesüljön, inkább egyenlősíteni akarja az egyes egyének részesedéseit, függetlenül a hozzájárulások közötti különbségektől. Az egyént, így elsődlegesen saját igényeinek (talán kevésbé méltányos) kielégítése foglalkoztatja, nem pedig a javak hatékony megtermelése (Mallock 1908, 284).

A szocialista érvek ellehetetlenítése Mallock életművének központi célja. A szocialista tévtan támadását Mallock néhány alappillérre építi, de úgy, hogy azok egymással közvetlen összefüggésben állnak, és egy logikai láncot alkotnak. Ilyen értelemben a Mallock-i láncolat a következő lenne: az *emberek természetből adódóan különböznek egymástól*, és ez lényeges képesség- és jellembeli különbségekben nyilvánul meg. E különbségek hatására az emberekben kialakul az *egyenlőtlenség iránti vágy*, azaz egy belső késztetés vagy törekvés a kiemelkedésre (ami a társadalom haladásának hajtómotorja). A késztetés a létfenntartáshoz szükséges munkán túli munkára serkenti az embert, ami *nincs benne inherensen az emberben*, de aminek csak akkor van értelme, ha a külső körülmények kedvezőek (azaz, a munka gyümölcse visszatérül), vagyis ha reális lehetőség van a társadalmi egyenlőtlenségre. A *gazdagság forrása* ilyen értelemben *nem kizárólag a munka, hanem jóval inkább a motiváció*, amely az emberi jellem (vágyak és képességek-tulajdonságok ötvözte) és a külső körülmények eredője. Mivel a *társadalmi egyenlőtlenség szükségszerű és egyben természetes következménye az emberi jellemnek* (de egyben kihat rá), a *társadalom szerkezetének megváltoztatása nem lehet pusztán akarati kérdés*, és az *egyenlőtlenség nem számolható fel természetes keretek között, államhatalmi eszközökkel*.

Mindebből következik, állítja Mallock, hogy ha nem ismerjük el egyfelől azt, hogy a gazdasági *egyenlőség abszurditás*¹⁴, megvalósítása *természetellenes*, másfelől, hogy az *anyagi*

¹³ Arra a „tőkés érvelésre”, mondja Mallock, miszerint a megsokszorozott termelés nem a munkásnak vagy a munkának, hanem elsősorban az eszközöknek, a modern gépek hatékonyságának köszönhető, Marx azzal próbál visszavágni, hogy a gépek sem egyebek, mint a korábbi munka „köntösbe öltöztetett termékei”, vagy a munka „állandó formába öntése” (Mallock 1907, 9).

¹⁴ Az egyenlőség Mallock szerint már csak azért is abszurd, mert bármennyire is kívánatosnak tűnik egyesek számára a tulajdon egyenlősítése, azt csak egy rövid ideig lehetne megvalósítani egy általános éhínség vagy

*fejlődés és az egyenlőtlenség között közvetlen és állandó kapcsolat áll fenn, akkor az emberi civilizáció létét veszélyeztetjük*¹⁵.

A felsorolt elveket, úgy tűnik, célszerű két részre bontani. Egyfelől, *az emberek közötti képességbeli különbségek → az egyenlőtlenség iránti vágy → a társadalmi egyenlőtlenség szükségszerűsége és természetes volta*, másfelől, *a munka nincs benne természetből adódóan az emberben → a motiváció a gazdagság forrása (az egyenlőtlenség pszichológiai tényező – jellem - eredménye) → a társadalmi szerkezet nem függ az intézménytől, s változtatása nem akarati kérdés*¹⁶, olyan tengelyek, amelyek mentén egyrészt könnyebb az egyes elveket részletesen ismertetni, másrészt pedig e két tengely megkönnyíti a konzervativizmus mélyebb és átláthatóbb morfológiai elemzését. (A konzervativizmus fogalomszerkezeti elemzésre nem kerül sor a tanulmányban).

Nem mindenki ért egyet azzal a kiinduló tétellel, állapítja meg Mallock, hogy *az emberek között természet adta különbségek vannak*. Benjamin Kidd¹⁷ szerint például nem ritka, hogy a nagy találmányok egy időben több ember nevéhez is köthetők, azaz több ember egymástól függetlenül jut el az eredményhez. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy az emberek között nincs lényeges szellemi különbség. Mallock elfogadhatatlannak tartja Kidd következtetését. Ha Kidd állításával egyet értenénk, mondja Mallock, akkor a következő téves állítást is el kellene fogadnunk: „ha egy fél tucat versenyló néhány másodpercen belül ér célba, abból arra lehetne következtetni, hogy minden, járt képes ló vagy számár közel egyforma eséllyel nyerhetné meg a Derby-t, vagy a Granx Prix-t” (Mallock, 1907, 42).

Lord Macaulay¹⁸ álláspontja, hogy az emberek közötti szellemi képességek közti különbségek oly csekélyek, akár a föld felszínének egyenetlenségei, a föld tömegéhez képest, forgás közben. A csillagász el is tekinthet azoktól, amikor a föld forgásának számításain dolgozik. Mallock elismeri, hogy a csillagász számára jelentéktelen a föld felszínének domborzata, „de ebből nem következik, hogy ezek az egyenetlenségek jelentéktelen lennének a mérnök, vagy a földrajztudós számára” (Mallock, 1907, 42). Mallock itt arra próbál utalni, hogy adott kérdéseket megfelelő léptékekben kell kezelni, vagyis az emberrel, a gazdasággal, egy konkrét munkával, vagy általánosságban véve a társadalomtudományokkal foglalkozók számára a lépték nem az emberiség egésze, hanem annak egy része, adott időben és adott helyen. Az Alpok bármely hegysége, példálózik Mallock, jelentéktelen egy csillagásznak, de már igen komoly méreteket jelent egy hidat tervező mérnök számára.

rettegés pillanataiban, nem pedig a prosperitás folyamatában. Az emberi természetből adódóan, állítja Mallock, a korábbi egyenlőtlenségek újratermelődnének, de a korábbinál talán markánsabban (Mallock 1882, 15).

¹⁵ E „tétélek” olyan mértékben függenek egymástól, és hatnak egymásra, hogy nem minden esetben tűnik célszerűnek szétválasztásuk és egyenkénti bemutatásuk. Az emberek képességeik között mutatkozó egyenlőtlenség, például éppúgy kapcsolódik a motivációk közötti különbségekhez és az egyenlőtlenség iránti vágyhoz, mint amennyire oka például a társadalmi szerkezetnek, vagy mozgatórugója a gazdasági fejlődésnek. Ennek ellenére, az elvek egyenkénti bemutatását fontosnak tartom a megfelelőbb „összkép” bemutatásáért.

¹⁶ E két csoport elsője a következő szocialista érvsorozatnak lehet ellenpólusa: *Emberök közötti képességbeli egyenlőség → Az ember dolgozó lény → A társadalmi egyenlőség szükségszerűsége és természetes*. A második csoportba tartozó elvek együttese a következő szocialista érvsorozatnak lehet a reflexiója: *A gazdagság kizárólagos forrása a munka → A munkást illetik a megtermelt javak → Minden munkásnak jogában áll méltányosan részesedni a javakból* (egyformán teljesítenek, tehát egyformán kell részesedniük).

Úgy gondolom, a konzervativizmus morfológiai elemzésében is segítségünkre lehet a felsorolt elvek szétválasztása, hiszen e kettős csoportosítás segítségével jobban rá lehet mutatni, egyfelől, a szocializmus elleni konzervatív reflexióra, másfelől, a konzervativizmus *magelemeinek* védelmezésére, erősítésére. A konzervativizmus fogalomszerkezeti elemzésével kapcsolatban lásd Freedon (2008) illetve Nagy (2011).

¹⁷ Benjamin Kidd (1858-1916), angol szociológus, az 1894-ben napvilágot látott *Social Evolution* című munkájában fejtette ki ezzel kapcsolatos álláspontját.

¹⁸ Thomas Babington Macaulay (1800-1859), brit költő, történész és Whig politikus.

Nem véletlen, hogy Mallock az antiszocialista Spencert is támadja, aki szerint a társadalom „megközelítőleg azonos képességű egyének” aggregátuma (Egedy 2005, 123). Ezen túlmenően, Spencer – Macaulay-hez hasonlóan – nagyobb szerepet tulajdonít a társadalomnak az emberek formálásban, mint amennyit Mallock kész volt elfogadni. Vajon milyen drámákat írt volna Shakespeare, teszi fel a kérdést Spencer, ha nem veszi körül őt civilizált közeg, ha nem állnak rendelkezésére az ősoktól átörökölt hagyományok és az elődök által állandóan fejlesztett és csiszolt angol nyelv?

Mallock elismeri, hogy a kimagasló képességgel rendelkező emberek koruk termékei, de csak bizonyos fokig, mert azért a *Lear király* semmiképp nem született volna meg Shakespeare zsenialitása nélkül¹⁹.

A kérdéssel kapcsolatos mallock-i érvelést folytathatjuk talán azzal, hogy a legalacsonyabb szintű munka (létfenntartás, vegetálási szinten tartás) nem igényel kiváló képességeket, de a barbarizmusból való kiemelkedéssel óhatatlanul megjelent egy domináns kisebbség, amelynek kimagasló szerep jutott abban, hogy megsokszorozódott a termelés (Mallock 1882, 178-179).

E hatékonyságnövekedés nem kis mértékben olyan történelmi eseményeknek is beillő találmányoknak tulajdonítható, mint például a puskapor, a gőzgép, vagy a telegráf megjelenése, de e találmányok, állítja Mallock, nem a társadalomhoz, hanem egy vagy néhány személyhez köthetők. A közvélemény is azt támasztja alá, hogy az ipari civilizáció haladása kiemelkedő képességű egyének zsenialitásának köszönhető.

Spencer szerint „mielőtt a nagy emberek átalakítják a társadalmat, a társadalom formálja őket”. Hasonlóan vélekedik Macaulay, mondván, hogy „a korszak formálja az embert, nem az ember a korszakot” (Mallock 1882, 187).

Mallock nem ért, és nem érthet egyet velük. Elismeri, hogy a társadalom valóban hat a kiemelkedő szellemiségekre, formálja őket, de kimagasló képességeiknek köszönhető, hogy a lángelmék felfedezik az igazságot, mielőtt az láthatóvá válnék a tömeg szemében. Ez ékes bizonyítéka, hangsúlyozza Mallock, e kisebbség szellemi felsőbbrendűségének.

Ha a haladás tanulmányozásában eltekinthetünk a kimagasló elméktől, amint azt Macaulay tanácsolja, akkor akár nélkülük is bekövetkezhetett volna bármely felfedezés. De milyen társadalom lett volna magától képes e felfedezésekre? Amerika felfedezésére, a gravitáció törvényének kiszámítására, állítja Mallock egyetlen társadalom se lett volna képes önmagától. Tény, hogy Kolumbusz nem élt elszigetelten, és az is igaz, hogy nem született a felfedezés gondolatával, számos körülmény segítette őt nagyszabású felfedezésében, de bármilyen elődök és körülmények is vették körül, ő maga fektetett le magának egy zseniális tervet, mert egy nagy teljesítmény világossága áradt belőle. Kolumbusz tulajdonképpen „nem korának embere, hanem korát meghaladó ember, korának nem tanulója, hanem mestere volt” (Mallock 1882, 191).

Hasonló módon, mondja Mallock, Spencer sem tudta volna megírni nagyszabású műveit, ha nem állt volna rendelkezésére a társadalomban addig felhalmozott ismeret és tudás. Közössége tehát alakította, formálta őt, de Spencer nem pusztán terméke saját társadalmának, hiszen a társadalom többsége el sem fogadta filozófiáját. Ő nem csupán egy eszköz volt, aki kiválasztatott, hogy elvégezze a munkát. Nem fogadható el az az állítás, véli Mallock, hogy akár más is lehetett volna a kiválasztott, hogy elvégezze Spencer munkáját. Ez azért képtelenség, mondja Mallock, mert Spencer hozzátette a sajátját a kapott értékhez, és éppen ez emelte őt naggyá, a meglévőhöz hozzáadott érték arányában.

¹⁹ Megjegyzendő, hogy egy igen fontos kérdéshez jutottunk: a személyes adottságok és a külső körülmények egymáshoz való viszonyához, a kettő egymáshoz viszonyított szerepéhez. E két tényező az egyén és a társadalom kölcsönös formálása körül merül fel, de Mallock a gazdagság forrását, a *motivációt* is e két dimenzió mentén értelmezi.

A felfedezők, feltalálók eredményei igazolják ezeknek az embereknek a zsenialitását. Egy találmány, véli Mallock, önmagában semmit nem változtat, amíg azt nem ültetik gyakorlatba. Egy gépet, például, meg kell gyártani, kell terjeszteni, működtetni. Olyan ismeretek elsajátításáról van itt szó, amelyre csak kevesek, a szellemileg kiválóak képesek.

A modern termelés, tehát egy igen összetett folyamat, melyhez hozzátartozik a találmány, az eredmények kivitelezése, a munka megszervezése és irányítása, és nem utolsósorban a munka elvégzése. Nem véletlen, hogy Mallock hangsúlyt fektet a *munka* (labour) és a *képesség* (ability) megkülönböztetésére e többfázisos folyamatban. Az előbbi önmaga irányítására, az utóbbi mások irányítására vonatkozik. Ez a disztingválás nemcsak a gazdagság (javak) forrásával kapcsolatos álláspontok terén fontos (a szocialisták szerint a gazdagság a *munka* gyümölcse, míg Mallock álláspontja, hogy a gazdagság elsősorban a *képesség* eredménye), hanem az emberek közötti képességbeli különbségek hangsúlyozására is, ugyanis Mallock épp arra akar figyelmeztetni, hogy a modern gazdaságban a munka megszervezése és irányítása nem a sokaság feladata, hiszen az ahhoz szükséges képességgel csak kevesek rendelkeznek. Ezek alapján vonja le a következtetést Mallock, az emberi képességek hierarchiája tényként van jelen, mi több, elengedhetetlen minden civilizált társadalom számára.

Az egyenlőtlenség természetes volta kapcsán Mallock azt állítja, hogy „a legalacsonyabb szint fölé emelkedő munka esetében a legfőbb késztetés az *egyenlőtlenség iránti vágy*.”²⁰ Igaz, hívja fel a figyelmet Mallock, vannak olyan munkák, mint például a jótékonyosság vagy valláshirdetés, amelyek természetüknél fogva nem az egyenlőségre törekedést tartják elsődleges feladatuknak, de a tudományos, illetve a termelő munka hajtóereje, még ha eltérő arányban is, az egyenlőtlenség iránti vágy.²¹

A feltaláló, a gyártó, a kereskedő, és nem utolsósorban a termelő, gazdagság után vágyik, s aki a legsikeresebb, az jut a legtöbb gazdagság birtokába. A késztetés (a gazdagság utáni vágy) és az eredmény (gazdagság elérése) két különböző dolog, megkülönböztetésük fontos, figyelmeztet Mallock, ennél azonban lényegesebb számunkra, hogy *a gazdagság utáni vágy tulajdonképpen a gazdagság forrása*, amit nyugodtan tekinthetünk, Mallock szerint, az emberi természetre vonatkozó egyetemes szabálynak.

A gazdagság iránti vágy, vagy a kiemelkedés vágya a gyakorlatban munkamegosztást eredményez, ugyanis „a különböző munkafokozatok kialakulásának oka a jutalmazások egyenlőtlensége.”²² Más szavakkal, az elvégzett munka mennyisége és minősége alapján az ember megfelelő eljárást, azaz egyenlőtlen munkáért egyenlőtlen jutalmazást vár. Azt a következtetést vonja le ebből Mallock, hogy: „minden munka....arányban áll a motiváció nagyságával, másként fogalmazva, az egyenlőtlen jutalmazás az egyenlőtlen munka oka.”²³

Az emberi természet alapvonása, hangsúlyozza Mallock, hogy az egyenlőtlenség iránti vágy, vagy a jutalmazási egyenlőtlenség hiányában az emberben nem lenne késztetés

²⁰ "All productive labour that rises above the lowest is always motivated by the desire for social inequality." (Mallock 1882, 135-136). A „legalacsonyabb szintű” vagy „legkezdetlegesebb” munka, amelyre Mallock több alkalommal is utal, azt a munkát jelenti, amely a létminimumhoz - „barbár körülmények” - szükséges.

²¹ Mallock a tudományos felfedezésekhez kapcsolódó kiemelkedő elméket hozza fel példának, mondván, hogy ezek az emberek nem vágnak nagy mennyiségű anyagi javakra, kiemelkedő társadalmi pozíciókra, de mégis fel lehet fedezni bennük a kiemelkedés vágyát. Egy tudóst, mondja Mallock, az igazság keresése és megtalálása hajtja, ha azonban egyáltalán nem lenne meg benne az elismerés és, ezáltal a hírnév vagy kiemelkedés vágya, akkor nem nagyon zavarná, ha az általa elért tudományos eredményt másvalaki nevéhez kötnék, vagy épp egy rivális kutatónak adnák át a felfedezéssel járó kitüntetést. Röviden, a felfedezés vágya mellett, állapítja meg Mallock, még a zseniben is ott van a másokhoz viszonyított kiemelkedés (azaz, az egyenlőtlenség iránti) vágya.

²² "...it follows that inequality in the reward is the cause of this rise in labour" (Mallock 1882, 230).

²³ "...all labour...is proportionate to the magnitude of the motive, or that unequal reward is the cause of unequal labour" (Mallock 1882, 227).

képességei fejlesztésére, magasabb szintű szakmai tudás elsajátítására, hiszen „ha a gazdagság nem lett volna elérhető, a kevesek zsenialitása nem bontakozott volna ki”. Ez esetben a munka megrekedne a legegyszerűbb formájánál, ugyanis „amilyen mértékben elérhető az egyenlőtlenség, olyan mértékben fejlődik és bontakozik ki a kimagasló képességűek zsenialitása; s amilyen mértékben elérhetetlen az egyenlőtlenség, olyan mértékben fojtódik le a zsenialitás.”²⁴ A zsenialitás (utalva a képességek közötti különbségekre is) és az egyenlőtlenség iránti vágy között oly szoros a kötődés, mondja Mallock, hogy a zsenialitásnak „a világ gazdasági haladására gyakorolt hatása majdnem pontosan kifejezhető e vágy mértéke alapján”²⁵

Az eddig elmondottakat a következőképpen összegzi Mallock: „*Először is, a világ személytelen haladása tekintetében elmondhatjuk, hogy e haladás a különleges adottságokkal megáldott egyéneknek tulajdonítható, s az ő hozzájárulásuk nélkül e haladás lehetetlen lenne. Másodszor, az ő hozzájárulásukra nem kerülne sor, ha az egyenlőtlenség iránti vágy nem mozgatná őket. Ehhez még hozzá kell tennünk, hogy e motiváció csak olyan társadalomban éreztetheti hatását, amelyben reális esély van a gazdasági kiemelkedésre. Következésképp, a haladás diadalmenete....kizárólag az egyenlőtlenség elvén nyugvó társadalmakban volt megvalósítható...de, bármilyen változásokat is hozott magával eddig e haladás, az emberi jellemelem úgysem változtatott az egyenlőtlenség iránti vágy tekintetében, mi több, ... e vágy egyre markánsabban mutatkozik*” a modern társadalomban.²⁶

Azonnal hozzá is teszi Mallock, hogy egyesek akár meg is kérdőjelezheti következtetését, mondván, hogy az egyenlőtlenség iránti vágyat felülírhatja egy alternatív vágy, persze megváltozott társadalmi körülmények között. A szocialisták által felkínált alternatíva az emberiség általánosságban vett jóléte iránti készlet, amit a szocialisták legalább olyan erősnek vélnek, kellő körülmények között, mint az egyenlőtlenség iránti vágyat. Tulajdonképpen, a közösségi érdek van szembeállítva az egyéni önzéssel.

Elvileg kétféle vágyalternatívával érvelhetnek a szocialisták, állapítja meg Mallock, az eredmény azonban mindkét esetben ugyanaz. Az első alternatíva a *jótekonysági* cselekedet iránti vágy, ami a közösség szolgálatára irányul, a második, pedig az *élvezet* iránti vágy, amely az emberi képességek felső határainak kipróbálása, de elsősorban nem a puszt kíváncsiság kedvéért, hanem inkább a közösség javának szolgálatáért, ami a legnagyobb elégtételt nyújthatja a képességei maximumát kipróbáló ember számára.

A jótekonyságból származó tevékenységek, mutat rá Mallock, korlátozottak, és céljuk nem a gazdagság új formáinak megteremtése, nem találmányok, újítások hatékony felhasználása, hanem a meglévő szegénységek enyhítése, a szűkölködők és betegek támogatása. A jótekonyság nem a társadalom gyarapodásához járul hozzá, nem termel, nem újít, nem az ember kreativitását fejleszti, hanem a társadalomban jelen lévő szenvedéseken enyhít.

Fontos dolgok ezek, ismeri el Mallock, de túl gyengék ahhoz, hogy a társadalom haladásában sikereket érjenek el. Ha a jótekonysági cselekedet vagy az „önkipróbálás”

²⁴ "In proportion as inequality has been possible, that genius has developed itself; in proportion as inequality has been impossible, that genius has been unapparent" (Mallock 1882, 209).

²⁵ "...its practical effect on the material progress of the world could be almost expressed in terms of that desire itself." (Mallock 1882, 209).

²⁶ "As regards, then, the impersonal progress of the world, we may consider this much to be established- firstly, that such progress is so far caused by certain gifted individuals, that without their intervention it would be impossible; and secondly, that their intervention would be impossible unless motivated by the desire for inequality; to which we must add that this desire is inoperative, except in a society in which social inequality is attainable. It follows, therefore, that all those triumphs of progress.....our railways, our telegraphs, our newspaper.....would have been utterly unproducible except in a society constructed on the principle of inequality.....whatever changes such progress may have brought with it, it has brought no change in this respect to the human character" (Mallock 1882, 213).

élvezetének vágya erősebb lenne, mint az egyenlőtlenség iránti vágy, és, ha az előbbi kettő képezné a munka különböző szintjeinek megjelenését, akkor a minőségi szakmunkát ugyanúgy kellene fizetni, érvel Mallock, mint a szakképzetlent (Mallock 1882, 234).

Ha elfogadjuk álláspontját az egyenlőtlenség iránti vágy kérdésében, akkor világossá válik, hogy miért beszél Mallock egyetemes szabályalkotásról, ugyanis nem kevesebbet fűzhet fel erre az általános szabályra, mint azt, hogy *a jutalmazások egyenlőtlensége által szorgalmazott társadalmi egyenlőtlenség iránti vágy az emberi természetben gyökerezik, s az egyenlőtlenség forrása nem a társadalmi berendezkedésben, hanem az emberi természetben keresendő.*

A *társadalmi egyenlőtlenség szükségszerű és természetes* volta tulajdonképpen az előző két elvből vezethető le. Az egyén cselekedete, véli Mallock, kapcsolódik a cselekedet kiváltó okhoz, pontosabban, egy cselekvés általában egy készlet következménye. Akár az okból indulunk ki és haladunk a cselekvés felé, akár a cselekvést tekintjük kiinduló pontnak és tartunk az ok irányába, az *emberi jellem tudományának* egyik igazságát tárjuk fel azzal, mutat rá Mallock, hogy normális körülmények között *egy adott cselekedet egy adott jellem* (vágy és képességek ötvözte) és *külső körülmények* következménye. A jellem és a külső körülmények sajátos és szoros kölcsönösségi viszonyban állnak egymással, közvetlenül hatnak egymásra, s a kettő komplex viszonya eredményezi cselekedetet²⁷. Amint Mallock mondja, „Nem lehetünk bizonyosak abban, hogy száz év múlva még lesz egyáltalán szakmunka a világon; azt azonban magabiztosan kijelenthetjük, hogy ha lesz ilyen munka, az az egyenlőtlenség iránti váagnak lesz tulajdonítható, és akkor a társadalmi egyenlőtlenség létezni fog, hogy e vágy érvényesülhessen”.²⁸

Ezek után nem tűnik meglepőnek az a következtetés, hogy *a munka különböző szintjeinek megjelenése, valamint az ezzel járó jövedelmi egyenlőtlenség nem a társadalmi berendezkedés véletlenszerű eredménye, hanem az emberi természet szükségszerű következménye.* Amint már korábban is volt szó róla, e következmény azért is fontos, mert a pszichológiai dimenzió beemelésével Mallock alaposan megnehezíti a szocialisták dolgát, ugyanis e progresszív ideológia hívei által elképzelt radikális reform, vagy akár forradalom, jelentős mértékben felforgathatja a fennálló társadalmi rendet, megváltoztathatja az intézményi struktúrát, de a társadalmi egyenlőtlenséget eredményező emberi természetet egyetlen szocialista forradalom sem képes megváltoztatni. A szocialisták forradalmi terve, a társadalom racionális úton történő nagyszabású megváltoztatása, e reformerek egyenlősítési szándéka nem természetes, mi több, erőltetett és nem is valósítható meg civilizált társadalmi körülmények között. A szocialista egyenlőségdoktrína, mondja ki a végítéletet Mallock, nem több utópianál.

Mindaddig, míg a tömeg nem jön rá az emberi fantázia e valótlanágára, a társadalomra leselkedő legveszélyesebb dolgok egyikével állunk szembe. Alapvető feladat, hívja fel a figyelmet Mallock, e valótlanág leleplezése, és az egyenlőség eszméjének elvetése. Amíg ez nem történik meg, addig nem beszélhetünk egészséges haladásról, természetes társadalmi fejlődésről.

Az a szocialista elv, mely szerint *az ember természetéből adódóan dolgozó lény,* vagyis azzal a természetes tendenciával rendelkezik, hogy a külső körülményektől

²⁷ Mallock 1882, 107. Már korábban is utaltam arra, hogy a jellem és külső motiváció együttesét nevezi Mallock *motivációnak*. Ennek elemzésére a későbbiekben kerül sor.

²⁸ "It will afford us no certainty that a hundred years hence there will be any skilled labour at all in the world; but it will afford us a certainty that if there will be any skilled labour, the desire for social inequality will have been the motive that produced it, and that social inequalities will be existing to make the desire operative" (Mallock 1882, 137-138).

függetlenül dolgozik, nem más, mint áltudomány, mivel a tüzetes vizsgálat épp az ellenkezőjét igazolja. „Az igazi tudomány...az embert olyan lényként kezeli, aki nem rendelkezik a munkára való természetes hajlammal, azt csak a külső körülmények hozzák ki belőle.”²⁹ Külső impulzusok nélkül az ember passzív marad, jól elvan a vegetálás szintjén. Igaz, ismeri el Mallock, a maga és családja minimális szükségleteinek kielégítéséért az ember végez valamennyi munkát, azaz „számíthatunk egy minimálisan végzett munkára”, de a „külső körülmények motiváló hatása nélkül” az ember aligha tenne ennél többet.

Adam Smith elméletére támaszkodva Mallock rámutat arra, hogy a „barbarizmus” korszakában az alapvető szükségletek előállítására volt a feladat, s a munkamegosztás azt jelentette, hogy a különböző munkákat különböző emberek végezték el, s így a változatos munkák mintegy kiegészítették egymást az alapvető szükségletek kielégítésének folyamatában.

A civilizált világban azonban a cél, emlékeztet Mallock, a létfenntartáshoz szükséges javak előállításán túl, a további termelés, a gazdasági gyarapodás. Ennek következményeként a változatosság mellett óhatatlanul megjelenik a különböző munkák közötti alá - fölé rendelési viszony, s ezzel a munkák megosztása helyett a munkák „minőségi fokozata” kerül előtérbe. A különböző szintű munkák megjelenése, állapítja meg Mallock, az egyenlőtlenségek megjelenésével jár együtt. A „kezdetleges” munkán felüli munkára való hajlam csak akkor „aktiválódik”, tehát, ha külső ösztönző tényezők vannak jelen, melyek tudatosulnak az emberben. A leghatékonyabb ösztönző tényező épp a különböző szintű munkák megjelenésével a társadalmi egyenlőtlenség léte. A munka, tehát nincs inherensen az emberben, a külső körülményektől függetlenül.

A szocialisták „tudománya” ezzel megdőlni látszik, hiszen „a körülményektől függetlenül az emberben nincs motiváció, a belső készítés hiányában az ember képtelen munkát végezni, ... képességei ez által semmivé lesznek..... ,s a munka ezek szerint nem lehet a gazdagság kizárólagos forrása”.³⁰ *A gazdagság, a jólét igazi forrása a motiváció, melynek külső megnyilvánulása a munka.*³¹ Erre a szétválasztásra, e két tényező (motiváció, munka) sajátos viszonyának részletes elemzésére, hívja fel a figyelmet Mallock, senki nem figyelt oda, és senki nem ismerte fel ennek igazi jelentőségét. E kapcsolat tanulmányozása a „hiányzó tudomány” alapvető feladata.

Annak bizonyítása, hogy a *motiváció a munka igazi forrása*, alapvető feladatként tételveződik, tehát Mallock filozófiájában. A feladat elvégzéséhez azonban abból a szocialista tételből indul ki, hogy a gazdagság kizárólagos forrása a (fizikai) munka, s ezért indokolt, hogy a termelő munkásnak jár minden. Mallock e tételt egy gazdasági, illetve egy természeti-pszichológiai szempontból cáfolja. Az előzőben a természet „adományaira”, illetve a kimagasló képességűek szerepére hívja fel a figyelmet, az utóbbiban pedig a motivációra összpontosít.

A termelőmunkához, mondja Mallock, alapanyagra van szükség. Ilyen értelemben, nem mondhatjuk, (a szerző példáiból merítve), hogy egy selyemruha elkészítésében a dolgozók munkájának eredménye maga a selyemhernyó. Azt sem állíthatjuk, hogy egy pompás hintóhoz szükséges alapanyag, mint a fa vagy a bőr is kizárólag a termelő munkás kézimunkájának köszönhető, s egy kastély felépítéshez szükséges kő vagy márvány sem kimondottan az ő munkájuk gyümölcse. A szocialistáknak is el kellett volna tehát ismerniük, jegyzi meg Mallock, hogy a munka nem az egyetlen forrása a gazdagságnak, ugyanis egyéb

²⁹ Mallock 1882, 82.

³⁰ "Since, apart from circumstances man can have no motive, and since apart from motive he has practically no faculties, since he is incapable of labour as a doll or as a dead fish, labour in itself is no more the cause of wealth" (Mallock 1882, 84).

³¹ "The cause is in the motives, of which labour is the outward index" (Mallock 1882, 84).

források, mint a föld, az éghajlat, a földrajzi adottságok, az ásványi anyagok is igen jelentős mértékben járulnak hozzá a termelés mennyiségéhez és minőségéhez (Mallock 1882, 49-50).

Várható érvelés a szocialisták részéről, mondja Mallock, hogy nem feladatuk az élettelen természet „adományait” elemezni, nem feladatuk annak megállapítása, hogy a természeti tényezők milyen mértékben játszanak szerepet a javak létrehozásában. Ugy vélhetik ők, hogy kizárólag az emberi tényezőket kell nekik figyelembe venniük, s e szempontok mentén kell meghatározniuk az ember által termelt javak elosztását. Ebben talán engedhetünk a szocialistáknak, mondja Mallock, azt viszont nem fogadhatjuk el, hogy a szocialisták nem teszik fel azt a kérdést, hogy vajon az egyik vagy a másik társadalmi osztály hozzájárulása, szerepe nagyobb a javak megtermelésében.

Ha a gazdaság egyetlen forrása a (fizikai) munka, akkor, teszi fel a kérdést Mallock, hová lehetne sorolni, ebből a szempontból a feltalálót, a kutatót, a tervező mérnököt, vagy a munkát megszervező és irányító vezetőt, vagyis azokat, akik nem végeznek, kívülről is fáradságosnak látszó fizikai munkát, de hozzájárulásukkal többszörösére növelték a termelés hatékonyságát és mennyiségét? (Ennek kapcsán újból felmerül a *munka* és a *képesség* megkülönböztetése, hiszen a kiemelkedő képességűek gazdagságnövelő szerepe, Mallock szerint, kimagasló).³²

Nem meglepő, hogy a pszichológiai tényezőre, a „jellem tudományára”, vagy a „hiányzó tudományra”, Mallock fokozott figyelmet fordít. Mivel a *gazdagság fő forrása a motiváció*, elvárt feladatnak tűnik a *motiváció* fogalmának részletes és pontosabb kifejtése, hogy igazán „fel lehessen használni pozitív célokra.”

A motiváció és a motiváció külső megnyilvánulásaként értelmezett munka között, véli Mallock, ok-okozati viszony áll fenn, olyannyira, hogy „minden sajátos munka megnyilvánulásának megfelel egy sajátos motiváció, és minden változás az egyikben a megfelelő változást eredményezi a másikban.”³³ A *motiváció*, Mallock olvasatában nem más, mint a *jellem és a külső körülmények* együttesének eredménye. A *jellem*, pedig két, egymástól elválasztható, de egymással szoros kapcsolatban lévő tényező, a *vágyak és a képességek (tulajdonságok)* eredője.

Mallock értelmezésében tehát három tényezővel állunk szembe: vágyak, képességek, illetve külső körülmények.³⁴ A jellemet alkotó két elem között sajátos viszony áll fenn, hiszen, ha erős a vágy, nagyobb lesz a képességek fejlesztésére irányuló késztetés, a nagyobb képesség, viszont maga után vonhatja a vágy erősödését. Különböző emberek különböző jellemmel rendelkeznek. Ennek vizsgálata során kiderül, állítja Mallock, hogy ha két, azonos képességű ember vágyai különbözőek, a munka eredménye is különböző lesz, az egyenlőtlen jutalmazás ezért indokolt. Ha két ember vágyai egyforma erősségűek, de képességbeli különbség van közöttük, az eredmény újból egyenlőtlen lesz. Ezt senki nem vitatja, állapítja meg Mallock, ezért nem is igényel további elemzést.

³² Az előbbi példánál maradva, a szerző további érvként említi, hogy egy pompás kastély felépítéséhez a munkások mellett legalább egy építész - tervezőre is elengedhetetlenül szükség van, aki kiemelkedő szaktudással tervezi meg az épületet, elsősorban a gazdagok ízlésével és szokásaival összhangban. Ilyen értelemben, mondja Mallock, a pompa, a civilizált fényűzés szerves része az arisztokrácia kultúrájának, a társadalmi elit hagyományos életformájának, és az arisztokrácia megszűntével a pompa, a fényűzés, mint a gazdagság sajátos megnyilvánulása, nem is létezne. A gazdagság egy jelentős részének tényleges forrása tehát, vonja le a következtetést Mallock, nem más, mint maguk a gazdagok (Mallock 1882, 56).

³³ "Each special manifestation of labour has its special corresponding motive, and that every difference in the one has its corresponding difference in the other" (Mallock 1882, 86).

³⁴ A tisztázás kedvéért, a *képességek* szellemi képességeket, de alapvető tulajdonságokat is jelentenek, amelyek a szellemi képességek fejlesztéséhez hozzájárulhatnak, mint például kitanulás, szorgalom, stb. A külső körülmények egyfelől azt jelentik, hogy a munka eredményeként lehetőség nyílik a jutalmazásra. Lásd Mallock példáját a börtönben lévő személyről (Mallock 1882, 68). Másfelől, Mallock az egyenlőtlen munkáért egyenlőtlen jövedelem lehetőségét érti megfelelő külső körülményeken.

A hangsúlyt elsősorban nem az önmagában vett jellemre, hanem a jellemet alkotó két tényezőnek a külső körülményekhez való viszonyára kell helyezni. Ezzel kapcsolatban állapítja meg Mallock, hogy ha a „különböző munkák kapcsán a külső körülmények nem lennének különbözőek, akkor a másik két tényező különbözőségei gyakorlatilag nem léteznének; a vágyak közötti különbség hatástalannak bizonyulna, s a képességekben mutatkozó különbség ki nem nyilvánított maradna.”³⁵ Más szavakkal, ha az emberi vágyakban és képességekben jelentkező különbségek nem lennének kamatoztathatók a külső környezetben, vagyis, ha a jellembeli különbségek nem lennének felhasználhatók, hogy profitálni lehessen belőlük, akkor a kiváló képesség, a tehetség és a szorgalom annyit eredményezne, mint a butaság, a tehetségtelenség és a lustaság. A természeti különbségek jelentősége, állapítja meg Mallock, gyakorlatilag megszűnne.

A motiváció három eleme, tehát kölcsönösen „generálja” egymást, de csak abban az esetben, ha van lehetőség a külső körülmények egyenlőtlenségére. A társadalmi egyenlőtlenség jelenléte aktiválja a motivációt, ami a maga rendjén munkavégzést eredményez, s a munka pedig gyarapítja a gazdagságot. A *motiváció* tehát a *munka igazi forrása* és, ezáltal a *gazdagság fő forrása* is.

Az a tétel, amely szerint *egy társadalom szerkezete az adott társadalom intézményeitől függ* nem más, állapítja meg Mallock, mint „a modern demokratikus szillogizmus alapvető premisszája, melynek igazságától vagy hamisságától függ a következtetés érvényessége vagy bukása”.³⁶ A szocialisták olyan általánosítással álltak elő, véli Mallock, amelyre a történelem folyamán soha sehol nem volt példa. A korábbi társadalmak tanulmányozásával, azaz tapasztalati ismeretekre támaszkodva állapítja meg Mallock, hogy e társadalmak szerkezete lényegileg megfelel Európa „jelen” társadalmainak szerkezetével. Kétpólusú társadalmakról van tulajdonképpen szó: „az egyik végen a gazdagság és a vele járó tisztelet, míg a társadalom másik végén a bizonytalanság és a viszonylagos szűkölködés állt”.³⁷ Az egyenlőtlenséget magában hordozó kétpólusú társadalmi szerkezet változó formában és mértékben nyilvánult meg, sőt, gyakran különbözőképpen értelmezték és reagáltak le, de mindezek ellenére, hangsúlyozza Mallock, rendíthetetlenül jelen volt Európa minden civilizált társadalmában.

E társadalmak intézményrendszereiben számos jelentős változás történt, de e változások nem eredményeztek lényeges változásokat a társadalmak alapvető szerkezetében. Érvelni lehet a kettő közötti szoros kötődés igaz vagy hamis volta mellett, tényként állapítható meg, azonban, hangsúlyozza Mallock, hogy a társadalmi szerkezet és az intézményrendszer közötti függőségi viszonyt soha és sehol nem lehetett kimutatni a történelem folyamán (Mallock 1882, 40). Az az állítólagos szocialista ellenérv, hogy az intézményrendszeren belül az eddigiek nem voltak megfelelő változtatások, (azokra a jövőben kell sort keríteni), éppen azt az állítást támasztja alá, mutat rá Mallock, hogy az intézmények és a társadalmi szerkezet között nincs közvetlen összefüggés.

A tapasztalati ismeretekkel történő érvelés mellett a munka és a társadalom viszonyában szerephez jutó pszichológiai tényező is komoly ellenérvként használható fel a szocialisták ellen, ugyanis, a társadalom alapszerkezete kétpólusú, és ennek forrása az emberi természetben keresendő, nem pedig az intézményrendszerben. Ebből következik, állapítja meg Mallock, hogy az intézmények megváltoztatása semmiképp nem fog olyan mértékű

³⁵ "Unless in the case of each different labour, the external circumstances of the labourers were different also, the two other differences would be practically non-existent; the difference in the desires would be inoperative, that in their capacities would be undeveloped" (Mallock 1882, 94).

³⁶ "Accordingly, that the structure of society depends on its institutions, we may call the major premise of modern democratic syllogism; and with its truth or falsehood, the conclusion stands or falls" (Mallock 1882, 38).

³⁷ "There has always at one extreme been wealth and honour, and at the other obscurity and comparative indigence" (Mallock, 1882, 39).

változást eredményezni a társadalom szerkezetében, amilyent a szocialisták óhajtanának. E változtatás nem lehet pusztán tervezésen alapuló akarati kérdés, mivel a társadalmi egyenlőtlenségeknek pszichológiai eredete is van, azaz az emberi természetben gyökereznek.

Jelen tanulmány keretei nem engedik meg, hogy a szocializmus kontinentális változatait, illetve a szigetországi radikálisok írásait részleteiben szembesítsük Mallock rájuk vonatkozó állításaival, s az ebből eredő érveivel. A hangsúly jóval inkább annak vizsgálatára helyeződik, hogy a „jellem tudomány” segítségével miként jut el Mallock arra a következtetésre, hogy a társadalomban jelen lévő egyenlőtlenségek igazi forrása az ember természetében keresendő, ezért a szocialisták egyenlőségre való törekedése természetellenes, mit több, abszurd.

Életművében Mallock tulajdonképpen a fennálló társadalmi rend megőrzésére törekedett, de úgy, hogy elfogadhatónak, sőt kívánatosnak tartotta a társadalom *természetes változását*. A fennállót a radikális újjal szemben Mallock nem a hagyományos konzervativizmus szellemében védelmezte, hiszen konzervativizmusába beemelte a kapitalista értékrendet, s a kettő szintézisével egyfajta „liberális” konzervatív eszmerendszert teremtett meg.

Írásai, így módon, rávilágítanak a konzervativizmus diakronitására is, hiszen a fogalom történeti íve látszik kibontakozni a burke-i szellemben felfogott konzervativizmustól (Disraeli paternalizmusán át) Mallock „liberális” konzervativizmusáig³⁸. Életműve ideológiai korkép, nemcsak azért, mert írásai bizonyos értelemben a szigetország társadalmi-politikai-gazdasági kontextusát tükrözik konzervatív szemszögből, hanem azért is, mert munkájával az egyre inkább peremre szorult klasszikus liberalizmus újraértelmezett verziójára, de elsősorban a

³⁸ A konzervativizmus átértelmezésére azért is volt szükség, véli Mallock, mert a téves tanokon nyugvó, mégis rohamos ütemben hódító szocializmus elsősorban annak köszönhetette térnyerését, hogy az eszmék közötti rivalizálásban a szocializmus támadására egy „önmagát legitimálni is képtelen idejétmúlt dogmatizmus” válaszolt (Ez a hagyományos konzervativizmusra értendő) (Mallock 1882, 22).

A fogalom jelentéstartalmának változását, a hagyományos konzervativizmus „elavultságát” igen jól érzékelteti például a hagyományos értelemben vett *arisztokrácia* mallock-i átértelmezése. Megjegyzendő, azonban, hogy idevágó gondolatai nem eredetiek, hiszen Saint-Simon az „állami-technokrata” szocialista gondolatait tartalmazó írásaiban már jóval korábban megfogalmazta, hogy az „új” társadalomban „új” elite van szükség, mely elit nem a születés, hanem a tehetség és rátermettség szerint választódik ki, s az új elit a legalkalmasabb arra, hogy a társadalmat hatékony, produktív munkára fogja.

De, nézzük Mallock gondolatait. Az *arisztokrácia*, Mallock olvasatában „nem örökölt politikai privilégiumok, címek vagy származás szerint megkülönböztetett osztályt jelent. Inkább a különleges tehetséggel és képességekkel megáldott kisebbséget jelenti, születéstől, származástól függetlenül. Az *arisztokrácia* kifejezést használtam az *oligarchia* helyett, mivel az előző nem pusztán a kevesek, hanem inkább a legjobbak és a leghatékonyabb uralmát jelenti” (*„aristocracy... has no exclusive.....reference to a class distinguished by hereditary political privileges, by titles, or by heraldic pedigree. It here means the exceptionally gifted and efficient minority.....I have chosen the word aristocracy in preference to the word oligarchy because it means not only the rule of the few, but of the best or the most efficient of the few”* (Mallock 1898, Preface).

Mallock kivételes képességű „nagy embere” nem a spenceri szociáldarwinizmus főhőse, nem a létért folytatott küzdelem bajnoka, aki szemtanúja a gyengébbek, a kiszolgáltatottabbak pusztulásának, miközben ő átörökíti kivételes génjeit a következő generációra. Mallock *arisztokratája* kiemelkedő képességeivel és teljesítményével mások boldogulásához is hozzájárul, hiszen megmutatja a gyarapodáshoz vezető utat másoknak, és a legkreatívabbak közül valóként részese a társadalom irányításának, hiszen a küzdelem már nem a társadalom egészére kiterjedő létért folyó harc, hanem a kivételes képességű kisebbség tagjai közötti küzdelem a hatalomért folytatott versenyben. Az így átértelmezett *arisztokrata* a társadalom fejlődésében, a szegényebb rétegek haladásában központi szerepet vállal. (Ezzel kapcsolatban lásd még Egedy, 2005, 124-125). A „liberális” konzervativizmus által körvonalazott társadalmi elitről van itt szó, s ez az ideológia, Mallock úgy érzi, már hatékonyabban szembe tud nézni a szellemi kihívásokkal, méltán fel tudja venni a versenyt a rivális ideológiákkal.

feltartóztathatatlanul teret hódító kontinentális és szigetországi szocializmusokra adott reflexió.

A tanulmányban szereplő valamennyi angol nyelvű szöveg magyar változata a szerző fordítása.

Felhasznált irodalom

- Bayer József (1998): *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris
- Eccleshall, Robert (1990): *English Conservatism Since the Restoration*, Unwin Hyman, London
- Egedy Gergely (2005): *Brit konzervatív gondolkodás és politika*. Budapest, Századvég Kiadó
- Freeden, Michael (2008): *Ideologies and Political Theory*, Clarendon Press, Oxford
- Greenleaf, W. H. (1983): *The British Political Tradition*, (Volume Two), Cambridge University Press, Cambridge
- Mallock, William Hurrel (1882): *Social Equality*, Richard Bentley and Son, London
- Mallock, William Hurrel (1898): *Aristocracy and Evolution*, Macmillan, London
- Mallock, William Hurrel (1907): *Socialism* (Digitized by the Internet Archive, National Civic Federation, Harvard)
- Mallock, William Hurrel (1908): *A Critical Examination of Socialism*. John Murry, London
- Nagy Levente (2011): 'The Meaning of a Concept: Conservatism' In: Dogancan Özsöl (szerk.): *Reflections on Conservatism*, Cambridge Scholars Publishing, 1-32.

Rácz Andrea

Gyermekvédelmi háttérrel a felsőoktatásba: a YIPPEE nemzetközi kutatás egyesült királyságbeli és magyar tapasztalatai

Bevezetés

A *Gyermekvédelmi gondoskodásban élő és onnan kikerülő fiatal felnőttek: Utak az oktatásba Európában* (Young People from a Public Care Background: Pathways to Education in Europe) című nemzetközi kutatás célja az volt – mely az Európai Unió 7. Kutatási keretprogram „*Fiatalok és Társadalmi Kirekesztődés*” témakör keretében valósult meg –, hogy átfogó képet kapjunk arról, hogy az egyes országokban a gyermekvédelmi gondoskodási háttérrel rendelkező, jelenleg 19-21 éves fiatalokat mi segíti és mi gátolja a továbbtanulásban; a gondoskodási háttérrel milyen oktatási utak léteznek Európában. A kutatás Dániában, Magyarországon, Spanyolországban, Svédországban és az Egyesült Királyságban zajlott 2007-2010 között. A vizsgálat több szakaszból állt. Elsőként egy szakirodalmi áttekintésre és a publikált statisztikai adatok elemzésére került sor. Ezt követően interjúk készültek döntéshozókkal, ellátást nyújtókkal, valamint egy kérdőíves felmérés olyan 19-21 év közötti fiatalok körében, akik életük során legalább 1 évet gyermekvédelmi gondoskodásban töltöttek és 16 éves korukban is a rendszerben voltak. A felmérés eredményei általános képet adtak arra vonatkozóan, hogy hogyan alakult a fiatal felnőttek tankötelezettségi kor utáni iskolai karrierje. Ezen eredményekre építve minden országban 35 fiatallal és egy általuk megnevezett kulcsszeméllyel (aki tanulásra ösztönözte őket) újabb interjú készült. Ennek fókuszsa, hogy mélyebben megismerjük, hogyan alakult a fiatal oktatási karrierje, melyek voltak a nehezítő tényezők, egyáltalán milyen tényezők határozták meg, hogy a fiatal a tankötelezettségi kor után is folytatta a tanulmányait. A továbbtanulásban, felsőoktatási tanulmányok folytatásában kik azok, akik segítséget nyújtottak számára. Egy évvel később a kiválasztott fiatal felnőttekkel ismét interjú készült mely azt vizsgálta, mennyire sikerült megvalósítani elképzeléseiket, hogyan módosultak rövidtávú terveik.

Jelen beszámoló a kutatásban részt vett két partnerország – az Egyesült Királyság és Magyarország – kvalitatív kutatási szakaszának főbb tapasztalatait mutatja be a nemzeti összesítő tanulmányokban közölt kutatási eredmények alapján. Az eredmények a gyermekvédelmi szakemberekkel, döntéshozókkal és a fiatal felnőttekkel készült interjúkra épülnek. Fontos megjegyezni, hogy a nemzetközi kutatás egységes módszertana ellenére, az egyes országok különböző gyermekvédelmi és oktatási berendezkedése miatt a kutatás menetében voltak eltérések. Az Egyesült Királyságban 5 önkormányzat területén éltek a kutatás során megkeresett fiatal felnőttek, Magyarországon négy Területi Gyermekvédelmi Szakszolgálatot (továbbiakban: Tegyesz) (Budapest, Hajdú-Bihar megye, Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Vas megye) vontunk be a vizsgálatba. Az Egyesült Királyságban csak 32 fiatallal készült első-körös interjú és egy évvel később már csak 27 fiatal tudtak a kutatók elérni. Ennek oka, hogy olyan fiatalok is a mintába kerültek, akik már nincsenek közvetlen kapcsolatba a gyermekvédelemmel. Magyarországon csak az utógondozói ellátásban részesülőket értük el, tehát elérési problémák miatt sem az utógondozásban részesülőket, sem pedig a rendszert véglegesen elhagyókat nem vizsgáltuk.

Beszámolónkban elsőként az egyes országok gyermekvédelmi és oktatás rendszerét mutatjuk be röviden, ezt követően a megkérdezett döntéshozók, gyermekvédelmi szakemberek, szociális munkások véleményét ismertetjük, majd a kutatás keretében megkérdezett fiatal felnőttek iskolai karrierjével és jövőbeli aspirációjukkal foglalkozunk. A tanulmány az összegző tapasztalatok ismertetésével zárul.

Az egyes országok gyermekvédelmi és oktatási rendszerének rövid bemutatása

Egyesült Királyság

Az iskolalátogatás vagy az oktatásban való részvétel az általános iskolákban 5-11 éves kor között és a középiskolákban 11-16 éves kor között kötelező. A kormány a kulcsfontosságú szakaszokhoz tudásszint-követelményeket határoz meg, amelyek közül a legfontosabb a 16 éves korban letett első középiskolai országos záróvizsga, a GCSE (General Certificate of Secondary Education). A középfokú oktatás sikeres lezárásához öt tantárgyból szükséges sikeres vizsgát tenni. Ezt a gyermekvédelmi gondozásban részt vevő gyermekeknek mindössze 14 százaléka éri el, szemben a családban élő gyermekek 65 százalékaival. A tankötelezettségi kor után a képzési rendszerben maradók 17-18 éves korukban további vizsgákat tesznek, és ezeknek a vizsgáknak az eredményeit veszik figyelembe az egyetemek felvételkor. (Jackson et al. 2011)

A gyermekvédelmi rendszerben kb. 61 ezer gyermek nevelkedik, de jelentős a rendszerbe, illetve abból történő be- és kiáramlás. A gondozásba vétel legnagyobb arányban 13-14 éves korban történik, és ezek a fiatalok jellemzően a rendszerben is maradnak a gondozás végéig, azaz 18 éves korukig. Előnyben részesített a nevelőszülői gondoskodás, a gyermekek 75%-a nevelőszülői családokban él. (Jackson et al. 2011)

A Social Exclusion Unit által végzett, komoly hatással bíró 2003-as kormányzati felmérés mutatta meg az összefüggést az igen alacsony szintű oktatási eredmények és a felnőttkori társadalmi kirekesztés magas kockázata között. Felhívva a figyelmet arra, hogy a gondozásban felnőtt gyermekeknek tízszer akkora esélyük van az iskolából való kihullásra, mint a családban nevelkedő társaiknak. (Höjer et al. 2008) Ezt követően gondozásban lévő és abból kikerülő gyermekek és fiatalok hosszú távú életkilátásainak és eredményességének javítása érdekében számos intézkedést vezettek be, törvényi szabályozással, a bevált szakmai módszerek terjesztésével és a kiegészítő anyagi források rendelkezésre bocsátása révén. A gondozásból kikerülő gyermekekre vonatkozó 2000. évi Gyermekvédelmi törvény a helyi hatóságok számára törvényi kötelezettségként írta elő a nappali tagozatos oktatásban részt vevő fiatalok támogatását 24 éves korig. 2004-ben pedig ún. Gyermekvédelmi osztályokat állítottak fel minden helyi hatóságnál, ezáltal a gondozást és az oktatást egy közigazgatási szerv hatáskörébe utalva, helyi és központi szinten egyaránt, amely szerv jogilag felelős a gondozott gyermekek oktatásban elért eredményeinek javításáért. Kiemelkedő fontosságú a „Minden gyermek számít” (Every Child Matters) program, amelynek az öt célkitűzése közül kettő, az „örömmel és eredményesen” és a „gazdasági jólét elérése” közvetlen kapcsolatban van az oktatási képesítések megszerzésével, valamint a „Részvétel kibővítése” (Widening Participation) program, melynek célja a hátrányos helyzetű fiatalok részvételi arányának növelése a felsőoktatásban. (Jackson et al. 2011) A gondozásban lévő gyermekek egyértelműen beletartoznak a kezdeményezés célcsoportjába, mivel részvételük a felsőoktatásban a becslések szerint körülbelül 3-5 százalék. (Jackson 2007)

Magyarország

1989 után, a rendszerváltás évei alatt gyakorlatilag az összes oktatáshoz, gyermekvédelemhez, a gyermekek és fiatalok támogatásához kapcsolódó törvényt megváltoztatták és modernizálták. A Gyermekek védelméről szóló 1997. évi XXXI. törvényt a gyermekek védelméről és gyámügyi igazgatásról 1997. április 22-én fogadta el a magyar parlament. Alapja az Alkotmány, és a Gyermekek Jogairól szóló New Yorkban 1989. november 20-án elfogadott Egyezmény, melyet az 1991. évi LXVI. törvényben hirdettek ki Magyarországon.

A Gyermekvédelmi törvény jelentősége abban áll, hogy ez az első teljes és önálló jogi szabályozása a magyar gyermekvédelemnek, új intézményekkel gazdagítja, átalakítja és rendszerbe foglalja a gyermekek védelmét. A jelenleg hatályos Gyermekvédelmi törvényre nagy hatással volt az 1989-es angol gyermekvédelmi törvény, ami alapvetően a prevenciót

részesíti előnyben. Ez azt jelenti, hogy alapvető kíváncsi, hogy a gyermekeknek és a családnak minden segítséget meg kell kapniuk, hogy a gyermek a családban nevelkedhessen, ezt a segítséget helyben kell nyújtani, közel a családhoz, ott, ahol él. Szellemiségében a törvény gyermekközpontú, a gyermek speciális helyzetét, gyermeki szükségleteit és életkorából adódóan jogait figyelembe veszi az ellátások nyújtásakor, a gyakorlatban azonban egy ún. problémafókuszú gyermekvédelmi szemlélet érvényesül. Ez megnyilvánul abban például, hogy ugyan az 1980-as évek óta folyamatosan nőtt a nevelőszülők száma, de leginkább a hagyományos nevelőszülőké, ahol eltérő motivációkkal kell számolni (munkanélküliségtől való menekülés, nagy ház kihasználatlanul). Elsősorban a leghátrányosabb területeken találunk kiterjedt hálózatokat, főleg az ország ÉK-i részén. A családból való kiemelés nem lehetséges anyagi okok miatt, de a valóság a szabályozás ellenére azt mutatja, hogy az esetek 1/3-ában az anyagi ok a meghatározó. Idősebb, halmozottan hátrányos helyzetű, roma vagy speciális szükségletű, magatartászavaros, fogyatékkal élő gyermekeket nehéz megfelelő módon elhelyezni, főleg a nevelőszülői hálózatban.

A kutatás ideje alatt az utógondozói ellátást a felsőfokú tanulmányokat folytatók kivételével (esetükben 25 év) 24 éves korig lehetett igénybe venni. A Gyermekvédelmi törvény 2010. január elsejétől hatályos rendelkezései jelentősen átalakították az utógondozói ellátás rendszerét. A létfenntartásukat önállóan biztosítani nem tudók (dolgozó vagy munkanélküli fiatal felnőttek) csak 21 éves korukig, míg a nappali tagozaton középfokú tanulmányokat folytatók 24, a felsőfokon tanulók 25 éves korukig maradhatnak a rendszerben. A változtatás azt eredményezi, hogy az oktatási rendszerben való bent tartása a fiatal felnőttek kényszer az utógondozói ellátásban maradás érdekében.

A 2009-es év adatait feldolgozó gyermekvédelmi statisztika szerint a szakellátásban elhelyezett gyermekek és fiatal felnőttek száma országosan 21515 fő. A fiatal felnőttek száma, akik utógondozói ellátásban részesülnek 3868. A gyermekkorúak 60%-a nevelőszülői ellátásban részesül, 40%-uk intézményes ellátás keretében nevelkedik. (Gyermekvédelmi Statisztikai Tájékoztató 2008 és 2009) Az elmúlt évekhez képest némiképp átrendeződés történt a szakellátásban élők körében: közel 600 fővel nőtt a szakellátásban élők száma, a nevelőszülői elhelyezések száma pedig 1300 fővel, szemben az intézményes ellátással.

A tankötelezettséggel kapcsolatos alapvető szabályokat a Köznevelésről szóló 1993. évi LXXIX. törvény határozza meg.¹ A kutatás idején a tankötelezettség annak a tanévnek a végéig tartott, amelyben a tanuló *tizenharmadik életévét* betöltötte. 2012. szeptemberétől a tankötelezettségi kor 16 év, a sajátos nevelési igényűeknél pedig 23 év.² A törvényalkotó ezt a változtatást azzal indokolta, hogy nem szükséges az iskolapadban tartani azokat a fiatalokat, akik nem szeretnék oktatási intézmény kereti között tanulni.³ A tankötelezettségi kor leszállítása a hátrányos helyzetű, valamint a gyermekvédelemben nevelkedett fiatalok társadalmi kirekesztettségének veszélyét nagymértékben fokozza.

¹ A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvény (Nkt.) 2012. szeptember 1-jétől lépett hatályba, de legtöbb intézkedése késleltetve, illetve fokozatosan kerül bevezetésre. Az új szabályozás hatályba lépéséig a köznevelésről szóló 1993. évi LXXIX. törvény adott kérdésre vonatkozó rendelkezései érvényesek, így annak hatályon kívül helyezése is fokozatosan történik. (*A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvény (Nkt.) hatályba lépésének ütemezése*, Nemzeti Erőforrás Minisztérium) <http://www.tanugyelo.hu/cikkek/tanugyelo---szakmai-anyagok/koznevelési-törvény.html>

² A tankötelezettség végére vonatkozó szabály [45.§ (3)] 2012. szeptember 1-jétől hatályos, azzal az átmeneti rendelkezéssel együtt, melynek értelmében először azok számára csökken a tankötelezettségi korhatár, akik a 2011/2012. tanévben nyolcadikosok vagy ennél alacsonyabb évfolyamra járnak [97.§ (1)]. (*A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvény (Nkt.) hatályba lépésének ütemezése*, Nemzeti Erőforrás Minisztérium) <http://www.tanugyelo.hu/cikkek/tanugyelo---szakmai-anyagok/koznevelési-törvény.html>

³ <http://mno.hu/csaladhalo/atalakulnak-az-ovoda-es-iskolakezdes-szabalyai-mit-kell-tudni-1051234>

A 2009-es évben a szakellátásban élők közül összesen 9674 gyermek járt általános iskolába, értelmi fogyatékosokat ellátó általános iskolába és dolgozók általános iskolájába. A nevelőszülőknél elhelyezett általános iskolába járó gyermekek többsége (3584 fő) a saját évfolyamán normál korú, míg ugyanez az arány gyermekotthonban élők esetén épp fordított, itt a túlkorosak vannak többségben (számuk 2546 fő). A 2008/2009. tanévben szakiskolában tanul a többség (2745 fő), illetve ettől nagyon lemaradva szakközépiskolában (832 fő). A nevelőszülőknél elhelyezett gyermekek nagyobb valószínűséggel tanulnak tovább egyrészt jobb továbbtanulási esélyeket, másrészt jobb munkaerő-piaci esélyeket jelentő iskolatípusokban, mint a gyermekotthonban élő társaik. Ugyanakkor körükben is viszonylag magas a szakiskolában tanulók száma (2008/2009-es tanévben a nevelőszülőknél élők közül 1083 fő, a gyermekotthonokban élők közül 1662 fő tanult szakiskolában), viszont az általános tudást nyújtó érettségit adó gimnázium helyett értékesebb az érettségit és szakmát is adó szakközépiskola. Ez jellemzően abból ered, hogy a felsőoktatás kevésbé perspektivikus a nevelőszülői családokban, szemben a szakmatanulással, ezt követően pedig a munkaerőpiacon való elhelyezkedéssel, amelynek anyagi okai is lehetnek. A szakiskolában tanulók orientációját tekintve továbbra is az ipari szakmák vannak túlsúlyban (620 fő választása), 179-en tanulnak mezőgazdasági szakon, 368-an kereskedelmi és vendéglátó-ipari szakon, valamint 495 fiatal egyéb szakon. (Gyermekevédelmi Statisztikai Tájékoztató 2009) Az alappopulációban is nagyobb hangsúly helyeződik a szakközépiskolára, viszont arányaiban fele olyan kevesen tanulnak szakiskolában, mint a család nélkül felnövő társak. (Oktatási-statisztikai Évkönyv 2008/2009)

Az Ifjúság 2008. kutatás adatai alapján megjegyzendő, hogy az érettségi megszerzése sem ad védettséget a munkanélküliséggel szemben. Az ifjúsági korcsoportban (15-29 évesek) a munkanélküliek körében a legnagyobb arányban az általános iskolai végzettségűek szerepelnek (35%-uk munkanélküli), a szakmunkásképzőt végzetek 29, az érettségizettek 28%-a munkanélküli. A diplomás munkanélküliek aránya 8%. (Gyorsjelentés 2009: 27)

1. tábla: Alsó- és középfokon tanulók száma és aránya Magyarországon
(2008/2009-es tanév⁴)

Iskola típusa	Magyarországon összesen		A gyermekvédelemben élők körében	
	N	%	N	%
Általános iskola	790722	54,9	9674	70,7
Gimnázium	247777	17,2	422	3
Szakközépiskola	271351	19	832	6
Szakiskola	128848	8,9	2745	20,3
Összesen	1438698	100	13673	100

Forrás: Oktatás-statisztikai Évkönyv 2008/2009⁵, Gyermekvédelmi Statisztikai Tájékoztató 2009⁶

⁴ Az oktatási adatok közül már elérhető a 2009/2010-es és a 2010/2011-es tanév is, ezt azonban a gyermekvédelmi adatok nem követik, így az utolsó közölt évet vettük figyelembe.

⁵ Speciális szakiskolában tanulók száma: 9809 fő, melyet a táblázatban a szakiskola soron számítottunk. Felsőoktatásban tanulók száma: 381033, a gyermekvédelemben élőkkel kapcsolatos ilyen adat nem áll rendelkezésre.

Amit a YIPPEE nemzetközi kutatás megkezdése előtt tudtunk

Érdeemes röviden végig nézni, hogy mit tudtunk a nemzetközi kutatás megkezdése előtt a gyermekvédelemben élők és onnan kikerültek oktatási részvételéről.

Az Egyesült Királyságban a gondozásban lévő gyermekek és az átlagnépesség oktatási eredményeit összevető statisztikák 1999 óta készülnek, és azokat 2002 óta hozzák nyilvánosságra. A statisztikák a gondozott gyermekek és a többiek által elért szint között nagy és egyre növekvő különbséget mutatnak, mint ahogyan ezt a magyarországi adatok is mutatják. Mára az Egyesült Királyságban – szemben a hazai szakirodalom-állománnyal – jelentős tanulmánymenyiség áll rendelkezésre a gondozott gyermekek iskolai tapasztalataival és oktatási eredményeivel kapcsolatban, de ez elsősorban kisebb kiterjedésű kvalitatív tanulmányokból vagy gyakorlatokra vonatkozó kezdeményezések értékeléseiből áll, amelyek az előmenetelt szubjektív eszközökkel mérik. Ezek a munkák jellemzően a gyermekvédelmi rendszer és a benne dolgozók szempontjából készültek és kevésbé vették figyelembe a gondozott populációt érintő oktatási és egyéb szociológiai tényeket. Továbbá szinte az összes korábbi kutatás kizárólag 16 éves korig foglalkozott az iskoláztatás kérdésével, azaz a tankötelezettség utáni időszakról nincsenek rendszerezett adatok vagy kiterjedt kutatások. (Jackson et al. 2011) A szakirodalom egy másik jelentős része a gondozást elhagyó, önálló életet kezdő fiatalokra irányul. (például Stein 2005). Bőségesen áll rendelkezésre bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a képesítés hiánya komoly problémákat okoz számukra, de a gondozásból történő kilépést vizsgáló tanulmányok általában inkább a lakhatásra, álláskeresésre és a pénz beosztására összpontosítanak. Wade és Dixon tanulmánya megállapította, hogy a továbbképzésig eljutó fiatalok egy csoportjában a lemorzsolódás aránya 80 százalék volt (idézi: Jackson et al. 2011: 36).

Hazánkban a szakirodalmi áttekintés és a rendelkezésre álló adatok másodelemzése után szembetűnő, hogy nagyon kevés ismeretünk van arról, hogy a gyermekvédelemben nevelkedett fiatalok milyen utakat járnak be az oktatási rendszerben. A legnagyobb akadállyal az bizonyult, hogy az oktatásra vonatkozó országos statisztikákban nagyon kevés adat vonatkozik a gyermekvédelemben nevelkedettekre, a gyermekvédelemre vonatkozó statisztikai adatgyűjtések pedig nem elég részletesek az iskolai pályafutás tekintetében.⁶ Az adatok azt mutatták, hogy a gyermekvédelmi gondoskodás alatt állók körében a szakiskolások aránya duplája (20,3% szemben a 8,9%-kal) az alap népességben jellemző aránynak. (lásd fentebb: 1. tábla) A különbség a speciális szakiskolába járók esetén tízszeres. A 2007/2008-as tanévben az alappopulációban 0,7% tanult speciális szakiskolában, a gyermekvédelemben élőknek pedig a 9,4%-a. (Gyermekevédelmi Statisztikai Tájékoztató 2008) Az alappopulációban 3-szor tanulnak többen szakközépiskolában, és 6-szor többen gimnáziumban. Az adatok alapján egyértelműen kijelenthető, hogy azok a tanulók, akik a gyermekvédelemben nevelkednek, sokkal rosszabbul teljesítenek a többi tanulónál.

A 2008-as kompetencia-felmérés lehetőséget ad a 8. és 10. évfolyamos gyermekotthonban, nevelőszülőknél élő, illetve a családban élő gyermekek eredményeinek az

⁶ A korábbi évek adatközléseiben a speciális szakiskola külön soron szerepelt, így például a 2007/2008-as tanévben a gyermekvédelemben élők közül szakiskolában 1701 fő tanult, a speciális szakiskolába járók száma pedig 1013 volt. A 2008/2009-es tanévtől ez az adat kumuláltan jelenik meg a gyermekevédelmi statisztikában, szemben az alappopulációra irányuló oktatási statisztikával. A gyermekevédelemben élőknel a 2008/2009-es tanévben további 93 fő tanul tanfolyami képzés keretében vagy a dolgozók általános iskolájában.

⁷ A kutatás idején a másodelemzési szakaszban három adatforrásra tudtunk támaszkodni: Oktatás-statisztikai Évkönyv 2007/2008, Gyermekevédelmi Statisztikai Tájékoztató 2007, valamint a Kompetenciamérések 2008.

összehasonlítására⁸. Az adatok szerint befolyásoló tényező a nevelkedési hely, a lakóhely, az iskolatípus és településtípus. A matematika és a szövegértés terén elért pontszámok eltérései függenek a nevelkedési helytől. A gyermekotthonban élők 70-80 ponttal kevesebbet értek el. A gimnáziumban tanulók az átlag felett, a szakiskolákban tanulók az átlag alatt teljesítettek, a fővárosban élők több pontot értek el, mint a községekben lakók. Minden évfolyamon többen ismételnék évet a gyermekotthonban élők. Alsó tagozatban (1-4 osztály) a családban élők 4%-a, a nevelőszülőknél élők 17%-a, a gyermekotthonban élők 27%-a ismételt osztályt. Felső tagozatban (5-8 osztály) a családban élők 4%-a, a nevelőszülőknél élők 10%-a, a gyermekotthonban élők 27%-a. Az előző évi tanulmányi átlageredményeket vizsgálva a gyermekvédelemben nevelkedettek rosszabbul teljesítenek: a saját családdal élők átlaga 3,9, míg a nevelőszülőkkel élőkénél 3,4, a gyermekotthonban élőkénél pedig már csak 3,1. (Gyarmati et al. 2009) Megjegyzendő azonban az is, hogy a szakiskolában való továbbtanulás túlsúlya ellenére a szakmai képzésben részesülő 15-18 évesek iskolai teljesítménye nagyon kedvezőtlen képet mutat, magas azoknak a fiataloknak az aránya (38%), akik valamilyen tárgyból vagy tárgyakból megbuktak az általános iskolában. Egyharmaduk ismételt általános iskolában osztályt. tanáraikkal kapcsolatban nagyon negatív véleménnyel vannak. (Hodosán – Rácz 2009) Jelentős az eltérés a jövőre vonatkozó tanulmányi tervek tekintetében is: a gyermekotthonban élők 41%-a preferálja a szakmunkás végzettséget, a saját családdal élők esetén ezt csak a gyermekek 11,3%-a jelölte meg. A saját családdal élők 55%-a szeretne felsőfokú végzettséget elérni, míg a nevelőszülőknél élők körében ugyanez az arány 26%, a gyermekotthonokban élőkénél pedig 15%. A gyermekvédelemben nevelkedettek csupán körülbelül 5%-a jut el a felsőoktatásba. (Gyarmati et al. 2009)

Mint ahogy az Egyesült Királyságban, úgy hazánkban sem készült olyan kutatás, amely a YIPPEE-kutatás központi kérdését vizsgálta volna, azaz, hogy milyen jól ismeri fel és támogatja a gondozási rendszer a gondozott gyermekek körében tapasztalható oktatási potenciált.

A „corporate parenting” koncepciója: kinek a felelőssége?

A gyermek problémáinak megválaszolása a gyermek igényeihez és a probléma természetéhez igazodóan sokszínű lehet. A problémák a normális és kivételes tartományok között mozoghatnak, az erre adandó közcselekvések pedig a szükségletorientált vagy problémaorientált mezőbe eshetnek. A közoktatás a kivételes szükségletorientált tartományban foglal helyet, azaz az állam nem bízta a szülőre azt a kérdést, hogy akarja-e a gyermeket taníttatni, de a gyermek iskoláztatásának biztosításán túl a családi autonómiába beavatkozás nem történik. A gyermekvédelmi tevékenységek a kivételes problémaorientált közcselekvések közé sorolandók, hiszen a beavatkozás összefüggésben van a szülő magatartásával, devianciájával, így a családi életbe beavatkozás történik, hiszen a szülő nem kellő garancia arra, hogy a családon belül a gyermek problémája rendeződik. (Szöllősi 2003, Rácz 2012) Érdemes megjegyezni, hogy hazánkban, bár a nagykorúak támogatási rendszere a gyermekvédelem része – szemben az Egyesült Királyság gyakorlatával, ahol ez a szociális ellátórendszerbe tartozik –, esetükben ez a közcselekvés a szükségletorientált kivételes mezőbe tartozóként értelmezhető, ahol a szükségletorientáltság arra irányul, hogy a fiatal felnőtt a szociológiai értelemben vett felnőtt szerepeit szakmai segítségnyújtás mellett sajátítja el. (Rácz 2012)

A családból kiemelt gyermekek esetében egyértelmű, hogy a szakmai testületek és közösségek (nevelők, gyermekvédelmi felügyelők, nevelőszülők) szülői felelősséget viselnek (corporate parenting), ami azt jelenti, hogy minden kormányzati és hivatalos szervnek a

⁸ A YIPPEE kutatáshoz a 2008-as teljes adatbázist megkaptuk elemzési célból, melyet Gyarmati et al. 2009 publikált. A későbbi években közölt kompetencia-felmérésekkel kapcsolatos jelentések nem térnek ki a szakellátásban élőkre (2009, 2010, 2011. www.kompetenciameres.hu).

gyermekvédelem intézményes ellátásában és a nevelőszülői hálózatban dolgozókkal együtt azon kell munkálkodni, hogy az állami gondozásban lévő gyermekek élete – beleértve az tanulási lehetőségeiket is – jobb legyen. (Jackson 2007) Alapvetően az oktatás támogatása terén két gyermekvédelmi szemlélet különíthető el, amelyek befolyásolják a gyermekvédelmi gondozásban felnövekvő gyermekek és fiatalok jövőbeli céljait, iskolai előmenetelét. Az egyik az ún. *kompensáló szemlélet*, amely egy olyan oktatási megközelítés, amely megnevezi a gondozottak problémáit és nehézségeit, és a szakemberek feladata ezen hátrányok leküzdésében való segítségnyújtás. A másik az ún. *komprehenzív szemlélet*, amely a szociális nevelés és a gondozottak egyéni szükségleteihez igazodó nevelés elemeit igyekszik egyesíteni. (Bryderup 2008) Sajnálatos módon hazánkban nem egyértelmű, hogy melyik szemlélet azonosítható a gyakorlatban. Viszont azt fontos megjegyezni, hogy a gyermekvédelemben és annak nagykorúakat támogató rendszerében egyáltalán nincsen kiépült minőségbiztosítási rendszer, bár a Gyermekvédelmi törvény 2009-es módosítása tartalmazza a gyermekvédelmi igazgatási bírság intézkedését, amely szankció a gyermeki jogok sérelme esetén, továbbá munka- és büntetőügyi szankciónak az indítványozását, amennyiben a szakember mulasztása a gyermek sérelmét okozza. (Rácz 2012) Ez azonban nem terjed ki arra, hogy a gyermek megfelelő iskolai végzettséget szerezzen és fiatal felnőttként kikerülve a rendszerből versenyképes végzettségével el tudjon helyezkedni a munkaerőpiacon.

Tanköteles kor után a tanulmányok folytatását befolyásoló tényezők a döntéshozók és a szakemberek véleménye szerint

Az Egyesült Királyságban meginterjúvolt szakemberek erőteljes elkötelezettségről tettek tanúbizonyságot a szolgálatukkal kapcsolatban álló fiatalok oktatási eredményeinek javítása és ösztönzése iránt, hogy az iskolaköteles kor felső határának elérése után is részt vegyenek valamilyen oktatásban vagy képzésben. Tapasztalataik szerint azonban néhány kivételtől eltekintve az érintett fiatalok elvárásai és törekvései szerények, szakmát kívánnak szerezni, nem felsőfokú tanulmányokat folytatni. Hangsúlyos az a vélekedés, hogy a főiskolai kurzusokra beiratkozott vagy egyetemi felvételt nyert gondozott fiatalokat támogatni kell a tanulmányaik során, valamint széles körű az egyetértés a különböző területek helyi hatóságai között a részvételt segítő vagy annak útjában álló tényezők tekintetében, egyéni, szervezeti és jogszabályi szinten (Cameron et al. 2010).

Magyarországon is összességében azt mondhatjuk, hogy a szakemberek és a nevelőszülők igyekeznek támogatást biztosítani a szakellátásban nevelkedetteknek a tanulmányok folytatásához. A támogatási rendszer többszintű, hiszen a tanulmányok közvetlen támogatása (mint házi feladat elkészítésében való segítségnyújtás) mellett az anyagi támogatás és az érzelmi háttér biztosítása, motiválás is megjelenik. Kritikaként említhetjük meg, hogy ezen célcsoport vonatkozásában a felsőfokú végzettség megszerzését kevésbé érzik elérhetőnek a szakemberek, így leginkább a szakma és az érettségi megszerzését támogatják, a kudarcától igyekeznek még azokat a fiatalokat is megkímélni, akiknek korábbi iskolai teljesítménye egyértelműen a diplomaszerezés irányába hat. Ebből kifolyólag néhány esetben a szakemberek részéről az egyéni teljesítmények és érdemek alábecsülése az érzelmi háttér, a biztatás hiányát vonja maga után. (Rácz 2009, Korintus et al. 2011)

Kutatási eredményeink alapján összegezzük, hogy a tankötelezettségi kor utáni tanulmányok folytatását milyen tényezők segítik, illetve melyek gátolják a két vizsgált országban.

2. tábla: Tanköteles kor után a tanulmányok folytatását segítő és gátló tényezők

Egyesült Királyság	
<i>Segítő tényezők</i>	<i>Gátló tényezők</i>
• Az elhelyezés stabilitása • A tanulásban való felzárkózás korai támogatása • Tevékenység-orientált személyes oktatási tervek • Elhelyezésben maradás a 18 éves kor után • Családi, nevelői és szakemberi támogatás • Pénzügyi források és gyakorlati segítség • Személyes motiváció és kitartás • A helyzetet megértő iskolák • A gondozásból kikerülőkért felelős munkacsoportban az oktatásért felelős kijelölt tag megléte • Pozitív közösségi és kulturális hatások • A főiskolákkal és felsőoktatási intézményekkel egyeztetett világos protokollok	• Több különböző elhelyezés • Megszakadt iskoláztatás • Ha a szociális munkások és gondozók nem fektetnek kellő hangsúlyt az oktatásra • A tanulási problémák megoldásának vagy a tanulmányokban tapasztalható hiányosságok pótlásának sikertelensége • Kevés önbizalom vagy a célok hiánya • Tájékoztató vagy útmutató hiánya • Túl korai áttérés az önálló életre • Ha a fiatal nem ismert felsőoktatási tapasztalatokkal rendelkező személyt • Problémák a vér szerinti családdal • A nevelőszülők általi elutasítás 16 éves kor után • Ha nincs senki, aki törődik a fiatallal
Magyarország	
• Akarat, kitartás, egyéni elköteleződés, kitörési vágy • A tudás értéként való megjelenése, jó iskolai teljesítmény, egyenletes iskolai karrier, tehetség, speciális érdeklődési kör • Biztos jövő megalapozása iránti vágy, cselekedetekért, egyéni döntésekért való felelősségvállalás, munkaerő-piaci pozíció mérlegelése, gyermekkori álmok és vágyak megvalósítása, jövőorientált szemlélet • Stabil gondozási-hely, érzelmi támogatás, motiválás a szakemberek részéről, támogató személy a közvetlen környezetben (testvér, gyermekvédelmi szakember, nevelőszülő) • Jó iskolai légkör, tanárokkal, diákokkal való jó kapcsolat, tanulmányok támogatása, tehetséggondozás, iskolai karrier nyomon követése, pályaválasztásban való segítség a szakemberek részéről • Anyagi támogatás biztosítása	• Alulmotiváltság, alacsony önértékelés • Alacsony elvárás a szakemberek részéről az iskolai teljesítmény terén, piacképtelen szakmák preferálása • Bizonytalan jövőkép a fiatal és a szakemberek részéről • Gondozási-hely váltások, érzelmi stabilitás hiánya, családdal való kaotikus kapcsolat • Iskolai hátrányok leküzdésére irányuló támogatási formák hiánya • Rossz iskolai tapasztalatok, rossz tanár-gondozott, gyermek-gondozott viszony • Anyagi támogatás hiánya (nevelőszülői támogatás korlátozottsága) • Utógondozóval való konfliktusos kapcsolat, információhiány

Forrás: Jackson et al. 2011: 38-39, Rácz 2009, és Korintus et al. 2011 alapján.

Fiatal felnőttek oktatási és gyermekvédelmi tapasztalatai

A fiatalok oktatási tapasztalatainak az életük egészében – gondozásban és azon túl – betöltött helyét vizsgáló kutatási kérdéseket összefüggéseiben, azaz holisztikus megközelítésben kezeltük. A lefedett területek között volt a fiatalok élete az első és második interjú idején, az

aktuális problémáik, az oktatási helyzetük és eredményeik, a társadalmi kapcsolataik, valamint az informális tanulási és szabadidős tevékenységeik. A korábbi élményeik vizsgálata során kérdeztük őket a vérszerinti családjuknál eltöltött időszakról és a rokonaikkal még fennálló kapcsolatukról, gyermekkori eseményekről, a gondozásban töltött időszakról és az iskolaköteles éveik alatti oktatási előmenetelükről. Rákérdeztünk arra is, hogy mennyi támogatást nyújtottak a tanulmányaikhoz a vérszerinti rokonok, tanárok, szociális munkások, nevelőszülők, bentlakásos intézményekben dolgozó gondozók és mások? Milyen álmokat szöttek és ezeket mennyiben tudták megvalósítani?

Az **Egyesült Királyságban** megkérdezett fiatal felnőttek közül az első interjú idején a 32 fiatal közül 25 az oktatásban való részvételt nevezte meg legfőbb nappali tevékenységének. Tizenketten már a felsőoktatásban tanultak és további 11 fiatal egyetemi szinten szándékozott folytatni a tanulmányait. Mindössze három fiatal férfi és egy fiatal nő nem vett részt oktatásban, ők képzésben vettek részt vagy dolgoztak. Három fiatal kivételével (ők a nevelőszülőknél maradtak) mindannyian önállóan éltek és részmunkaidős állásban dolgoztak, hogy kiegészítsék a gondozásból kikerülteket támogató szolgálattól kapott, nem elegendő pénzügyi támogatást. A megkérdezettek közül szinte mindenki komoly pénzügyi nehézségekkel került szembe. A felsőoktatásban részt vevők teljes mértékben a gondozásból kikerülteket támogató munkacsoportoktól kapott támogatástól függtek, mivel ők nem voltak jogosultak egyéb jóléti ellátásokra. Az önálló élet velejárója volt a számlák kifizetésére és a mindennapi kiadások fedezésére szükséges pénz megkeresése. A számukra kiutalt lakás gyakran kieső vagy elhanyagolt területen volt, illetve ezek rossz állapotú lakások voltak. A fiatalok arról számoltak be, hogy az iskolából kikerülve jelentősen csökken a szakmai támogatás és a gondozásból kikerülők kevés célzott támogatást kapnak a továbbképző és felsőoktatási intézményekben. (Cameron 2010; Jackson et al. 2011)

A fiatalok szélsőségesen problémás családból származtak – és néhány kísérő nélküli menedékkérő kivételével – szinte egyikük sem élt egyszerre mindkét szülőjével, még rövid ideig sem. Az édesapák szinte teljesen hiányoztak a családból. A gondozást megelőző életükre vonatkozó beszámolóikban jellemző volt: 1) azon érzés, hogy őket nem akarták és nem szeretik; 2) a szülők függőségei és mentális egészségi problémái, valamint 3) valamely közeli hozzátartozó halála. A fiatalok gyakran keveset tudtak szüleik foglalkozásáról vagy képzettségéről, de az Egyesült Királyságban születettek esetében általánosságban elmondható, hogy a szüleik jellemzően kereset nélküli, munkásosztálybeli emberek, akik alacsony képesítéssel rendelkeznek vagy képesítés nélküliek. Néhány gyermeknek éveken át súlyos bántalmazást kellett elszenvednie mielőtt gondozásba vették volna. (Cameron 2010, Jackson et al. 2011)

A többség nevelőszülői ellátásban nevelkedett, tizenheten 1-3 helyen voltak elhelyezve, tizenhárman 4-10 helyen és ketten voltak tíznél több helyen. A válaszadók több mint fele számolt be legalább egy negatív élményről a gondozással kapcsolatban, mint például érzelmi természetű visszaélés, nem megfelelő étel, a többi gyermektől eltérő bánásmód vagy az idő előtti távozásra való felszólítás. A gondozók többségéről azt állították, hogy nem érdekli őket a gyermekek oktatása és nem rendelkeznek a megfelelő eszközökkel ahhoz, hogy támogatást nyújtsanak. A nevelőszülőknél élők több támogatást kaptak a tanulmányok folytatásához, egyes nevelőszülők pénzügyileg is támogatták a fiatalokat. (Cameron 2010, Jackson et al. 2011)

Iskolai életükkel kapcsolatban elmondható, hogy a mintában szereplő szinte minden fiatal tapasztalt szélsőséges töréseket a tanulmányaiban, amelyek a vérszerinti családjuk jellemzőire, a gondozásba kerülés traumatikus élményére és a gondozásba kerüléshez vezető eseményekre, valamint a gondozási időszak során az elhelyezés gyakori változására vezethetők vissza. Sokan közülük igen boldogtalanok voltak az iskolában a társaik erőszakoskodása és a hátrányos megkülönböztetés, néha pedig a saját zavart viselkedésük

miatt, amelyre a pedagógusok gyakrabban reagáltak büntetéssel, mint terápiával. Mindezek ellenére sokan képesek voltak megőrizni pozitív énképüket és tanulmányaik folytatására koncentrálni. A többségük olyan családból származik, ahol nem volt példa az iskolaköteles koron túl folytatott tanulmányokra, és néhányuknak meg kellett küzdeni a rokonok vagy gondozók ellenállásával vagy szkepticizmusával, amikor úgy határoztak, hogy 16 éves koruk után is folytatják a tanulmányaikat.

Ez könnyebb volt, ha olyan iskolába jártak, ahol az általános szokás az volt, hogy 16 éves kor után is az iskolában maradnak, vagy ha a fiatalnak olyan barátai voltak, akik egyetemre készültek (Cameron 2010, Jackson et al. 2011)

A vágyaikat tekintve elmondható, hogy ezek általában szerények voltak: olyan képesítések megszerzése, amelyek révén stabil álláshoz juthatnak, és végső soron saját otthonuk megteremtése és család alapítása, amely a reményeik szerint nagyon különbözni fog majd a saját vérszerinti családjuktól. A pályafutásukkal kapcsolatos vágyaik többnyire nem voltak specifikusak és lefelé változhattak a tényleges nehézségek fényében, például ügyvédből jogi asszisztensre. (Jackson et al. 2011)

Az egy évvel később készített második interjú megmutatta, mennyire jutottak a rövid távú céljaik megvalósításában. Közülük többen kénytelenek voltak különböző akadályok miatt módosítani a céljaikat vagy elhalasztani azok megvalósítását. Ilyen akadályok voltak többek között a gyermekgondozási kötelezettségek, a megromlott egészség, a szakemberek támogatásának hiánya, illetve a menedékkérők esetében a nyelvi problémák és a bizonytalan jogi helyzet. Néhány fiatal terveiben törést okozott, hogy egyre nehezebb állást találni, illetve hogy a helyi hatóságok a romló gazdasági helyzet miatt csökkentették a pénzügyi hozzájárulást. (Jackson et al. 2011)

Magyarországon mind a 35 utógondozói ellátott tanult az első interjú időpontjában. A fiatalok harmada tanult felsőfokon a mélyinterjú időpontjában, rajtuk kívül még 12 fiatalnak ugyan megvolt az érettségije, de nem tanult tovább, hanem valamilyen szakmai tanfolyamot végzett éppen. Hat fiatal próbálta az érettségit letenni, és öt fiatal járt szakmunkásképzőbe. A tanulás mellett többen dolgoztak is, öten rendszeresen tanulás mellett (illetve egy fiatal főállásban dolgozott egyetemi levelező szak mellett), de rajtuk kívül is számoltak be az interjú során többen arról, hogy a nyári időszakban vagy alkalmanként diákmunkákat vállaltak.

Az ellátást nevelőszülőnél vették igénybe, vagy az intézményes ellátás keretében biztosított utógondozotti férőhelyeken: gyermekotthonokban, lakásotthonokban éltek más gyermekvédelmi gondozásban nevelkedett társakkal vagy utógondozói otthonokban laktak.

A fiatal felnőttek az egyik legnagyobb problémának az utógondozói ellátásból való kikerülést követően a lakhatás megoldását látják, véleményük szerint ebben az utógondozói ellátásban dolgozók nem tudnak hathatós segítséget nyújtani.

A fiatal felnőttek jellemzően külső baráti kapcsolatokkal rendelkeznek (olyanokkal, akik nem a gyermekvédelmi rendszerben nevelkedtek), erre törekszenek is. A gyermekvédelmi rendszerben élőkkal való kapcsolatukat inkább sorstársi kapcsolatnak, mintsem barátságnak gondolják. A barátságok kialakításának legjellemzőbb színtere az iskola. Sokan ugyan beszámolnak az iskolában, gyermekközösségekben elszenvedett sérelmeikről, melynek következtében kialakult bennük egyfajta védekező mechanizmus múltjuk, családi hátterük, nevelkedési körülményeik elrejtésére. A gyermekvédelmi háttér miatt, illetve a cigány származásuk esetében származásuk okán többen találkoztak diszkriminációval, főleg azok, akik intézményes ellátásban részesültek. (Rác 2012, Korintus et al. 2011)

Családi életükre jellemző, hogy a legtöbb esetben komplex, régóta húzóódó problémák voltak a családban, a bántalmazás, elhanyagolás főleg az alkoholizmusból eredt. Az anyagi problémák a legtöbb narratívában említésre kerültek, de nagyon ritka, hogy ez volt az egyedüli probléma a családban. Az interjúkból kitűnik, hogy a fiatalok hosszú éveket töltöttek rendezetlen körülmények között, fizikailag és mentálisan elhanyagolva, szülői szeretet és

gondoskodás hiányában. A vérszerinti szülők a legtöbb esetben alacsonyan kvalifikáltak: többen az általános iskola 8. osztályát sem fejezték be, a szülők közül többen munkanélküliek és inaktívak vagy fogyatékkal élők. (Rácz 2012, Korintus et al. 2011)

14 fiatal felnőtt 4 éves kora előtt került a gyermekvédelmi szakellátásba, míg 16-an 10-16 éves koruk között kerültek a rendszerbe. A gyermekvédelmi szakemberek tapasztalata szerint a tanulmányok folytatása szempontjából a későbbi életkorban rendszerbe kerülők veszélyeztetettebbek. A gyermekvédelmi szakemberek úgy tartják, hogy azok a gyermekek, akik ebben a korban kerülnek be a rendszerbe, már annyira sok hátrányt halmoznak fel, hogy ezeket a rendszer nem képes ellensúlyozni. (Korintus et al. 2011)

Az interjúalanyok többsége pozitív véleménnyel van az intézményes ellátásban dolgozó gyermekvédelmi szakemberekről. Azok, akik nevelőszülőnél nőttek fel, szoros kapcsolatban vannak a nevelőszülővel, azt mondták, hogy sosem tett a nevelőszülő különbséget a saját és a nevelt gyermekei között és ez segítséget jelentett a családba való beilleszkedésben. Az egyenrangúként való kezelés az érzelmi támogatás mellett az anyagiak terén is megnyilvánult. Többen pozitívként említették meg, hogy a szakellátás és az utógondozói ellátás ideje alatt találtak egy-egy olyan szakembert, akinek a személyisége, életmódja, világlátása példaértékű a fiatal számára, akivel megoszthatja a gondjait. Ezekről a szakemberekről azonban azt gondolják, hogy a gyermekvédelemben is egyedinek tekinthetők, ez a fajta együttműködési készség tapasztalataik szerint nem jellemző mindegyik szakemberre. (Rácz 2012, Korintus et al. 2011)

A mintában szereplő felsőfokon tanulókkal kapcsolatban a legfontosabb jellemző, hogy ezek a fiatalok döntő részben egy évvel később is ugyanott tanultak. Mindössze ketten hagyták ott felsőfokú tanulmányaikat, mindkét esetben a munka (anyagi függetlenség) volt a fő indok. Összesen tizenkét olyan fiatal volt, aki valamilyen iskolarendszeren kívüli szakképzésben vett részt. Ezek a tanfolyamok nagyon népszerűek a gyermekvédelemben nevelkedettek körében, mert egy-két év alatt új szakmát szerezhetnek ezekben a képzésekben (2010-es jogszabály módosítás még inkább ezt a tendenciát erősíti). Többféle motiváció jellemző ezekre a fiatalokra. Egy részük sikertelen felvételi után a következő lehetőségre várva kezd bele egy tanfolyamba, más részük újabb szakmákkal igyekszik kiegészíteni eredeti végzettségét, bízva abban, hogy annál jobb esélyeik lesznek a munkaerő-piacon, minél több szakma van a birtokukban. (Korintus et al. 2011)

Interjúalanyaink döntő többsége nem hagyott ki hosszabb időt az iskolából. A felsőoktatásba bekerült interjúalanyaink jellemzően jelentős kihagyás nélkül jutottak el a középiskola befejezéséig. A 35 interjúalany közül 14 nem 18-19 éves korában, hanem ennél idősebben szerezte meg a középfokú végzettségét. (Korintus et al. 2011)

A tanulmányok fontosságának hangsúlyozása mögött több érv is megfigyelhető. A legfontosabb és szinte mindenkinél megjelenik, hogy a tanulást azért tartják fontosnak, hogy különbek legyenek vérszerinti családjuknál, a továbbtanulás kitörési lehetőséget és a szüleik életénél egy jobb és anyagiilag is stabilabb életet jelent számukra. A kitörési vágy, a múlttól való elhatárolódás gyermekkoruk óta fontos motivációs erőként hat rájuk. A tanult ember képéhez általában pozitív tulajdonságokat társítanak, olyan ember, akit megbecsülnek, tisztelet veszi körbe, magas presztízsű munkát végez, jól keres. (Rácz 2012, Korintus et al. 2011)

A tanulmányokkal kapcsolatos rövidtávú tervek három lehetséges alternatíva köré szerveződtek. 1) A terv a tanulmányok egy év múlva való folytatása volt, mely a megkezdett iskolákra érvényes, 2) a megkezdett tanulmányok befejezését követően további tanulmányok megkezdése volt a kitűzött cél, 3) a megkezdett tanulmányok befejezését követően munkavállalás volt a fiatal felnőtt elképzelése. A felsőfokú tanulmányokat folytatók esetében a külföldi ösztöndíjpályázatok, esetleges munkavállalás, a nyelvtudás fejlesztése is megjelenik a rövid távú tervek között. Általános terv, hogy a fiatal felnőttek szeretnék igénybe venni egy

év múlva is az utógondozói ellátást, amely a tanulmányokat folytatók esetében 24/25 éves korig jár. Ezt az időszakot az önálló életre való felkészülés, az anyagi helyzet megalapozása érdekében tartják fontosnak. A középtávú tervek a tanulmányok befejezése miatt már a munkavállalás köré szerveződnek, így a fiatal felnőttek gondolkodásában a diploma vagy a szakma megszerzése után a főszerep a munkáé lesz. Terveik szerint a tanulmányok befejeztével szakmájukban fognak elhelyezkedni. A fiatal felnőttek alapvetően már a családi élet köré tervezik az életüket tíz év múlva. Ekkora úgy képzelik el magukat, hogy egy biztos lakhatás és munka mellett stabil párkapcsolatban élnek, melyben gyermeket is vállalhatnak. (Korintus et al. 2011)

Következtetések és megállapítások a döntéshozatal és a gyakorlat számára

Jackson et al. (2011) véleménye szerint a gyermekvédelemben nevelkedettekre nem igaz az a becki tézis, hogy az egyén életének alakulására irányuló döntésekre kevésbé hatnak a normatív korlátok és az elvárt szerepek, valamint a nemek, etnikumok és osztályok szerinti megkülönböztetések. Éppen ellenkezőleg, a fiatalok ezen halmozottan hátrányos csoportja esetében a társadalmi osztály és az identitástudat, valamint a választási lehetőségek korlátozott volta közötti kapcsolat erős. Annak ellenére, hogy az állami gondozási rendszerbe kerülve a fiatalok közül néhányan olyan erőforrásokhoz férhettek hozzá, amelyek az eredeti családjukban nem lettek volna elérhetők számukra, a kutatás eredményei azt sejtetik, hogy a velük kapcsolatba kerülő szakemberek többsége legalább akkora valószínűséggel erősíti meg bennük az oktatásukkal és pályafutásukkal kapcsolatos osztály- és nem alapú feltételezéseket, mint amekkora valószínűséggel azokon változtatni próbálnak. (Jackson et al. 2011)

A remények és álmok az esetek többségében igen szerények, bár reálisak. Motivációjuk egyértelmű mozgatórugója, hogy a lehetőségeikből a lehető legtöbbet hozzák ki, különös tekintettel arra, hogy a szüleikétől eltérő életet élhessenek. Az oktatásra elsősorban a foglalkoztatás felé vezető útként gondolnak, bár egyesek esetében az egyetemi tanulmányok megkezdése komoly vonzerővel bír a későbbi társadalmi felemelkedés reményében.

A fiatalok szakemberekkel kialakított kapcsolata semmi esetre sem kompenzálja a társadalmi tőke vagy a vérszerinti családjuktól kapott támogatás hiányát. A legtöbbjük nem kapott személyre szabott pályaválasztási útmutatást, vagy ha mégis, akkor egyszeri esetről volt szó. A vizsgált fiatalok közül azokat, akik képesek voltak világosan megfogalmazni jövőbeli céljaikat, leggyakrabban barátaik és rokonaik vagy a média befolyásolta.

A kutatás eredményei azt mutatják, hogy az állami gondozásban felnövő fiatalok közül a korábban feltételezetttnél többen rendelkeznek a képességgel és motivációval, hogy a tankötelezettségi kor után további képzésben, illetve felsőoktatásban vegyenek részt. A problémát az okozza, hogy számukra többé-kevésbé lehetetlen, hogy a megszokott oktatási útvonalat kövessék az iskolaköteles kor utáni tanulmányokon keresztül. Sokszor az egyetemig eljutottak között is sok olyan pályafutást találunk, amelyet számos megszakítás, kerülő és újrakezdés tarkít.

Ezek a fiatalok a családon belüli bántalmazás vagy mellőzöttség, az iskolatársaik erőszakoskodása, valamint a hiányos iskolalátogatás és az otthoni támogatás hiánya okozta gyengébb iskolai teljesítmény miatt kevesebb önbecsüléssel rendelkezhetnek. A gyermekvédelemben ezt a tendenciát tovább erősíti, hogy a szakembereknek is alacsony az elvárásaik az oktatási karrierrel szemben, holott a szakemberek kulcsfontosságú szerepet játszhatnak a fiatalok támogatásában, hogy folytassák a tanulmányaikat a tankötelezettségi kor után is. (Jackson et al. 2011)

Probléma az is, hogy nincs a gyermek életében olyan nevesített, felelőséggel felruházott személy, aki segítené őt, illetve nincs a gyermekvédelmi szakellátás intézményeiben egy stratégiai terv arra nézve, hogyan lehetne követni, motiválni a gyermeket

a tanulmányai terén. Nincsenek konkrét felelősök a gyermek életében arra nézve, hogy hogyan alakul iskolai pályafutása a bekerüléstől a rendszer végső elhagyásáig. Ebből következik az is, hogy nincs reális jövőképük a gyermekeknek, nehezen igazodnak el a pályaválasztás idején, hogy merre orientálódjanak. Magyarországon a fiatal felnőttek az utógondozói ellátás igénybe vételének lehetőségét fontosnak tartják, elsősorban a tanulmányaik folytatása és a jövőjük megalapozásához szükséges időnyerés miatt. Elvi szinten igaz az, ha egy fiatal felnőtt az eddigi iskolai teljesítménye, egyéni képességei és motivációja alapján szeretne felsőfokú végzettséget szerezni, a gondozási hely és az illetékes Tegyesz is igyekszik ebben minden anyagi és erkölcsi támogatást megadni. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az egyes Tegyeszek, illetve gondozási helyek és gondozási formák (intézményes ellátás, nevelőszülő) is jelentős különbségeket mutatnak anyagi helyzetük, ebből kifolyólag a fiatal felnőttek támogatása terén. Általános tapasztalat, hogy a fővárosban utógondozói ellátást igénybe vevők, illetve azok, akik intézményes ellátás keretében veszik igénybe az ellátást, finansiális lehetőségeiket tekintve jobb helyzetben vannak. (Korintus et al. 2011)

A kutatás eredményei alapján a következő „policy” ajánlásokat fogalmaztuk meg a két ország vonatkozásában:

- Az iskolai teljesítményt az egyéni képességeken és a gyermekvédelmi szakellátás rendszerébe való bekerülés idejéig felhalmozott traumákon, iskolai hátrányokon kívül számos tényező befolyásolja. A gyermekvédelem felelőssége óriási abban, hogy a gyermekek stabil gondozási helyre kerüljenek, megvalósuljon a végső elhelyezésre való törekvés elve (*permanency planning*) a gondozási hely megválasztásánál. Továbbá a gyermek a személyiségéhez, egyéni szükségleteihez igazodóan, nem pedig a rendelkezésre álló férőhely-kapacitás alapján kerülhessen a szakellátás különböző ellátási formáiba, mint intézményes és nevelőszülői ellátás.
- Fontos kíváncsi, hogy a gyermek iskolai teljesítménye a szakellátásba való bekerüléstől kezdve dokumentáltan követve legyen, standardizált formában. Legyen írásos terv az iskolai előmenetellel kapcsolatosan, és legyen egy olyan személy, aki a gyermek sorsának alakulásáért felelősséget vállal, az életében és így az iskolai karrierjében bekövetkezett változásokat nyomon követi. Ez egyfajta gyermekvédelmi szemléletváltást jelent, amelynek egyik fókuszsa az iskolai előmenetel tervezett segítése, tudatos pályaválasztás előkészítése, a gyermek jövőjének megalapozása.
- Olyan végzettséget szükséges támogatni a szakemberek részéről, amelyek illeszkednek az egyéni elképzelésekhez, készségekhez és a munkaerő-piaci kíváncsiaknak is az előrejelzések alapján megfelelnek. Érdemes lehet magasabb elvárásokat megfogalmazni (pl.: szakmunkás képző helyett szakközépiskola és érettségi), mert a tapasztalatok azt mutatják, hogy minél magasabb végzettséget céloz meg valaki, annál tovább jut az iskolarendszerben.
- Kiterjedt statisztikai adatgyűjtések készítése és gyermekvédelmi témájú kutatások támogatása szükséges a célcsoport helyzetének mélyebb megismerése érdekében. A gyermekvédelmi statisztikák jelenleg minimális adatot tartalmaznak a gyermekvédelmi gondoskodás alatt álló, tankötelezettségi korú gyermekek oktatási részvételével kapcsolatosan. Magyarországon egyáltalán nem rendelkezünk információval arra vonatkozóan, hogy a nagykorúvá vált, jelenleg utógondozói ellátásban élők milyen fokon, milyen területeken folytatnak tanulmányokat. A felsőfokú tanulmányokra vonatkozóan pedig csak becslések állnak a rendelkezésre. Problémát jelent továbbá, hogy intézményi adatgyűjtés történik, így egyéni szinten nem állnak rendelkezésre az elérhető gyermekvédelmi adatok. Az alappopuláció oktatással kapcsolatos adatgyűjtése pedig nem tartalmaz bontást a gyermekvédelemben élőkre vonatkozóan. Az oktatásra és gondozásra

vonatkozó statisztikákat kombinálni kell, illetve részeire kell bontani annak bemutatására, hogy a gondozásból kikerülő, különböző jellemzőkkel (nem, etnikum⁹ stb.) bíró fiatalok milyen aránya ér el megadott képzési szinteket.

- Részletes tanulási értékelést kell készíteni a gyermekek gondozásba vételekor, és a lehető legkorábban meg kell kezdeni az intenzív felzárkóztatási segítség nyújtását.
- A gondozott gyermekeket a normál oktatásban kell tartani, igényeljen az bármilyen további támogatást.
- A tanároknak tisztában kell lenniük a gondozási rendszerrel, és a gyermekvédelmi szakembereknek, szociális munkásoknak jól tájékozottnak kell lenniük az oktatással kapcsolatban.
- A gyermekek iskolán belüli és gyermekvédelemben történő pszichoszociális támogatására is nagy szükség lenne. (Rácz 2009; Jackson et al. 2011: 44-45, Korintus et al. 2011: 58-59)

Felhasznált irodalom

- Bryderup, Inge M. (2008): *Literature Review – Denmark*, Danish School of Education, University of Aarhus, Denmark, Manuscript, April 2008 (YIPPEE kutatócsoport munkaanyaga)
- Cameron, Claire - Jackson, Sonia - Hauari Hanan – Hollingworth, Katie (2011): *Young people from a public care background: pathways to further and higher education in England - A case study* (WP5 UK Report) Thomas Coram Research Unit, Institute of Education, University of London, UK
- Európai Roma Jogok Központja (2007): *Fenntartott érdektelenség - Roma gyermekek a magyar gyermekvédelmi rendszerben*. Záró-tanulmány, kézirat, 2007. december, Budapest
- Gyarmati Andrea - Csák Róbert - Rácz Andrea (2009): *Gyermekevédelmi gondoskodásban élők továbbtanulásának, felsőoktatási részvételének vizsgálata az országos statisztikai adatok tükrében, valamint a Területi Gyermekvédelmi Szakszolgálatok gyermekevédelmi gondoskodásban élők oktatási részvételének, továbbtanulásának elősegítésével kapcsolatos feladataival kapcsolatos kérdőíves felmérés eredményeinek bemutatása*, YIPPEE kutatócsoport munkaanyaga, kézirat, 2009, SZMI, Bp.
- Hodosán Róza - Rácz Andrea (2009): Szakmai képzésben részesülő, gyermekvédelmi szakellátásban élő fiatalok iskolai pályafutásának vizsgálata. *Család, Gyermek, Ifjúság* 2009/4. 14-24.
- Höjer, Ingrid - Johansson, Helena - Hill, Margreth (2008): *State of the Art Consolidated Literature Review - The Educational Pathways of Young People from a Public Care Background in Five EU countries*, (editors: Claire Cameron and Sonia Jackson), Manuscript, July 2008 (YIPPEE kutatócsoport munkaanyaga)
- Gyermekevédelmi Statisztikai Tájékoztató 2007*. (SZMM-SZMI közös kiadványa, Bp. 2009.)

⁹ Magyarországon nincsenek konkrét adatok a gyermekek etnikai hovatartozásáról, ugyanis az adatvédelmi törvény tiltja, hogy származási dimenziók mentén bármilyen adatot erről rögzítsenek. „Az etnikai hovatartozáshoz fűződő adatok különleges személyes adatnak minősülnek, ezért hivatásos dokumentumok csak akkor tartalmazhatnak erre vonatkozó információt, ha annak nyilvántartására az érintett személy felhatalmazást ad.” (Neményi és Messing, 2007) Minden ezzel kapcsolatos adat kutatásokra hivatkozott becslésen alapul, valamint szociológiai, demográfiai tények alapján történtek kísérletek arányuk becslésére. Kutatók állítják, hogy a roma származású gyermekek felülreprezentáltak a gyermekvédelemben. A European Roma Rights Centre (Európai Roma Jogok Központja, 2007) egyik kutatási konklúziója, hogy a roma származású gyermekek nagyobb eséllyel kerülnek gyermekvédelmi gondoskodásba, mint nem roma származású társaik. Miután bekerültek, szinte biztosan ott is maradnak 18 éves korukig.

- Gyermekvédelmi Statisztikai Tájékoztató 2008. (NCSSZI és NEFMI közös kiadványa, Bp. 2011)
- Gyermekvédelmi Statisztikai Tájékoztató 2009. (http://ncsszi.hu/kutatasok-1_10/szocialis-es-gyermekvedelmi-szolgaltatasok-2_35/gyermekvedelmi-statisztikai-tajekoztato,-2009-n_88)
- Ifjúság 2008 - Gyorsjelentés (2009): (szerk.: Szabó Andrea - Bauer Béla) Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, Budapest
- Jackson, Sonia (2007): Care leavers, exclusion and access to higher education. In.: Dominic Abrams, Julie Christian and David Gordon eds.: *Multidisciplinary Handbook of Social Exclusion Research*, Chichester, UK pp. 115-135
- Jackson, Sonia – Cameron, Claire - Hollingworth, Katie – Hauari, Hanan (2011): Chapter 3: England. In. Sonia Jackson – Claire Cameron eds: *Young people from a public care background: pathways to further and higher education in five European countries – final report of the YIPPEE project* Thomas Coram Research Unit, Institute of Education, University of London, UK, 34-46
- Korintus, Márta –Rácz, Andrea –Csák, Róbert (2011): Chapter 4: Hungary. In. Sonia Jackson, Claire Cameron eds.: *Young people from a public care background: pathways to further and higher education in five European countries – final report of the YIPPEE project*, Thomas Coram Research Unit, Institute of Education, University of London, UK, 47-58.
- Neményi Mária - Messing Vera (2007): Gyermekvédelem és esélyegyenlőség. *Kapocs*, IV. évf. 1. szám, 2-19.
- Országos kompetenciamérés, 2008. www.kompetenciameres.hu
- Rácz Andrea (2009): Gyermekvédelemből a felsőoktatásba – a felsőoktatási részvételt befolyásoló endogén és exogén tényezők. *Kapocs* VIII. évf. 4. szám, 34-43.
- Rácz Andrea (2012): „Barkácsolt életutak, szekvenciális (rendszer)igények” - *Gyermekvédelmi szakellátásban nevelkedett fiatal felnőttek iskolai pályafutásának, munkaerő-piaci részvételének és jövőképeinek vizsgálata*. Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék könyvsorozat, L'Harmattan Könyvkiadó és Terjesztő Kft., Budapest
- Oktatási statisztikai évkönyv, 2007/2008. (szerk.: Csécsiné M. E. - Könyvesi T. - Kozma-Lukács J. - Tuska Zs.) OKM, Budapest, 2008.
- Stein, Mike (2005): *Resilience and Young People Leaving Care*. Joseph Rowntree Foundation, York
- Szöllősi Gábor (2003): A gyermekvédelmi probléma mint társadalmi konstrukció. *Esély* 2003/2. 75-95

Bezsényi Tamás

„Kisdedet álmodik a vasöntő az ércformákba”¹ A Kádár-korszak gyári munkásai közötti együttműködés a fusizás révén²

A Kádár-korszak gyári munkásaival foglalkozó történeti munkák leginkább egyes üzemeken vagy egy-egy településen keresztül mutatták be és elemezték a dolgozók hétköznapijait (Horváth 2004, Bartha 2009, Horváth et al. 2003). Az alábbi írásomban ugyanezt az utat kívánom követni, csak a Csepel Autógyár munkásairól kívánok beszélni. Egyfelől azért, mert a szakirodalom alapján igazolva látom Kemény István nézetét (Kozák, Kemény 1970, Kemény, Kozák 1971), miszerint korántsem egységes, hanem gyárak szerint elkülönült és változó képet adó „munkásságokról” beszélhetünk a korszakban. Másfelől témám, az üzemi munkások fusizása, habár országos szinten megfigyelhető volt, de országrészenként eltérő lehetőségekkel valósult meg.

„Eltárs, a csákányt... ellopta valaki!”³ – A munkások fusizása, illetve annak fogalmi problémái

A Csepel Autógyár egykori dolgozóival készített interjúk és levéltári anyagok alapján arra keresem a választ, hogy a munkások a propaganda által gyakorta hangoztatott „*tiéd a gyár, magadnak építed*”⁴ jelszót miként valósították meg. Milyen fajta informális út volt alkalmas a törvényi vagy rendeleti szabályozás kikerülésére, vagyis a fusizás végrehajtására. Ennek kifejtése lehetőséget ad arra, hogy bemutathassam, az önös érdekét néző fusizó munkás képe valójában kritikátlanul megmaradt, miközben a fusizás társadalmi feladatban végzett, szintén önérdemet is szolgáló munkához is kapcsolódott.

Leginkább viszonyossági alapon, saját környezetük élhetőbbé tétele érdekében a gyári munkások hajlandóak voltak például a községek, települések utcáinak betonozására. A lakodalmakhoz, disznóvágásokhoz szükséges eszközök előállítása és beszerzése hosszú távon is megérte a dolgozóknak a fusizás kockázatát. Így a kiépülő politikai rendszer eleinte hiányzó, és a hatvanas években is rosszul működő szociális rendszerét pótolták ki saját lehetőségeik szerint.

A fusit úgy definiálom, mint a dolgozónak a hivatalos munkaideje alatt, illetve azon túl végzett munkáját, és az így előállított terméket, amely saját, családi vagy baráti használatra készült. Egy hosszabb idézet segítségével szeretném megmagyarázni, hogy mi a különbség a fusizás, a maszekolás és a lopás között.

„K. L. a 3-as üzemben dolgozott, villanyszerelő volt. Olyan transzformátorhoz jutott, ami a 220 voltot leredukálta 24 voltra. Valamelyik darustól szerezte, azt hiszem... mert a 3-as üzem a daruüzem volt. Odaadta nekem, hátha én tudok vele kezdeni valamit, neki nagy szüksége nem volt rá, és egyébként se tudta kihozni a gyárból. A transzformátor vasmagja, vagyis a dinamólemezek ugye redukáltak vagy transzformáltak. Én elvittem a tekercselőkhöz és megkértem az egyiküket, az meg áttekercselte hegesztőtrafőra. Regie munkában (am. nem teljesítménybérben, üzemfenntartóként karbantartó és átalakító munkákat végeztek)

¹ József Attila: *Külvárosi éj* című költeményének alábbi versszaka („A raktár megfeneklett bárka, / az öntőműhely vasladik / s piros kisdedet álmodik / a vasöntő az ércformákba.”) plasztikusan idézi meg a nehéz gyári körülmények között is megmaradó emberi fantáziát, melyet a szakipari munkákat szemlélve is tetten érhetünk.

² Itt szeretnék köszönetet mondani Sándor P. Tibornak és Veress Dánielnek a munkámban nyújtott segítségükért.

³ Hofi Géza: *Építem a csatornát* című előadása (1976, internetes elérhetőség: <http://www.youtube.com/watch?v=6jF0w-M7aEo>) (utolsó letöltés: 2012-08-30)

⁴ *Vasas ne hagyj magad! : Versenyezz a 3 éves tervért! : Tiéd a gyár! : Dolgozz érte! : Légy élmunkás!* Szikra, Budapest, 1948.

dolgoztak, szóval nem volt nagy kérdés tőlük. Így otthon is tudtam volna hegeszteni (ti. az interjúalany teljesítménybéres, minősített hegesztőként dolgozott a gyárban), ha bedugom a 220-ba. De hogy jön ki? Volt egy sofőr, aki a szemetet vitte a szigethalmi szeméttelre, hát ő hozta ki. Cserébe megcsináltam neki a teraszát, hegesztettem korlátokat és tetőt is neki. Már nem él, de nemrég találkoztam a lányával a piacon, vásárolt tőlem és mondom neki, hogy én ismerem őt, én csináltam az apjának a teraszt. A lány csak nézett, elkerekedett a szeme: »Azt hittem, azt Apu úgy vette!« Jól megnevettetett!»⁵

Fusinak tekintem a hegesztő trafó létrehozását, és kivitelét a gyárból, viszont az ezért végzett ellenszolgáltatást, a teraszépítést, maszekolásnak.

Maszekolásnak az iparendély hiánya ellenére elvállalt nagyrészt kisipari munkavégzést hívták. Kellér Dezsőnek (1982: 32) köszönhető a szó megalkotása, amely a hetvenes évekre országosan elterjedt.⁶ A korabeli büntetőtörvénykönyv nem szankcionálta a fusizást, minden ilyen tevékenységet lopásként értelmezett, de a fusi megértése miatt szükség van az ilyen fajta lopások megkülönböztetésére.

A *Fényszóró*, az autógyár üzemi lapjának egyik cikke („*Hogy a tolvajok ne károsíthassák a nép vagyont*”) különbséget tesz a lopás és az eltulajdonított anyaggal végzett munka között. „*Sok az úgynevezett »szarka« a gyárban és sok a fuserálás*”⁷ – állítja a cikk szerzője. Csövek, csavarok, láncok, szerszámok és a végtelenségig sorolható egyéb alkatrészek kivitele a gyárból lopás volt,⁸ ám ha a gyári anyagokat felhasználva fuserált a munkás valamit, az a későbbi kilopás esetén is „csak” fusinak minősült a cikk írója szerint, hiszen egy kész papírvágó késben a kapus hogyan ismerhetné fel az egykori gépi fűrészlapot?

Kérdés, hogy tekinthetjük-e fusizásnak, ha gyárból kilopott eszközökből, alkatrészekből otthon készített a munkás valamit. Egy interjúrésztlet alapján amellet kívánok érvelni, hogy ez inkább maszekolás volt. „*Járműgyárban nekünk kellett a teherautó fék-levegő rendszerét kialakítani. Ezt a csövet először méretre szabták, hajlították, majd anyát tettek rá, amit rápréselték. Egy alkalommal malactápert mentünk Szigethalomra a takarmányboltba. Mit látok? A kerítés, az utcai kerítés ebből van készítve, az egész utcai kerítés! Ismertem az anyagot, de senkinek nem tűnt fel, senki nem tudja ma sem. Egyébként ilyenre mondta a csoportvezetőm, ha egy szögvasból levágunk egy nagyobb darabot, mint a fele, akkor még nem biztos, hogy a kisebb a hulladék?*”⁹

A fenti esetben azt látjuk, hogy a kilopott eszközök inkább csak előregyártott alapanyagként kellett egy maszek munkához. A későbbiekben bemutatandó betonkeverő példája kapcsán úgy vélem, az tekinthető fusizásnak, ha a gyárban elvégeznek annyi munkát például egy betonkeverőn, amennyit tudnak, majd ezután kilopják, és a további munkát már kinn végzik el. Ha viszont a munkavégzés nagy része a gyárkapuján kívül történik, azt inkább maszek munkának tekintem.

A fusizás definíciójába nem fér bele a jogtalan gépjárműhasználat. Habár az interjúalanyok említettek olyan eseteket, amikor a gépjárműkiadó egy kisebb összeg fejében egy éjszakára elengedett egy gyári buszt, hogy lakodalmasokat szállítson.¹⁰ Illetve a *Fényszóró* is írt olyan munkásról,¹¹ aki mellékes jövedelemre tett szert munkaidő alatti és

⁵ Interjú B. M. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2012.02.23. – készítette: Bezsenyi Tamás.

⁶ Barátja, Kádár László a priszekerek (privátszektor) nyomorúságos helyzetének taglalásával fogadta a Brazil Kávéházban. Mikor visszakérdezés után megértette, mit jelent a szó, lefordította magában, és még aznap esti konferansziéjában fel is használta.

⁷ *Fényszóró* – A Csepel Autógyár dolgozóinak lapja. 1957. december 4. 3. o.

⁸ *Fényszóró* – A Csepel Autógyár dolgozóinak lapja. 1958. február 19. 2. o.

⁹ Interjú Z. R. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2012.02.20 – készítette: Bezsenyi Tamás.

¹⁰ Interjú H. Gy. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2011.11.07. – készítette: Bezsenyi Tamás; Interjú F. L. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2011.10.01. – készítette Bezsenyi Tamás.

¹¹ *Fényszóró* – A Csepel Autógyár dolgozóinak lapja. 1957. október 2. 4. o.

azon kívüli fuvarozással. Utóbbi esetben, mivel szállítási csoportvezetőről van, szó felmerül a fusi lehetősége, hiszen a hivataloshoz hasonló munkát végzett, de ezt inkább maszekolásnak tekintem.

Nem fusizás a szerszámokkal való trükközést. Itt az interjúalanyok között közkedvelt törött fúró esetére gondolok.¹² A munka közben eltört fúró egyik darabját a munkás visszaadja a szerszámkiadónak, aki felvezeti a dolgozó szerszámlapjára a régi visszavételét, és az új kiadását. Napokkal vagy akár hetekkel később a törött fúró másik darabját is visszaviszi a munkás, és kap helyette másikat, de azt már nem vezetik fel a szerszámlapjára. Két okból: vagy megegyezik a szerszámkiadóval, vagy a második darabot egy másik kollégának adja vissza, és jelzi, hogy korábban már felvezették a lapjára a cserét, csak még nem cserélték ki. Az eddigi értelmezést követve ezt nem tekintem fusinak, inkább *trükközésnek*. Ennek egy másik formája, mikor saját, régi szerszámaikat hozták be, és cserélték ki újakra.

Az alkatrészekkel, fémeszközökkel és egyéb üzemi anyagokkal történő elszámolás következetlenségei lehetővé tették az ilyenfajta trükközéseket. Az üzemi lap is többször foglalkozott az átláthatatlan és kezelhetetlen ellenőrzéssel, ami miatt lehetetlen a felelősök megnevezése.¹³

A Kádár-korszak munkásait kutató, szerzőpárosként dolgozó Héthy Lajos és Makó Csaba (1972: 150-155) kutatásuk alapján azt állították, hogy a maszekolás, vagy bármilyen fusizás csupán a betanított munkások között fordult elő, az irányadónak tekintett szakmunkások esetében nem (Héthy, Makó 1972: 150-151). Saját interjúim alapján ezt kívánom cáfolni, mivel az alanyaim többsége éppen szakmunkás mivolta révén volt képes jó minőségű termékeket előállítani fusiban.

„Kezdetben... nem volt Csepel-autó, amely megkönnyítette volna a munkát”¹⁴ – A gyár létrejötte és későbbi fejlődése

Szigethalom és Szigetszentmiklós határában 1949-ben alapították a Csepel Autógyárat. Az üzemalapítás előzményekre támaszkodott, ugyanis már folyt gépgyártás a második világháború előtt ugyanitt működő Dunai Repülőgépgyárban. Az államosítás után viszont beszüntették a repülőgyártást, és átálltak a tehergépkocsik készítésére. A telephelyeket és az eszközparkokat megtartva 1949. november 3-án a Népgazdasági Tanács határozata alapján a telephelyeket és az eszközparkokat átvéve jött létre az új szocialista nagyvállalat. Az alapítók között volt „*Rákosi Mátyás sógornője, a szovjet műegyetemet végzett és később a gyár első vezérigazgatójának kinevezett Bíró Ferencné.*” (Kiss 2007: 53) A kezdetekben alig négyszáz fős munkáskollektíva az ötéves tervnek és a hadsereg elvárásainak megfelelően azonnal elkezdte tehergép-, vontató-, és szállítójárművek gyártását, de a gyár felépítése 1952-ig tartott el (Kiss 2007: 54). A dolgozói létszám meghaladta a kilencezer főt a Rákosi-korszak végére. Ám ezt leginkább a vállalat működéséért, és az ügyintézésért felelős hivatali dolgozók felvétele duzzasztotta fel.¹⁵

A gyár teljes felépülésével egy időben jött létre a szociális osztály a gyáron belül. A gyár első öt évét feldolgozó munka (A húszezredik... 1954) a kor elvárásainak megfelelően nem foglalkozik azzal, hogy a szociális osztály már a létrejöttékor több éves lemaradásban volt, főként a munkások lakáslehetőségeit és annak minőségi feltételeit illetően. A gyár

¹² Interjú B. M. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2012.02.23. – készítette: Bezsenyi Tamás; Interjú T. Z. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2012.01.30. – készítette: Bezsenyi Tamás; Interjú Sz. K. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2011.06.02. – készítette: Bezsenyi Tamás.

¹³ *Fényszóró – A Csepel Autógyár dolgozóinak lapja*. 1958. február 19. 3. o.

¹⁴ *Fényszóró – A Csepel Autógyár dolgozóinak lapja*. 1957. október 23. 1. o.

¹⁵ MOL, XIX-A-30-a. 57. doboz. 602/1953. Csepel Autógyár iratai 1950–1953. A vezetés részletesebb kritikáját adja: Kiss (2007: 54-55).

vonzáskörzetében található településekről érkező munkások lakásfeltételei szintén problémát jelentettek az indulást követően is. Valamivel több, mint száz szigetszentmiklósi munkás dolgozott 1950-ben, az autógyárban.¹⁶ Ezt részben magyarázza, hogy 1951-ben a város lakosságának 75%-a a mezőgazdaságban dolgozott. A teljes képhez azonban hozzátartozik, hogy az államosítások előtt még a lakosság 52% űzött iparos, nagyrészt kisipari tevékenységet.¹⁷

A népszámlálási adatok szerint Szigethalom lakosai jobbára a Kádár-rendszer kezdetétől vettek részt nagyobb arányban a Csepel Autógyár munkájában. Az 1960-as adatok szerinti 2826 fős lakosságból 1003 fő végezte munkáját a lakóhelyén. Ebből Kiss András arra következtet, hogy akkor ez a megközelítőleg ezer fő mind a Csepel Autógyárban vállalt munkát, ám kihagyja a számításból a Pestvidéki Gépgyár munkaerő-szükségletét, illetőleg földrajzi közelségét.

A bejáró munkások meghatározó szerepet játszottak a gyár életében. Az ötvenes évek közepén a Csepel Autógyár központi gyártelepére már majdnem ötezer munkás járt be, ebből a valószínűsíthetően majdnem ezerötszáz fő Ráckeve és Szigetszentmárton, vagyis a Csepel-sziget déli része felől.¹⁸

Az Autó- és Traktoripari Tröszt (ATIT) átfogó vizsgálatot készítettek a Csepel Autógyár lakáspolitikájáról, és az annak helytelenségét megállapító dokumentumok jól mutatták, hogy a Csepel-szigeten elszórt települések átfogó lakás- és szociálpolitika hiányában a Kádár-korszak első felére sem tudtak javítani helyzetükön.¹⁹

„Menjünk... patronálni... önként... ha már szóltak... úgy igazán önként!”²⁰ A társadalmi munka és a fusizás összekapcsolása

A társadalmi munka alatt a Kádár-korszakban egyaránt érthetünk politikai közgazdaságtani értelemben vett társadalmi munkamegosztást (Héber 1966), illetve állami erőforrás részleges vagy teljes hiányában is megvalósuló közérdekű munkát (akár falusi közösségekben, vagy városi lakónegyedekben). Több fajta munka is elképzelhető ilyen címszó alatt, például termelőmunka végzése adott TSZ számára, vagy gyermekotthonokban lakókkal való délutáni foglalkozás, illetve a lakókörnyezet rendbetétele, fejlesztése is lehetséges volt.

A német *pfuscher* szó (a.m. 'kontár') magyar nyelvbe eredetileg átkerült származéka a „fuser” (Tótfalusi é.n.). Ennek „*csonkított tövéből keletkezett játsz-tréfas –i képző hozzáadásával*” a fusi (Benkő 1967: 992).²¹ Burget Lajos *Retró szótára* (Burget 2008: 86) csupán definíciót ad meg (gyári anyagból munkások által készített eszközök), viszont valószínűleg egy 1957-es *Magyar Nemzet*-cikkből használták először, mint a titkos szó jelentésétől elkülönítve („nyilvánvaló, hogy nem titkosan, hanem »fusi«-ban ment a felvételezési munka”) (Benkő 1967: 992).²²

1958-ra a kifejezés igeisítése is („*fusiznak*”) nyomtatásba került ugyanazon újságban (Benkő 1967: 992).²³ Jelentőségét mutatja, hogy a szó 1957 végi Ludas Matyi magazinban már megjelent az egyáltalán „*nem szégyenlős*” dolgozó, „*Fusi Zoltán*”, aki „*elvéállal minden*

¹⁶ MOL XXVI-A-1-064/4-1950. 14. doboz (más gyárakkal való összehasonlításhoz lásd: Kiss András: A Csepel Autógyár történetéről. *Múltunk* 2007/2. 56. o.)

¹⁷ MOL XXVI-A-1. 14. doboz. 06481.

¹⁸ MOL XXVI-A-1-06481. 14. doboz. (További bejáró munkásútvonalokról bővebben: Kiss András: A Csepel Autógyár történetéről. *Múltunk* 2007/2. 59. o. Szerepelő 36. lábjegyzet)

¹⁹ Részletesebb magyarázat: Kiss András: A Csepel Autógyár történetéről. *Múltunk* 2007/2. 57-58. o.

²⁰ Hofi Géza: Épittem a csatornát című előadása (1976, internetes elérhetőség: <http://www.youtube.com/watch?v=6jF0w-M7aEo>) (utolsó letöltés: 2012-08-30)

²¹ Első megjelenés: *Magyar Nemzet* 1957. április 17. 7.

²² *Magyar Nemzet* 1957. április 17. 7.

²³ *Magyar Nemzet* 1957. május 9. 4.

e szakmába vágó munkát – pontos kiszolgálás, szolid árak” mellett.

Kevés²⁴ idevágó szakirodalmi referencia miatt a továbbiakban Haraszti Miklós *Darabbér* című munkásbeszámolóját fogom használni, mivel a szerző itt megvilágító példák segítségével beszél a fusizásról. Miután 1969-ben másodszor is kizárták Harasztit az egyetemről rendőri felügyelet mellett kezdett a Vörös Csillag Traktorgyárban dolgozni. Az itt megélt helyzetekből 1972-ben írta meg a könyvét, amiben a Kádár-korszak gyári dolgozóinak hétköznapijait elevenedik meg. A *Magyar Történeti Szövegtár* szerint a fusira a legtöbb utalás László-Bencsik Sándor *Történelem alulnézetben* című szociográfiájában található. Itt nagyrészt a megszólaltatott dolgozók hétköznapijaiban felmerülő apróságokról (késekről, biztonságossá tehető szekrényekről, stb.) esik szó.

A vezetőség számára a fusizásban rejlő kár nem az anyagihiányban nyilvánul meg, sokkal inkább a munkások „elvesztegetett” idejében, ami viszont a dolgozók oldalán időnyereséggént jelenik meg. A fusizás valódi veszélye, hogy láthatóvá teszi, ha az adott munkamennyiség elvégzéséhez nincs szükség a teljes munkaidőre. A gyár vezetése akkor is ezt gondolja, ha a munkás valójában anyag-, vagy eszközhiány miatt megakad a munkájában, és így üti el az időt (Haraszti 1989: 127).

„A fusi haszna már csak azért sem lehet indíték, mert a munkások műhelyhez, géphez, nyersanyaghoz, műszakhoz kötött gyári élete kizárja, hogy azt csinálják meg maguknak, amire valóban szükségük van. Fonák »Csináld Magad« volna – mert az illegalitásban öltene óriási méreteket – ha a gyári munkakörülmények lehetővé tennék a háztartás változatos igényeinek kielégítését. Ebben az esetben valóban kifizetődő volna a fusi, hiszen minden munkás olcsóbban jutna a ház körüli javításokhoz, apró munkákhoz, szerkezetekhez, pótalkatrészekhez.” (Haraszti 1989: 128) Az alábbiakban Haraszti következtetéseit a fusi értelméről levéltári források és interjúk alapján kívánom vitatni. Haraszti egyedül az időbérben dolgozó karbantartók és műszerészek esetében látja a fusizás valószínűségét. A következőkben ugyan nem vállalkozhatok a Kádár-kor összes üzemének szisztematikus elemzésre, azonban a Csepel Autógyár egykori munkásaitól szerzett értesülések alapján állítható, hogy a gyár egyes egységein dolgozóknak bár eltérő módon, de lehetőségük volt különböző eszközök és szerszámok készítésére.

„Az ember nappal vágyva megy a nők után, este meg fusizunk!”²⁵ – Változatok a fusizás témájára

A fusi informális piacával kapcsolatban Haraszti úgy fogalmaz, hogy a „teljesítménybéresek között ritka az önzetlen segítség, a fusiban is csak kölcsönösen képzelhető el a támogatás, de azért nem hoci-nesze ez: nem számítgatjuk a segítség értékét, a ráfordított időt.” (Haraszti 1989: 132) Az interjúk alapján az állítható, a fusi termékek döntő hányadát a munkások egymaguk, vagy kisebb volumenű segítség bevonásával készítették el. A már hivatkozott László-Bencsik Sándor (1975: 28-29) könyvében említett papírvágó kést például gépi fűrészlapból készítették. Jobb minőségű acél lévén, az akkor megvehető anyagokkal szemben a gyáriak felhasználása sokkal racionálisabbnak tűnt.²⁶

Az otthonra készített fusi termékek között az egyik legnépszerűbb a hurkatöltő volt. „A százascsovekbe csináltunk dugattyút. Fogtunk egy fogaskoszorút (az önindítónál ez

²⁴ A társadalmi munkák, patronálási feladatok kényszerű önzetlenségére található inkább példa: Tóth 2007: 84.

²⁵ Hofi Géza: Épittem a csatornámat című előadása (1976, internetes elérhetőség: <http://www.youtube.com/watch?v=6jF0w-M7aEo>) (utolsó letöltés: 2012-08-30)

²⁶ Interjú S. L. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2011.12.16. – készítette Bezsenyi Tamás „A Csepel-Autógyárban dolgozók a legtöbben fanyelű kést készítettek, de aki Egerben dolgozott a Bervában, az erdő miatt szinte mindig agancsnyból készített markolatot.” Ez esetben beszélhetünk lehetőség adta divathullámokról. (vö. „divathullámok fedezhetők fel abban is, hogy mi készül fusiban.” Haraszti 1989: 131.)

forgatja meg a főtengelyt – B. T.), amit kiegyengettünk, így lett belőle fogasléc, ezt pedig már gyerekjáték volt megoldani, hogy egy kis fogaskerék előre-hátra mozgassa.”²⁷ „Volt ám olyan kor is, mikor még nem volt ilyen könnyű dolgunk, mert nem volt fogaskerék, a Gyuszinak (a férje) a hasával kellett kinyomnia, úgy hogy a cső másik végén a belet tartania kellett.”²⁸

Az otthoni használattól megkülönböztetem a kifejezetten a feleség számára gyártottat. Húsvágó bárdot a teherautók felfüggesztéséhez használat laprugóból készítettek, egyenesre kovácsolták de, „Olyan erős anyag volt, hogy autogénnel, vagyis gázhegesztővel lehetett lyukat csinálni bele, aztán rézzel kitöltöttük és azon vertünk át csapokat, hogy a nyelet rá tudjuk tenni.”²⁹

A gyári munka sikeréhez, a prémiumhoz sok esetben a fusiban készült fejlesztések is hozzájárultak.³⁰ Az interjúalanyok számos esetben megjegyezték, hogy a prémiumnak köszönhetően tudtak összespórolni egy malacra. Az évenkénti disznóvágáshoz fel tudták használni a fusiban készült hurkatöltőt, illetve az egyéb vágóeszközökkel fel tudták dolgozni az állatot. A fusizásban tett szívességeket pedig színhús vagy disznótoros, disznósajt formájában viszonzni tudták.³¹

Egy 1957-es Csepel Autógyár-i körrendelet az „ellenforradalmi események” bekövetkeztével magyarázza, hogy a „társadalmi tulajdon védelme meglazult”. A fusi ebben a szövegben „tulajdonkiszajátítás”-ként jelent meg, ám mintha nem lenne biztos mire is referál a kifejezés, utána zárójelben felsorolják mire is gondolnak: „ajándékozni, kölcsönözni, használni”.³² Néhány hónappal később egy másik rendeletben viszont az „eltulajdonítás” szó mellett a lopás fogalma is szerepel. A permanens szerszámhiány miatt kialakult vizsgálatba gyanúsítottként felmerülő munkások védekezését az újság úgy interpretálta, hogy „az öltözőszekrényükből lopták el”.³³ A hivatalos fogalmak alapján a munkások csak egymástól „lophatnak”, de a gyári javakat „eltulajdoníthatják” vagy „kiszajátíthatják”. Valószínűsíthetően többről van szó, mint eufemizáló trükkökről, hiszen a finomabbnak ható „engedély nélküli munkavégzés”-t használják a hatvanas évek első felében „a vállalat eszközeivel magán célra szolgáló tárgyak készítésének tilalma” helyett.³⁴ Más szóval az autógyár munkavégzésként tekint a fusira, mégha engedély nélkülinek is titulálja. Habár ez nem jelenti a tevékenység fokozatos emancipálódását, bizonyítja az ilyen típusú munka tömegessé válását.

„Egy tapodtat nem megyünk brigád nélkül!”³⁵ – Önérből közösségi érdek

„Családi ház építések igényelték a legnagyobb feladatot. A gyár legtöbbször adott teherautót, olcsó térítés ellenében. Evvel aztán kimentünk Lórévre sóderért, a bányából telepakoltuk a kocsit, és abból épült például az Imre bácsi háza.”³⁶

²⁷ Interjú B. J. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2011.09.27. – készítette: Bezsényi Tamás

²⁸ Interjú E. Gy. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2012.03.12. – készítette: Bezsényi Tamás. „A hurkát csak kinyomta az ember, mert csajtos, zsíros volt, jól csúszott, de a kolbász, ahol a hús hideg volt, ott volt nehéz.”

²⁹ Interjú H. Gy. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2011.11.07. – készítette: Bezsényi Tamás

³⁰ Interjú W. R. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2011.05.12. – készítette: Bezsényi Tamás; Interjú S. M. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2011.05.15. – készítette: Bezsényi Tamás; Interjú B. M. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2012.02.23. – készítette: Bezsényi Tamás.

³¹ Interjú B. M. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2012.02.23. – készítette: Bezsényi Tamás; Interjú B. J. 2011.09.27. – készítette Bezsényi Tamás; Interjú S. L. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2011.12.16. – készítette Bezsényi Tamás

³² PML, XXIX. 88. doboz, Csepel Autógyár /1957-1965 – Igazgatói rendelkezések/, 31/1957-es körrendelet.

³³ PML, XXIX. 88. doboz, Csepel Autógyár /1957-1965 – Igazgatói rendelkezések/, 40/1957-es körrendelet.

³⁴ PML, XXIX. 88. doboz, Csepel Autógyár /1957-1965 – Igazgatói rendelkezések/, 5/1961-es körrendelet.

³⁵ Hofi Géza: Építem a csatornámat című előadása (1976, internetes elérhetőség: <http://www.youtube.com/watch?v=6jF0w-M7aEo>) (utolsó letöltés: 2012-08-30)

Betonkeverő készítése volt az egyik legalapvetőbb feladat bármilyen építkezés tervezése előtt, ugyanis „*régen a földön kevertük ki a betont, amíg nem lehetett keverőt csinálni*”. Ezzel a technikával viszont nehézkesen lehetett házakat építeni, a hatvanas évek elején több interjúalanyom rájött, hogy „*a csapágyházat, a fogaskoszorút és a vázat meg tudtuk csinálni odabent a gyárban, de az óacél borítást és a dobot már nem.*”³⁷ Betonkeverő készítése több ember bevonását és együttműködését követelte meg.

A társadalmi haszon elemzése során Ráckeve község tanácsi irataira támaszkodom, mivel járási székhelyként a Csepel Autógyár környéki teleülésekre nyomásgyakorló erővel bírt. Továbbá Ráckeve alapján bemutatható a Csepel Autógyár bejáró munkásainak alapvető azon problémája (Böhm, Pál 1979: 107), miszerint az üzemtől távol, az autógyár korlátozott segítségével, miként tudták saját lakókörnyezetüket modernizálni.

1963 tavaszán a községi tanácsi ülésen B. M. Csepel Autógyár-i munkás és tanácstag szavazta, hogy a Bercsényi utca rendbetételéhez az anyagot kivitték, de aztán eltűnt, és a társadalmi munkát annak hiányában nem tudja megszervezni.³⁸ A. J. tanácstag válasza, amely elég egyszerű és átfogó ahhoz, hogy a későbbiekben is igaznak bizonyuljon a társadalmi munkát illetően: „*Mindenki a saját körzetének problémáival törődik, azt szeretné megoldani.*”³⁹ Decemberre az utca betonozása befejeződik, de a földet az utcarendezés óta nem szállították el. Ám ez a helyzet senki sem érdekelt a továbbiakban, és meg sem oldódott, mivel parázs vita pattan ki a tanácsülésen R. L. pincér miatt, akit a Vendéglátóipari Vállalat vissza kíván helyezni állásába a ráckevei Duna étterembe, noha A. J. tanácstag szerint „*magatartása túrhetetlen volt és a sörért magasabb árat számított.*”⁴⁰

1964 tavaszán a tanács elkezdte szervezni az orvosi rendelő megépítését. B. M. tanácstag egyetért a tervvel és támogatja, hogy a Bercsényi utcába építsék,⁴¹ így könnyen meg tudja szervezni a társadalmi munkát.

A társadalmi munka szintiszta altruizmusával szemben az önös érdek jelentőségét támasztja alá, hogy B. M. a lakhelyéhez közel szeretné felépíteni az orvosi rendelőt. A tanács helyzetfelismerése is fontos, hiszen tisztában van vele, az utca „*helyes*” megválasztásával elősegíti a gördülékenyebb munkát.

A fusiban készült szerszámokkal és egyéb eszközökkel társadalmi munkára kész dolgozók lobbiját mutatja az 1965-ös községfejlesztési terv. „*Az orvosi lakásnál társadalmi munka általában csak a földmunkát illetően jöhet számításba... társadalmi munka várható még ennél szakipari munkákat illetően.*” A következő mondatot áthúzták: „*Azonban semmiképpen sem olyan arányban, mint amilyenben a szakközösség javasolta.*”⁴² Tehát hiába változtatták meg utólag az utóbbi mondatot, a tervet a község VB-titkára írta, akinek komoly fenntartásai voltak a Csepel Autógyár-i dolgozók munkájával kapcsolatban.

„*K. K. idős asszony volt, mikor a tanácshoz kerültem. Az orrába beesett az eső, úgy fenn hordta a fejét. Utált engem, ő már a háború előtt is itt volt, de átmentette magát VB-titkárként, igazi úri nő volt, én meg egy Alföldről feljött buta proli voltam a szemében.*”⁴³ A

³⁶ Interjú B. M. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2012.02.23. – készítette: Bezsenyi Tamás.

³⁷ Interjú B. J. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2011.09.27. – készítette: Bezsenyi Tamás.

³⁸ PML XXIII. 818 - a, Ráckeve Község Tanácsának iratai, tanácsülési jegyzőkönyvek 2. tanácsülés 1963. április 11. 2. napirendi pont: egyebek

³⁹ PML XXIII. 818 - a, Ráckeve Község Tanácsának iratai, tanácsülési jegyzőkönyvek 2. tanácsülés 1963. április 11. 2. napirendi pont: egyebek

⁴⁰ PML XXIII. 818 - a, Ráckeve Község Tanácsának iratai, tanácsülési jegyzőkönyvek 10. tanácsülés 1963. december 12. 5. napirendi pont: Kérelmek, bejelentések.

⁴¹ PML XXIII. 818 - a, Ráckeve Község Tanácsának iratai, tanácsülési jegyzőkönyvek 5. tanácsülés 1964. április 16. 2. napirendi pont: 1963. évi községfejlesztési terv átcsoportosítására javaslat.

⁴² PML XXIII. 818 - a, Ráckeve Község Tanácsának iratai, tanácsülési jegyzőkönyvek: 1965-ös községfejlesztési terv 3. o.

⁴³ Interjú B. M. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2012.02.23. – készítette: Bezsenyi Tamás.

felszínen osztályellentétnek látszó problémát azonban jól kitapintható érdekkonfliktus okozta. „*De tartott is tőlem, mert rám jobban hallgattak az emberek.*”⁴⁴ Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a településen korábban meglévő formális és informális hatalmát látta veszélyben.

Elképzelhető, hogy a B. M. által javasolt autóbusz-végállomás áthelyezése összefüggésben volt ezzel a konfliktussal. A település déli részén lakó autógyári munkások számára hasznos fejlesztés évekig váratott magára, hiszen a Járási Tanács VB Építési csoportjának és több más állami szervnek is el kellett fogadnia a tervezetet. 1963 nyarán már több hónapja húzódott az ügy, mikor B. M. először felszólalt annak kapcsán,⁴⁵ 1964 végén már indulatosabban kelt ki magából: „*Az említett autóbusz kérdést nem hagyom abba, meg találom rá a módot, hogy sikerüljön.*”⁴⁶ Árulkodó, és a hatalmi vetélkedést is eldöntő momentum, hogy az autóbusz-végállomás áthelyezésére akkor kerül sor, mikor szükség van az 1968-as költségvetési tervben szereplő bölcsőde felépítésére,⁴⁷ illetve ezzel összefüggésben költséghatékonyság miatt társadalmi munkában végzett föld- és szakipari munkákra egyaránt.

„*Mószér Aranka Brigád!*”⁴⁸ – *A lebukás veszélyei*

A lebukások alapvetően két fajtáját kívánom megkülönböztetni. Habár mindkét formációban saját maguk hasznára tevékenykednek, az első változatban a megszerzett, beszerzett eszközök saját használatra és nem eladás céljából szükségesek.

„*Ha a szalagról lejött a gépkocsi, a repasszállók átnézték, mielőtt kiment a megrendelésre. Akik készre csinálták, azokat hívtuk repasszállóknak. Ami visszajött minőségi hibával, azt sorba vették, aztán kimentek vele a portán ideiglenes rendszámmal. Egy alkalommal visszatelefonáltak, hogy hú jöjjetek értünk, nem tudunk visszamenni. Nem értettük, kiküldtünk egy vonatot, mire visszerék már nagyon kíváncsi voltam mi történhetett. Semmi különös, csak már nem volt benne a motor.*”⁴⁹

A fenti esetet vizsgálat követte, amely kiszivárgott és a gyáron belül botrány kerekedett belőle, több különböző üzemben dolgozó munkás is emlékezett az esetre.⁵⁰ Ebben az esetben a motort a csoportvezető számára kívánták volna elloponi, mivel az otthoni háztájiban végzendő munkákhoz a kistraktorjába akarta beleszerelni.

A Csepel Autógyár üzembiztonsági osztálya „*vigyáz a gyárra, a gyár rendjére és biztosítja a termelés zavartalanságát*”⁵¹, vagyis feladatuknak tekintették a fenti ügghöz hasonló esetek felderítését, és a társadalmi tulajdon visszaszerzését. Az osztály saját bevallása szerint a forradalmat követően félmilliónyi értéket adott vissza a gyárnak. Az anyagpazarlása és a lopás ellen egyfelől megelőző módon lépnek fel, de az üzemi lap szerint a leleplezett

⁴⁴ Interjú B. M. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2012.02.23. – készítette: Bezsenyi Tamás.

⁴⁵ PML XXIII. 818 - a, Ráckeve Község Tanácsának iratai, tanácsülési jegyzőkönyvek 4. tanácsülés 1963. augusztus 20. 3. napirendi pont: III. negyedévi munkaterv vonatkozó részének megtárgyalása

⁴⁶ PML XXIII. 818 - a, Ráckeve Község Tanácsának iratai, tanácsülési jegyzőkönyvek 13. tanácsülés 1964. december 17. 4. napirendi pont: bejelentések, kérelmek.

⁴⁷ PML XXIII. 818 - a, Ráckeve Község Tanácsának iratai, tanácsülési jegyzőkönyvek 2. tanácsülés 1968. március 21. 2. napirendi pont: A tanács 1968. Évi költségvetése és fejlesztési terve

⁴⁸ Hofi Géza: Építem a csatornámat című előadásának (1976) részlete (internetes elérhetőség: <http://www.youtube.com/watch?v=vC7ZV6Cy3nI>) (utolsó letöltés: 2012-08-30)

⁴⁹ Interjú S. G. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2012.02.19. – készítette: Bezsenyi Tamás.

⁵⁰ Interjú B. M. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2012.02.23.; Interjú B. J. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2011.09.27.; Interjú S. L. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2011.12.16. – az interjúkat készítette Bezsenyi Tamás.

⁵¹ *Fényszóró – A Csepel Autógyár dolgozóinak lapja*. 1957. október 23. 3. o.

eseteket meg is torolják.⁵² Habár nincs adat arra, hogy retorikai fogáson túl mit tartalmaz a megtorlás, arra akadt példa, amikor az ellenőrök sem tudták, mit tegyenek.

A lebukás második formája, mikor eladásra loptak ki eszközöket a gyárból. Ehhez kapcsolódik az ellenőrzés és megtorlás problematikája, minthogy a leleplezettek munkásörök voltak.

„Két szolgálatban lévő századparancsnok különböző okokra hivatkozva, hogy ide-oda kell menniük a GAZ autójukkal, tömegszám vitték ki a gyári anyagokat és fusigépeket. Persze ebbe beletartozott az a sumákság is, hogy még a benzinen is kerestek. A Csepel Autógyárban megtankoltak, aztán kint leengedték és újra visszajöttek. Persze közben rengeteg szerszámot, különböző dolgot vittek ki, és nem mellesleg fizettek nekik, hogy vigyék ki. A kapus megnézte, mi van nálam, mint munkásnál, de a munkásöröket senki sem ellenőrizte.”⁵³ A munkásörök privilégizált helyzetüket kihasználva, rá se voltak kényszerülve a rendszer kijátszására. A sumákság jelző használata utal arra is, hogy több interjúalanyom, akik ismerték az ügyet, leginkább ügyességüket emelték ki, mintsem bármilyen más pejoratív jellemzőt. Tóth Eszter Zsófia munkásokkal folytatott oral history típusú kutatásairól írt módszertani cikkében (Tóth 2005: 91) kifejtetlenül⁵⁴ ugyan, de talál példákat a rendszerváltás utáni interjúkban a hétköznapi hősiességre, amelyek különböző módokon (munkásörök lopása esetében, az idézett cikkben a munkásör újságírói tevékenysége) nyilvánultak meg.

„Szegesdrót, alkatrészek, hegesztőpálca. Félre volt nekik téve. Méretre vágott jó dolgok. Járműgyár mellett egy bombagödörben mindig állt a víz, oda dobták be az összeset. Szennyvíz is oda lett beengedve. A bűnjelek oda lettek mind bedobva. Néztek egy nagyot az üzemi ellenőrök, mikor a leszívattyúzták a vizet.”⁵⁵ A bombagödör megléte a második világháború környezetromboló hatásainak kreatív kihasználásán túl azt is mutatja, hogy miután az ellenőrzés elérte a munkásöröket, más módszerrel sem tudták kilopni a bűnjeleket a gyárból. Az interjúalanyok nem tudtak erre egyöntetű magyarázatot adni, lehetséges, hogy a többi ilyen pénzszerzéssel foglalkozó munkáscsoport sem tudta bevállalni, ebben az esetben a munkásörök a kilopás piacán a legerősebb szereplők voltak. A másik esetben a gyár vezetősége értesítette informálisan a többi munkáscsoportot, hogy ne segítsenek nekik.

„Ha nem megyünk, akkor brigáddal nem megyünk!”⁵⁶ – Összegzés

A kádár-kori gyári dolgozók egésze helyett csupán egy adott gyár munkásainál felmerülő önérdékkövető és társadalmi hasznosságot mutató folyamatok kapcsolatát kívántam bemutatni. Éppen azért, hogy láthatóvá váljon: a névleg általuk birtokolt állami tulajdont hogyan használták fel saját, vagyis a dolgozók elvárásainak megfelelően.

„60-as hetvenes években volt a fusi aranykora! Hetvenes évek végére már majd mindenkinek volt pénze, hogy megvegyék, minthogy megcsinálják!”⁵⁷

A fenti idézet alapján a későbbi kutatásaim során megkísérlem a fusizás, a maszekolás és más önérdékkövető magatartás egységes rendszerbe illesztését, illetve a megjelölt regionális különbségeket a Kádár-korszak egészében végigkövetni.

⁵² Fényszóró – A Csepel Autógyár dolgozóinak lapja. 1957. október 23. 3. o.

⁵³ Interjú T. L. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2012.02.01. – készítette: Bezsenyi Tamás.

⁵⁴ Tóth Eszter Zsófia nem megmagyarázza meg, hogy a rendszerváltás után egy 56-os munkástanács tag keresései egy valójában munkásörként dolgozó munkás hozzátartozói miért kívánták magukat az 56-os hős családjának kiadni, és miután ez nem ment, valós családtagjuk hétköznapi hősiességét kimutatni.

⁵⁵ Interjú J. A. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2011.12.11. – készítette: Bezsenyi Tamás.

⁵⁶ Hofi Géza: Építem a csatornámat című előadása (1976, internetes elérhetőség: <http://www.youtube.com/watch?v=6jF0w-M7aEo>) (utolsó letöltés: 2012-08-30)

⁵⁷ Interjú S. L. volt dolgozóval a Csepel Autógyárból, 2011.12.16. – készítette Bezsenyi Tamás

A Csepel Autógyár dolgozóinak hétköznapijait levéltári források és interjúk segítségével azért dolgoztam fel, hogy bemutathassam a hiányos állami szociálpolitikát miként helyettesítették, egészítették ki a gyári tulajdont „kezükbé vevő” munkások.

Felhasznált irodalom

- A húszszázadik. A Csepel Autógyár öt esztendeje* (1954), Nehézipari Kiadó, Budapest
- Bartha Eszter (2009): *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában – 1968 – 1989*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Benkő Loránd (1967) [főszerk.]: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Burget Lajos (2008): *Retró szótár – Korfestő szavak a második világháborútól a rendszerváltásig*. Tina Könyvkiadó, Budapest
- Böhm Antal – Pál László (1979): *Bejáró munkások (Egy sajátos munkásréteg szociológiai jellemzése) – műhelytanulmány*. MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete, Budapest
- Fényszóró – A Csepel Autógyár dolgozóinak lapja*.
- Haraszi Miklós (1989): *Darabbér – Egy munkás a munkásállamban*. Téka Könyvkiadó, hely nélkül
- Heber Ilona (1966): *A szocializmus politikai gazdaságtana – A társadalmi munka termelékenységének növekedése a szocializmusban*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Héthy Lajos – Makó Csaba (1972): *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Horváth Sándor (2004): *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest
- Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (2003, szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Kiss András (2007): *A Csepel Autógyár történetéről*. *Múltunk* 2. 50-65.
- Kellér Dezső (1982): *Fogom a függőnyt*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- Kemény István – Kozák Gyula (1971): *Pest megye munkásai*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest
- Kozák Gyula – Kemény István (1971): *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1971.
- László-Bencsik Sándor (1975): *Történelem alulnézetben*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- Tótfalusi István (é. n.): *Magyar Etimológiai Nagyszótár*. (internetes elérhetőség: <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=f&qsearch=&qdetail=3397>) (utolsó letöltés: 2012-08-23)
- Tóth Eszter Zsófia (2005): *Munkásság és oral history*. *Múltunk* 4. szám 78-99.
- Tóth Eszter Zsófia (2007): *„Puszi Kádár Jánosnak” Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. XXIV. Politikatörténeti Füzetek, Napvilág Kiadó, Budapest

Farkas Gyöngyi

Csempészet a magyar-csehszlovák határon az 1950-es évek elején

1949. május 13-án a márianosztrai Bükki-féle vendéglőben találkozott egymással Kapitány Zoltán letkési és Takács Irma herceggúti lakos. Sötétedés után közösen indultak el a 4-5 km-re fekvő csehszlovák határ felé, ahol Letkés és Ipolydamásd között a szokott helyen már várta őket a Kismarosról érkező Halmann Zoltán is. Hátizsákukban egy-egy vég textiliával (30 méter) keltek át az Ipolyon, a határnak azon a sűrű erdővel borított szakaszán, ahol eddigi tapasztalatuk szerint az éjszakának ebben az órájában a legkevésbé fenyegette őket a határvasár járőrök megjelenése. A csehszlovák oldalon, a határtól kb. 10-15 km-re NY-ra fekvő Kőbölkútra mentek, ahol a csehszlovák-magyar lakosságcsere során kitelepített Takács Irma rokonai éltek. Az átcsempésztett textiláru helyére gyöngyház gomb került a hátizsákokba, amit Takács Irma üzleti kapcsolatai révén Pozsonyban, ill. Érsekújváron szerzett be. A magyar áru csehszlovákiai értékesítésének is kialakult csatornái voltak. A csempészek másnap-harmadnap ugyanazon az úton és hasonló körülmények között jutottak vissza Magyarországra. A gyöngyház gombokat Budapestre vitték, ahol rövidáru nagykereskedőknek adták el.

Nagyjából így rekonstruálhatta a három csempész egyik útját az a szobi határrendészeti kapitányságon dolgozó ÁVH-nyomozó, aki 1949 októberében kihallgatta Halmann, illetve Kapitány Zoltánt, akiknek ez alkalommal nem sikerült észrevétlenül átjutniuk a határon. Többé-kevésbé hasonló módon folyt az árucsempészet azokban az esetekben is, amelyeket levéltári kutatásaim során megismertem. Előadásom ennek az éppen csak elkezdett kutatásnak első eredményeit foglalja össze. Forrásaim olyan 1949 és 1953 közötti nyomozati és bírósági iratok, amelyek a csehszlovák-magyar határon csempészzel foglalkozó személyek kihallgatása során keletkeztek.¹

A témával kapcsolatban elsősorban arra vagyok kíváncsi, hogy milyen gazdasági körülmények teremtették meg és tartották életben az illegális gazdasági aktivitásnak ezt a formáját? Kik voltak az informális piac szereplői, és mennyire volt része a csempészet a határhoz közeli településen lakók megélhetési stratégiájának? Itt most csupán röviden térnék ki az első és az utolsó témakörre, mivel ezekkel kapcsolatban jelenleg nekem is inkább kérdéseim, mint biztos válaszaim vannak. Az eddig feltárt forrásokból a legtöbbet a csempészzakciók szereplőiről tudhatjuk meg.

A csehszlovák-magyar határon folyó csempészzel – ismereteim szerint – eddig csupán néhány kisebb tanulmány foglalkozott, ezek is a két világháború közti időszakot tárgyalták. A néprajzos Boross Zoltán Medvesalján, Viga Gyula pedig a Bodrogházban gyűjtött visszaemlékezésekre alapozta főleg megállapításait (Boross 1985: 179-183, Viga 1994: 243-247). Mindketten egyetértettek abban, hogy a vizsgált területeken jelentős arányú csempészet folyt, ami egyrészt a trianoni határ által szétválasztott országrészek közti korábbi gazdasági kapcsolatok illegális eszközökkel való továbbélését jelentette. Másrészt a két állam közti árdifferenciákra és a határőrizet viszonylagos gyengesége építő csempészkedés olyan nyereséges vállalkozásnak bizonyult, amelybe a gazdasági válság idején – más alternatíva hiányában – a határközeli települések merészebb lakói közül sokan belevágtak. Magyarországról élő állatot, hamis járatlevéllel ellátott szarvasmarhát, lovat, ill. sertést, juhot

¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára V- 85248, Gáll Mihály, Mester Árpád és társai (a továbbiakban ÁBTL V 85248), V-71313 Kozma Béla (a továbbiakban ÁBTL V- 71313) Hornyák János és társa V-103298 (a továbbiakban ÁBTL V-103298)
Pest Megyei Levéltár B-952/1953. Váci Járásbíróság, Kapitány Zoltán és társai (a továbbiakban PMLB-952/1953.)

hajtottak át a zöldhatáron, valamint olcsó élelmiszert: gabonát, bort, pálinkát, szalámit vittek. Csehszlovákiából pedig iparcikkeket, elsősorban Bata-cipőket hoztak.

Mennyiben voltak mások a körülmények a 40-es-50-es évek fordulóján? A háborút követő nehéz gazdasági helyzet (közellátási gondok, áruhiány, megélhetési nehézségek), amit az 1947/48 utáni gazdaságpolitika csak tovább növelt, kedvezett a feketegazdaság kialakulásának, az illegális megélhetési technikák terjedésének. A határ közeli falvakban folyó csempészet ugyanúgy e jelenség egyik formája volt, mint pl. a gabona beszállítás előli elrejtése, a feketevágás vagy az ún. tartalékföldek titokban történő megművelése. Akármilyen szigorral próbálta is a központi hatalom ezt megakadályozni, és befolyása alá vonni a gazdasági élet egészét, ez teljesen soha nem sikerült.

Az ötvenes évek elején Magyarországról Csehszlovákiába átcsempésztett áruk teljesen más jellegűek voltak, mint korábban. Amíg a két világháború között olcsó magyar élelmiszerekkel és élő állattal volt érdemes kereskedni, addig most a csempészek textíliával és női fejkendővel teli hátizsákokkal indultak neki a határnak. Csupán egy-két említést találtam arra vonatkozóan, hogy kis mennyiségű zsír vagy szalonna lenne a csempészárú. Vajon mi lehet ennek a meglepő termékváltásnak a magyarázata? Könnyebb megindokolni azt, hogy miért nem élelmiszert vittek. A parasztgazdaságok által megtermelt élelem az egyre súlyosabb állami elvonás mellett minden bizonnyal a család élelmiszerszükségletét sem nagyon fedezte. Ha mégis maradt felesleg, azt valószínűleg igen jó áron lehetett értékesíteni a hazai feketepiacon is, nem kellett szükségtelen kockázatot vállalni a határon való átszállításával.

Nehezebb magyarázatot találni a textil-termékek csempészetére. Miért volt érdemes kartont, angint és női delin fejkendőt szállítani a textiliparáról híres Csehszlovákiába? Jelenleg csupán találgatni tudok. A hiány, az árkülönbség, a minőség vagy ezek valamilyen kombinációja lehetett a csempészés indítóoka? Valószínűleg ideiglenes hiányról lehetett szó, mégpedig olyan egyszerű, olcsó pamutvászon textíliák hiányáról, amelyek nagyon keresettek voltak a határhoz közeli magyar falvak paraszti háztartásaiban. (A delin kendő a hétköznapi viselet része volt, a korszakban divatosnak számító, tartós, jó minőségű fejrevaló.) Az is elképzelhető, hogy csupán a magyarok lakta déli határszél ellátása nem volt megfelelő.

A Csehszlovákiából Magyarországra hozott áruk termékskálája kevésbé meglepő. Csempészték tűzkövet, szaharint, cigarettapapírt, celofánt, ceruzát, írógépszalagot, radírt, gyöngyház gombot, kerékpárgumit, de legfőképpen a cseh cipőipar jó minőségű, olcsó termékeit: bakancsot, gumicsizmát, bőr- és vászoncipőt. A csempészárú kiválasztásánál nemcsak azt kellett figyelembe venni, hogy milyen haszonnal lehet értékesíteni. Fontos szempont volt az is, hogy a kívánt áru nagy tételekben legyen beszerezhető, valamint hogy egyszerre milyen mennyiséget lehet átszállítani belőle a zöldhatáron. Halmann Zoltán például akkor tért át a gyöngyház gombok behozatalára, amikor ceruzát már nem tudott nagy mennyiségben vásárolni. A jó kapcsolatokkal nem rendelkező alkalmi csempészek kénytelenek voltak az árut a kiskereskedelembe beszerezni. Igyekeztek nagyobb településeken és több üzletben vásárolni, hogy ne keltsenek gyanút, ne lehessen őket áruhalmozással vádolni. Az átszállítható csempészárú mennyiségét a hátizsák nagysága és a hátizsák hordozójának teherbírása szabta meg. A nyomozati iratok alapján úgy tűnik, hogy egy hátizsákba 1 vég (30 méter) textília fért, ha ennél több volt az átszállítandó mennyiség, már segítséget kellett fogadni. Bakancsból pedig egy csempész kb. 30 párat tudott egyszerre elhozni (valószínűleg egy részét hátizsákban, egy részét pedig a hátizsákra kötözve). Túlságosan nehéz és terjedelmes nem lehetett a csomag, hiszen gyakran több 10 km-en keresztül kellett cipelni. Megnehezítette továbbá a határon való átjutást, csökkentette a határőrök előli menekülés esélyeit. A csempészárú hátrahagyása pedig komoly veszteséget jelentett.

A nyomozati iratokból megismert csempész-ügyek szereplői e kockázatos vállalkozást általában kereset-kiegészítésként folytatták. Alkalmanként jártak át a határon, így pótolták

néhány holdas gazdaságukból vagy napszámos, ill. kubikos munkából, esetleg havi fizetésükből származó jövedelmüket. Néhány személyről gyaníthatjuk csupán, hogy „főállású” csempészek (a vizsgálótisztek megnevezését használva „notórius csempészek”) voltak, vagyis bevételeik nagyobb része rendszeres árucsempészetből származott. Ide sorolhatjuk Halmann Zoltán kismarosi és Kapitány Zoltán letkési lakosokat, akiknek hentes és mészáros, illetve fűszerkereskedő-kocsmáros volt a szakmájuk, de a nyomozati iratok szerint éppen állásnélküliek voltak. Valószínűleg a kereskedelem terén szerzett korábbi tapasztalataikat kamatoztatták az illegális árucserre területén. De a rendszeresen csempészők közé tartozhatott a csehszlovák-magyar lakosságcsere keretében családjával együtt Magyarországra áttelepített Takács Irma is.²

A csempészsben érintett személyek az akcióban betöltött szerepük, érdekeltységük és kockázatvállalásuk szempontjából több csoportba sorolhatók. A „csempész-vállalkozó” biztosította a csempészáru anyagi fedezetét, szerezte be az árut és szervezte meg az értékesítést. Az általam vizsgált esetekben többnyire ő is vitte át a csempészárut a határon, de olykor „csempész-napszámost” fogadott – az érintettek szóhasználatában „csomaghordót” vagy „fuvarost” –, aki vagy vele együtt ment (ilyenkor egyszerre több árut tudtak átcsempészni) vagy őt helyettesítette a csempészáron. Szolgálatiért előre kialkudott fix összeget vagy a csempészáru értékének meghatározott hányadát kapta. Klagyvik József 24 éves letkési lakos, akit több csempész is foglalkoztatott, például 1949-ben először 100 forintot kapott azért, hogy az Ipolyon átkelve Kisújfaluig (20-25 km) vigye el, majd onnan hozza vissza Kapitány Zoltán csempészáruját. Később azonban már csak 150-200 forintért vállalta a fuvart, mivel – ahogy vallomása során elmondta – „nagyon veszélyesnek látszott az út.”³

Az alkalmi munkából élő 25 éves kisvárdai Kozma Béla szintén „csomaghordóként” kezdte a csempész-szakmát, később azonban már „saját hasznára” is dolgozott. Egy kisvárdai csempészcsoporthoz tagjaként kellett Csehszlovákiából bakancsot, cipőt, gumicsizmát hoznia Magyarországra a szlovákiai Királyhelmecről, kb. 25-30 km távolságról Kisvárdára. A csoport vezetőjével először csempészáruként 200 forint fizetségben állapodtak meg, később minden 5. bakancs lett az övé, amelyeket maga értékesített. Az első útjáért 4 pár bakancsot és egy pár tornacipőt, a másodikért 6 pár bakancsot kapott. Egy idő után, amikor bizonyára összegyűlt egy kis pénze, megbízója áruja mellett saját árut is szállított. Egy 1951-es csempészáruján például az átcsempészt 30 pár bakancsból 5 pár volt az övé.⁴

A csempészvállalkozó és a csomaghordó mellett más résztvevői, ill. hasznélvezői is voltak a csempészetnek. Az ún. „felderítőknek” például az volt a feladata, hogy a csempészek útját biztosítsák a határhoz és vissza, figyelmeztessék őket a határőrök jelenlétére. Halmann Zoltán két sógorasszonyát fogadta meg erre a feladatra (alkalmanként 50 forintért). Az asszonyoknak (azzal az ürüggyel, hogy az Ipolyon halászó férjeiket keresik) kicsivel a csempészek előtt kellett haladniuk a határig, (ill. visszaúton a határtól a faluig) és hangos beszélgetéssel kellett jelezniük a veszélyt.⁵

Más esetekben a határ sikeres átlépése a határőrök megvesztegetésével történt. Két pácini (bodroghközi falu) csempész, Gáll Mihály és Mester Árpád például 1952 tavaszán megegyezett két ismerős határőrrel, hogy azok értesítik őket, ha „tisztá a levegő” és át lehet menni a pácini határszakaszon. A határőrök március és június között az egyik gyanúsított vallomása szerint 12-15 alkalommal nyújtottak nekik ily módon „segítséget”. A segítség ára valószínűleg az átcsempészt áru nagyságától függött, mivel hol 100 forintot, hol ennél 20-30 forinttal többet vagy kevesebbet kaptak. A határőrök együttműködése a csempészekkel nem

² PML B-952/1953

³ PML B-952/1953

⁴ ÁBTL V- 71313

⁵ PML B-952/1953

lehetett egyedi eset: a Gáll-Mester csempészügy kivizsgálásával egy időben egy ÁVH-jelentés szerint 9 határőrt vettek őrizetbe.⁶

A csempészből származó haszon tovább csökkent (a csempészet haszonélvezőinek száma viszont nőtt), ha csónakost kellett fogadni, aki a csempészáruval feltűnően megrakott embereket átszállította a Tiszán. A Királyhelmecről cipőféleségeket csempésző kisvárdai Kozma Bélát és társait átvívó halász például minden fuvarért egy-egy gumicsizmát kapott.⁷

Rendszeres csempészet esetén a csempészáru beszerzését és értékesítését külön erre specializálódott személyek végezték. Az általam vizsgált esetekben a csehszlovákiai értékesítést és árubeszerzést ottani helyismerettel rendelkező személyek, illetve a határ túloldalán élő rokonok, ismerősök bonyolították le. Gáll Mihály pácini lakos csempészáruját például feleségének a határ túloldalán, Örös községben lakó rokonaihoz vitte. A feleség szülei adták el a magyar és szerezték be a Magyarországra áthozni kívánt csehszlovák árut.⁸ A Forró községben lakó Nagy Endre pedig egy korábban ugyancsak csempészzel foglalkozó kassai nagynénivel állt szoros üzleti kapcsolatban.⁹ Mint láttuk, Takács Irma is pozsonyi és érsekújvári kapcsolatai révén jutott áruhoz. A 25 éves csempészlány nemcsak magának hanem – feltehetően anyagi ellenszolgáltatás fejében – másoknak is segített az árubeszerzésben.

A magyarországi értékesítésről kevesebbet árulnak el a nyomozati iratok. Halmann Zoltánék budapesti nagykereskedőknek, valamint a Teleki és a Garai tér piaci árusainak szállítják a csempészárut. Kozma Béla áruját bátyja „árusítja ki” kisvárdai lakásán. A kicsiben csempésző Nagy Endre pedig maga házal a cigarettapapírral a lakóhelyéhez (Forró község) közeli falvakban. A Pácini községben lakó Gáll Mihály csempészáruját két nagyhalászi lakos értékesítette. Az orgazdák (a nyomozati iratok zugárusoknak, zugkereskedőknek nevezik őket) egyben megrendelők is voltak, megmondták, hogy legközelebb mit és mennyit hozzon. Hetente keresték fel Gállt és kézpénzzel fizettek a csempészáruért, amit (többnyire lábbelit - bakancs, gumicsizma, női és gyerekcipő) kerékpárral szállítottak el a Tisza másik partján fekvő Nagyhalászi községbe, ahol a lakásukon árusították.¹⁰

Az árucsempészzel szerezhető jövedelem fent említett költségei ellenére is elég nagy lehetett ahhoz, hogy megérje a kockázatvállalást. A haszon mértékét csupán megbecsülni tudjuk, hiszen a csempészeknek a nyomozók és a bíróság előtt elmondott történeteit nyilvánvalóan nem tekinthetjük csempésztevékenységükről szóló tárgyilagos beszámolóknak. Érthető módon csak azt vallották be, amit rájuk lehetett bizonyítani. Korábbi sikeres csempészüjtéseiket letagadták, vagy a ténylegesnél kisebbnek tüntették fel a csempészáru mennyiségét, illetve az árkülönbözetből származó bevételüket.

A szövegekből csupán egy-egy csempészügylet anyagi vonatkozására derül fény. Az alkalmi csempésznek tekinthető Csonka Anna például 1953-ban a beszerzési ár több mint duplájáért értékesítette a határ túloldalára átcsempésztett női fejkendőket. Darabját 44 forint 50 fillérért vette és 400 koronáért (ami kb. 92 forintnak felelt meg) adta el. Tíz kendő árából 17 doboz cigarettapapírt, 4 pár női cipőt, 20 tintaceruzát, 1 gyerekcipőt, 1 pár gumitalpú papucsot, 36 levél gyöngyház inggombot, és néhány apróságot (teaszűrőt, kölnivizet, gyöngy nyakláncot, női műbőr szatyrot) vásárolt. Utóbbiakat nyilván magának vette, míg a többi

⁶ ÁBTL V 85248

⁷ ÁBTL V- 71313

⁸ ÁBTL V 85248

⁹ ÁBTL V-103298

¹⁰ ÁBTL V 85248

itthoni eladásra szánta. A befektetett összeg tehát a csempészút során kétszer is hasznot hajtott.¹¹

Sajnos eddig egyetlen ügy irataiból sem derült ki, hogy a leggyakoribb csehszlovák csempészárut, a cipőféléket milyen felárral tudták Magyarországon értékesíteni. Annyit lehet csupán megállapítani, hogy a haszon az olcsó beszerzési, nem pedig a magas eladási árakból származhatott. Magyarországon ugyanis a csehszlovák lábbeliket az itthoni cipőárakhoz közeli, vagy azok alatti árakon értékesítették. Egy férficipő átlagára Magyarországon 1952-ben a korabeli statisztikák szerint 259 forint volt (KSH 1957a). A nagyhalászi zugárosoknál ugyanekkor 200 forintért lehetett jó minőségű bőrtalpú csehszlovák bakancsot, 180 forintért gumicsizmát, 80 forintért gyerekcipőt, 60-70 forintért vászoncipőt vásárolni.¹²

A kifelé kendőket, befelé cigarettapapírt csempésző Nagy Endre haszna 1953-ban a befektetett összeg közel kétszerese volt. Az ő esetében tudjuk valamennyire rekonstruálni, hogy a csempészet milyen fontos része lehetett családjá megélhetési stratégiájának.¹³ A Miskolchoz közeli Forró községben lakó Nagy család 6 kat. holdon gazdálkodott. Ennek jövedelmét egészítette ki egyrészt a 19 éves Endre fizetése (havi 5-600 forint), amit a MÁV miskolci üzemegységénél mint távírdai segédmunkás keresett 1953-ban. (A munkások és alkalmazottak átlagos havibére ekkor 940 forint volt. KSH 1957b) másrészt a csempészetből származó bevételek. Az anya a nyomozati iratok szerint a háború utáni években „jól ismert” csempész hírében állt a községben. Egy kassai nőrokonnal együttműködve bonyolították le csempészküldéseiket. Hol ő, hol a kassai nagynéni szállította az árut. 1950-ben azonban letartóztatták és 14 hónapos börtönbüntetést kapott. Valószínűleg ekkor lépett a helyére Endre fia, aki kezdetben anyjával együtt járt át a határon. Sőt a nyomozati iratok szerint az egyik lánytestvér is aktív résztvevője volt az akcióknak.

A csempészet a család számára nyilván jól bevált jövedelemkiegészítő tevékenységnek bizonyult, hiszen többszörös lebukás ellenére sem hagytak fel vele. Az anya már említett letartóztatásán kívül fiát 1949-ben, 1953-ban és 1957-ben is őrizetbe vették és több hónapos börtönbüntetésre ítélték.

Felhasznált irodalom

- Boross László, A csempészés a Medvesalján a két világháború között. In: Ujváry Zoltán (szerk.): Gömör Néprajza I. Debrecen, 1985. 179-183.
 KSH (1957a): Statisztikai Évkönyv 1949-1955. Bp., Kiskereskedelmi árak.
 KSH (1957b): Statisztikai Évkönyv 1949-1955. Bp., Munkások és alkalmazottak egy keresőre jutó átlagos havibére.
 Viga Gyula: A csempészet emlékei a Bodroghözben. In: Ujváry Zoltán (szerk.): Történeti és néprajzi tanulmányok. Debrecen, 1994. 243-247.

¹¹ ÁBTL V-103298

¹² ÁBTL V- 71313

¹³ ÁBTL V-103298

Mazsu János:

Piac, kereskedelem, kapitalizálódás és piactér Debrecenben a 19. században I.*

A VÁROS ÉS TERE

Vizsgálódásaink fókuszában az áll, hogy **az ipari modernizáció** (a tőkés piaci viszonyok kialakulása) hogyan, milyen szinteken és formákban jelent meg egy feudális kiváltságrendszerbe mélyen beágyazott város, Debrecen gazdálkodásának meghatározó területén, az árucserében és kereskedelemben. Milyen érdekek váltak hajtóerővé az átalakulás irányában, milyen viszonyok hatottak a kiváltságörzésen keresztül a kapitalizálódás ellenében? Különös figyelmet fordítunk a **társadalmi tér** értelmezésének és a gyakorlati térhasználat, mint a marketizációs folyamatok **térbeli reprezentációinak** az összefüggéseire. A vizsgálódás időtartama a „hosszú 19. század” első fele, amely ugyancsak joggal nevezhető az előbbi kategória analógiájára „**hosszú első félszázad**”-nak, hiszen a századfordulótól 1870-ig terjedően követjük nyomon a folyamatokat, remélve, hogy pontosan a nagy átalakulás döntő momentumát, a kapitalizálódás városi folyamatát sikerül megragadni a magyar polgári forradalmat megelőző és követő évtizedekben.

Hogyan is alakultak tehát át a piac és kereskedelem alakzatai és térbeli reprezentációi Debrecenben a 19. század „hosszú első felében”, 1870-ig?

Debrecen 19. századi gazdálkodásának, kereskedelmének igen gazdag szakirodalma van, különösen a regionális vásárközponttá válás (nagyvásárok), a vonzáskörzet és a kereskedelmi kapcsolatrendszer meghatározása gazdaságtörténeti és néprajzi megközelítések sokaságán keresztül hozott olyan eredményeket, amelyeket szinte elkerülhetetlen hivatkozni a helytörténeti irodalmon túl is.

Ezzel együtt sem állíthatjuk, hogy e területen minden kérdésre van valamilyen válaszunk, nincsenek olyan vonatkozások, amelyekben nem szükséges újrakutatni és újra gondolni akár az eddigi kutatási eredményeket is.

Gyimesi Sándor a Debrecen történeti monográfiához készített tanulmányaiban¹ felvetette a megkülönböztetés szükségességét a város kereskedelme és a városban zajló kereskedelem között, hiszen a debreceni kereskedők és más üzletemberek a város határait messze meghaladó regionális és távolsági kereskedelmi ügyletekben is érdekeltek voltak. De valószínűleg azt sem egyszerű megítélni, mit is tekinthetünk Debrecennek, még akkor sem, ha a város területi szerkezetének (határainak és határhasználatának) alapvető sajátosságait ugyancsak sokrétű helytörténeti kutatási anyag révén jórészt ismerjük. A későközépkori magyarországi **városi tér és területhasználat** értelmezése/újraértelmezése talán a leginkább előttünk álló feladat. Ráadásul a 19. század elejétől zajlik az az átalakulás, amely a korábbi

* Az itt közreadott dolgozat egy, a debreceni piac és kereskedelem térszerkezetét, térhasználatát vizsgáló munka első fejezete. A munka következő részei a a nagyvásárok, a heti, napi piacok, a speciális árusítási formák és a boltos kereskedelem térvizszonyait próbálja rekonstruálni.

¹ Gyimesi Sándor: Vásárok és kereskedők Debrecenben a feudális kor végén. 1. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve IX. 5-15., Gyimesi Sándor: Vásárok és kereskedők Debrecenben a feudális kor végén. 2. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve X. 131-157.

feudális kiváltságrendszer helyébe a szabad piaci viszonyok érvényesülését hozza, megváltoztatva a város gazdálkodásának, érdekviszonyainak alapvető keretrendszerét, de a város társadalmán belüli érdekviszonyokat és azok artikulációját is.

DEBRECEN IDŐBEN ÉS TÉRBEN - VÁROSI TÉR, VÁROSI TÉRHASZNÁLAT

Debrecen, a magyar királyság területének a 18. század végéig egyik legnépesebb városa, kevéssé hasonlítható a nemzetközi várostörténeti irodalomban használt tiszta várostípusok bármelyikéhez is. Ez nem kivételes egyediséget jelent elsősorban, hanem olyan történetileg kialakult összetettséget, amelynek felfejtése nélkül nem lehet a 19. századi kapitalizálódás folyamatait sem megérteni. A „szép új világ” küszöbére érkező várost látogatói nevezték parasztvárosnak, nagy falunak, a nyakas parasztpolgár „cívisek” városának, de kalmárvárosnak, „kálvinista Rómának” vagy éppen a magyar szabadságharcban is játszott szerepe miatt a „szabadság örvárosának”. Ki látta helyesen, melyik arca is igazi?

Jó választ nem adhatunk, ha csupán valamelyik arcát akarnánk valódinak, meghatározónak állítani. A korabeli Debrecen lényegéhez leginkább a hinduizmus hármas istenségének, **Trimurti**-nak a metaforája állhat talán a leginkább közel.

Trimúrti a hinduizmusban Brahma, a teremtés, Visnu, a megtartás és Siva, a rombolás három istenének egysége. A '*Trimúrti*' eltér a keresztény szentháromság fogalmától, mivel benne *három egyenrangú*, egymástól független istenségről van szó, akik az egyetlen isten megtestesülései. (Ábrázolása ezért is meglehetősen ritka, kevés megjelenítésében háromfejű alakként ábrázolják, akinek egy nyakon ülő három feje előre és jobbra, balra néz, vagy egy fejen három arc néz a megadott irányokba.)

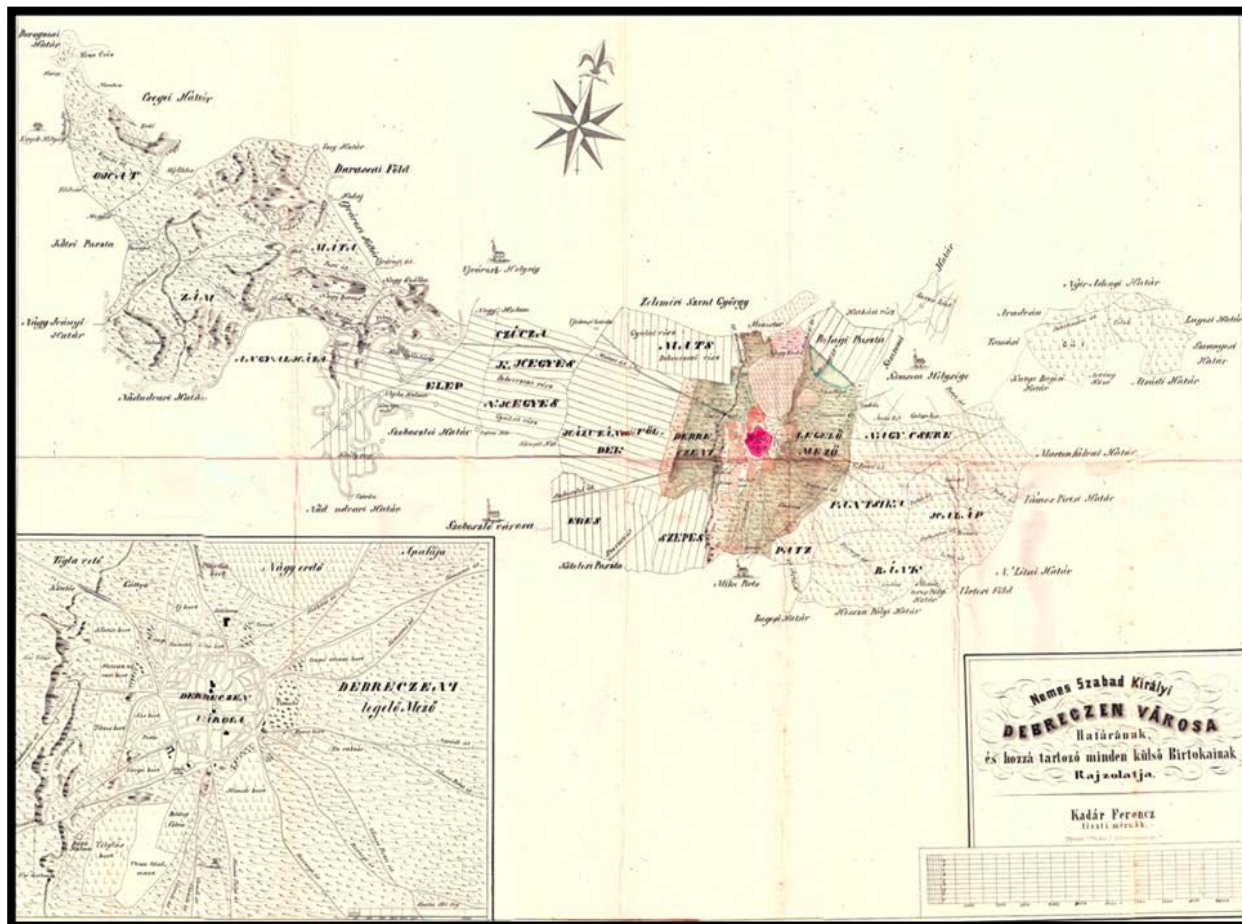
Debrecen mezővárosi kiváltságaival, az országrész legnagyobb földbirtokosává is válva a 16. századra érte el határainak azt a kiterjedtségét, ami a 19. századig már igen kevéssé változott. A Debreceni család kihalása után, a 15. század folyamán a nem csupán a határterületeinek jelentős bővülése történt meg, de a korábbi uradalmi területek többsége is átment a mezővárosi polgárság használatába. Így a 16. században már nagyrészt Debrecen lakói használták azoknak a birtokoknak területét, amelyek korábban még az uradalom tartozékai voltak, és amely a 16-17. század folyamán már a város közösségének nem vitatott birtokaként szerepeltek, mint a város territóriumuma. Ezeket részint a földesurak adták használatba, részint a földesúr és a város közösen, ismét mást a város egyedül szerzett meg. Ezért lehetett, hogy a 16. századtól már a város és lakói bonyolódtak perekbe - sokszor még mindig a földesurak aktív támogatásával - a pusztai határainak birtoklása, használata miatt.²

A város határait megszerzési módjuk és használati típusuk szerint Zoltai Lajos három nagy csoportba osztotta. Az elsőbe tartoztak a "*királyi adománnyal szerzett jószágok*", a másodikba a város által "*örökös jogon vásárolt birtokok*", a harmadikba pedig un. "*zálogbirtokok*". Az egyes csoportokba sorolható birtoktestek jogcíme időközben változhatott, hiszen előfordult, hogy a város az általa vásárolt birtokok egy részére később királyi adományozást ismertetett

² Balogh István: Adatok az alföldi mezővárosok határhasználatához a XIV.-XV. században (Debrecen határának kialakulása). Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 3. 1976. 8-10.

el, a zálogbirtokok körül folyamatosan zajló jogügyletek (elévülés, bírói ítélet, adásvétel) révén pedig a zálogjogon használt területek egy része vált a város örökös jogú tulajdonává.³

Debrecen határának és „hozzá tartozó minden külső birtokainak rajzolatja” a 19. század közepén

HBML Nyomtatott térképek, Kádár Ferenc, DVT ny-209

A birtokai körüli jogviták Debrecen mindennapjának a részévé váltak, s ezek miatt némi mozgás a határterületei nagyságában folytonosan adódhattak, de a város által a 18-19. században a három jogcímen használt terület nagyságrendje már nem változott lényegesen: az adománybirtokok nagyságrendje 90.000 katasztrális hold, a vásárolt birtokoké 6200 k. hold, a zálogjogon használtaké pedig 82.000 katasztrális. holdnyi volt.⁴

A 17. században már bizonyíthatóan fennállott Debrecennek a három eltérő, a talajadottság által is meghatározott és a 19. század végéig lényegében megőrzött használati rendje: a Hortobágy legelő, a Mezőség a szántó, az erdők, a kaszálórétek pedig a teletetés színhelyei. Debrecen gazdálkodásának és határhasználatának a módját a 18. században és a 19. század első felében - egészen 1872-ig - a XVI. század második felében jórészt már fixálódott

³ Zoltai Lajos: Debrecen szabad királyi város határának kialakulása. DKK, 1917.

⁴ Zoltai Lajos: Debrecen szabad királyi város határának kialakulása. DKK, 1917.114.

telekszervezet és a community által szabályozott másodlagos földközösségi gyakorlat határozta meg.⁵

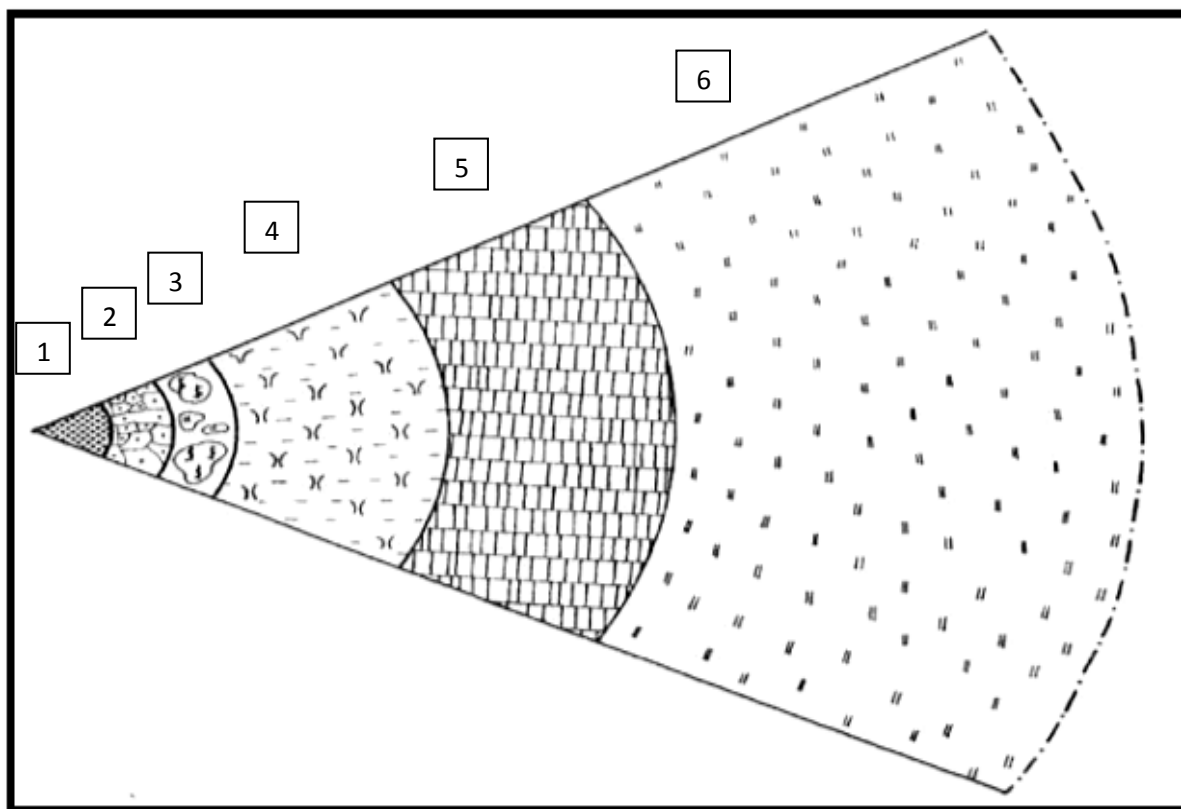
A telekszervezetet egy 1770-72-ben végrehajtott szabályozás konzerválta és ezt lényegében az 1819-ben végrehajtott korrekció sem változtatta meg. E szabályozások révén a városlakók polgárjoggal- háztulajdonnal bíró kisebbsége a nagy többség felett nagy előnyöket élvezett a szántóföldek birtoklásában, az osztatlan legelők és erdők használatában.⁶

A város vagyonos rétege a 19. század első felében kiváltságaira támaszkodva csak tovább növelte a gazdasági súlyát, míg a nincstelenek többnyire kívül maradtak a birtokon, sem módjuk, sem anyagi lehetőségük nem volt, hogy földet szerezzenek.

A legelő bősége párosulva a polgárjog nyújtotta előnyökkel segített konzerválni a 19. század közepéig a századok óta fennálló gazdálkodási rendszert, a nagyarányú extenzív pusztai állattartást. A debreceni cívis polgárok gazdálkodásának súlya továbbra is az állattartáson nyugodott, növénytermesztéssel, főként gabonatermesztéssel leginkább a saját szükséglet kielégítésére foglalkoztak.

Debrecenben a *külső határnak* nevezett területbe számították a város szántóit, kaszálóit és a külső legelőket a rajtuk kialakult sokféle szállásfölddel, míg *belső határként* különböztették meg a tömören lakott belterületet övező kertségeket és belső legelőket.

A telekszervezet merev vázára épülő debreceni terület-/határhasználat elvi sémája:

⁵ Balogh István: Két város története az új monográfiák tükrében. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 13. 1986. Városmonográfiák. 7-23.

⁶ Balogh István: Két város története az új monográfiák tükrében. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 13. 1986. Városmonográfiák. 19.

Jelmagyarázat:

a területhasználat Debrecenben - balról jobbra haladva:

1. belterület/lakóterület (belterület, 'belső város')
2. 'ólaskertes' övezet ('belső határ')
3. gyümölcsösök, káposztáskertek ('belső határ')
4. belső legelők/'bellegelő' ('belső határ')
5. szántó öv ('külső határ')
6. külső legelők ('külső határ')

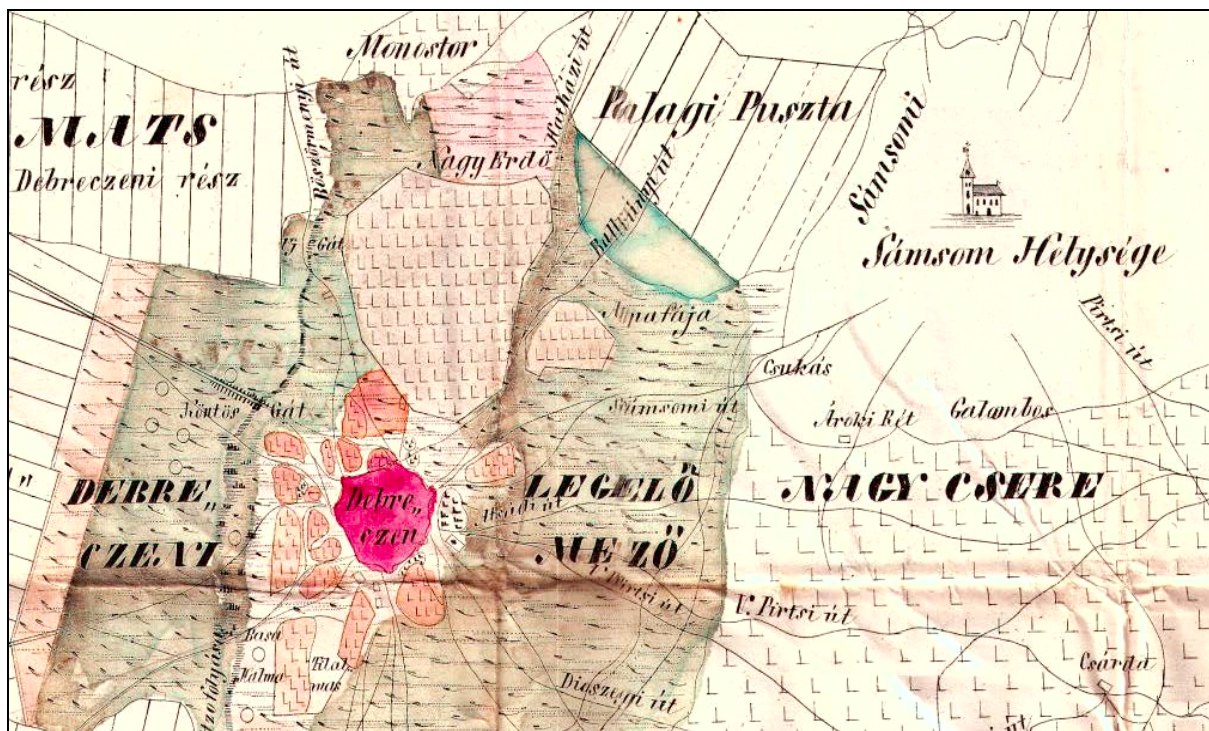
A város térszerkezetének értelmezését még az is bonyolíthatja, hogy 16. századtól datálható adatok szerint több nemesi telek is lehetett a város belső határ övezetében, amelyből legalább négy a 19. század közepéig fennmaradt. A 19. század első felében a városnak több ügye is támadt abból, hogy Bihar vármegye és a város fennhatósága hogyan is oszlik meg felettük.⁷ A városban élő nemesek kiváltságaik miatt személyük szerint Bihar vármegye fennhatósága alá tartoztak – így a városban nem is írhatták 1849-ig össze őket, miközben az általuk birtokolt belterületi házhely, polgárként üzött városi foglalkozásuk után húzott jövedelmük után a városnak polgárként adóztak.

A város földbirtokosi rendelkezési joga ráadásul nem ért véget az általa különféle módokon megszerzett és használt külső és belső határoknál, a tulajdonképpeni közigazgatási területén: más önálló közigazgatási egységek – községek vagy városok - területén is szerzett tulajdont, amelyet sokszor nem is tüntettek fel a határt ábrázoló térképeken. Urbéres földjei voltak nagy számban például a Szabolcs vármegyéhez tartozó Szováton, és a Biharhoz tartozó Sámsonban.⁸ Ez utóbbi település jobbágytelkeinek közel felét tulajdonolta Debrecen városa. Hajdúsámson földrajzi értelemben közelebb volt a város lakott belterületéhez mint legtöbb pusztája, a város szerződéseit őrző levéltári fondban őrzött iratok szerint az 1820-as évektől Sámson birtokossága rendszeresen árendálta a város hajdúsámsoni földesúri haszonvételeit.

⁷ Balogh István: Két város története az új monográfiák tükrében. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 13. 1986. Városmonográfiák. 21.

⁸ Mindkét község az 1876:33. és 1877:1. tc. szerint kialakított Hajdú vármegye kebelébe kerültek.

Debrecen belső határai a Nagyerdővel és „Sámson Helysége”

HBML Nyomtatott térképek, Kádár Ferenc, DVT ny-209 (részlet)

A „debreceni határon kívüli” Hajdúsámson távolsága a korabeli debreceni belterület határát jelentő Csapó utcai városkaputól mindössze 13 kilométert számlált, ahogyan a helybeliek mondták, nem volt csak egy 'kis járőföldnyi', amit korán kelve, napkeltéig meg lehetett tenni, és a nap végeztével is vissza lehetett térni annyi idő alatt, amíg a nap nyugovóra tért.

A közelség mellett erősítette a sajátos kapcsolatot, hogy mivel a sámsoni jobbágytelkek közel fele Debrecen város földesúri tulajdona volt, a sámsoni birtokosság többsége természetes joghatóságként ismerte el különféle úrbéres árendálási ügyeiben Debrecen, sőt a sámsoniak más ügyleteikkel – kölcsönök, váltóügyletek, vásári bonyodalmak – is a város hatóságaihoz fordultak. Ugyanakkor a város vezetői is „belviszonynak” tekintették a sámsoniakhoz fűződő kapcsolatukat, rendszeresen árendáltatták számukra nem csupán a községhez tartozó földesúri járandóságait, de a közeli puszták és erdők (Pl. Nagycsere, Haláp) haszonvételeit is rendszeresen bérbe adták a sámsoni közbirtokosságnak vagy sámsoni gazdáknak.

A szigorúan szabályozott területű és jogállású belső lakóterület, a *belterület* vagy *belső város* – az itteni házhely birtoklásához kapcsolódtak a debreceni polgárok kiváltságai a

határhasználatban és a haszonvételekből való részesedés területén is⁹ – körülhatárolása valószínűleg 1606 táján történt, 1693-tól követhető pontosabban nyomon.¹⁰

Bár Zsigmond már 1405. április 2-án kiadott mezővárosi privilégiumlevelében megadta Debrecen város lakóinak a jogot, hogy városukat *”kőfallal és kerítéssel vehessék körül, hogy ellenséges támadásoktól és rosszindulatú kártételektől mentesen, a béke csendességében élhessenek”*, de a debreceniek a város kiterjedt volta és a kő hiánya miatt erre komolyan nem gondolhattak.¹¹ Ezért a város belterületét széles és mély árokkal vették körül, ezen belül pedig karókból és tüskékből álló palánkot építettek. Az árkot a lakosság építette és tartotta rendben közmunkával. A körülárkolt városba kapukon és kis ajtókon lehetett bejutni. A kapuk mellett a 16. századtól sorompóházak álltak, amelyekben a forgalomra felügyelő örök tartózkodtak. A hét kaput a hozzájuk vezető utcákról nevezték el. A kis ajtókon a telkükhöz tartozó közeli kertjeiket közelítették meg a gyalog járó debreceniek. A kis ajtók száma a 17. század második felében, a lakosság sokszori kérelmére kettőről hatra szaporodott. Debrecen belterületének árokkal-palánkkal zárt külső határvonala a 17. század végére érte el azt a kiterjedését, amelyet már a nem csupán későbbi rekonstrukciók, hanem a 18. század közepétől megrajzolt térképeken is azonosítani tudunk.¹²

Az első, forrásként is jól használható várostérképet a Debrecen alkalmazásában állott kiváló kartográfus mérnök, idősebb Kovács György készítette 1750-ben. Térképe már pontosan feltüntette a sánc és palánk helyét, a kapukat és ajtókat a földbástyákkal és kapuépületekkel együtt. A térkép már azonosíthatóan megrajzolta a város belső úthálózatát is. 2010-ig ez a térkép volt a város 18. század közepén készült első és legpontosabb ábrázolása, 2010-ben került elő az OSZK digitalizált állományából Kovács György egy másik, több információt tartalmazó térképváltozata, Papp József kutatásainak eredményeként.¹³ Az 1752-ben rajzolt térkép a kormányzat által Debrecenben felépítendő sőház elhelyezéséhez kínált megoldásokat a város árkan kívül. A térkép az előzőhöz képest igen gazdag írásos és rajzi adatokban. Jól azonosíthatók rajta a városrészek neveként is használatos hat derék utca neve helye, kiterjedtsége, a lakóterületek tömbjei, felmérhetők rajta a jelentősebb utcák, a kapuk és a kisajtók, valamint a sőház javasolt elhelyezése szempontjából érdekes kapcsolódó külső utak is – kertekkel, temetőkkel és a Nagyerdő déli peremével.

⁹ Balogh István: Adatok az alföldi mezővárosok határhasználatához a XIV.-XV. században (Debrecen határának kialakulása). Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 3. 1976. Balogh István szerint a beltelek tulajdonához kötött, a vele elválaszthatatlan birtoklási egységet alkotó határbeli járulékok fennállását a 16. századtól lehet hitelesen igazolni.

¹⁰ Gazda Anikó: A Debrecen körülvevő sánc és palánkvonal, és a XVIII. századi városkapuk helye. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978. 117-195., Komoróczy György Debrecen peremkerületének kialakulása 1848-ig. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1982. 385-386.

¹¹ Amikor pedig a vasút (1857) már lehetővé tette volna az esetleges kőfal építőanyagának helybe szállítását, megszűnt a lakott belterület elzártsága (1862).

¹² Gazda Anikó: A Debrecen körülvevő sánc és palánkvonal, és a XVIII. századi városkapuk helye. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978. 117-195, Zoltai Lajos: Települések egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI-XV. századokban. A debreceni gróf Tisza István Tudományos Társaság 1925. évi január 13-án tartott ülésében bemutatott székfoglaló értekezés. Debrecen, 1926. Gazda Anikó a város kerítésének és kapuinak átépítéséhez készített egyéb rajzokat (Dvt 474, Dvt85, Dvt91) is alapul véve azonosítani tudta a 18. század végi, 19. század eleji védmű szerkezetét és méreteit is: a sokak által lebecsült „Város Kerítése” teljes szélességében átlagosan 5,67 méter volt, ebből a külső földsánc 3,70 métert, a palánk pedig 2,00 métert tett ki. Gazda Anikó, im. 194.

¹³ Papp József a Debrecen Város Mikrofilmtárának vezetője, a város levéltári forrásainak kiváló ismerője. Feltételezése szerint a királyi kamara iratai mellől kerülhetett ki a rajz, amely, az OSZK bélyegzője szerint 1951-ben került a könyvtár kezelésébe. A védősánc és a kapuk ábrázolása igen részletes, a korábbiól lényegesen több utca neve szerepel a rajta. Megnevezi a 2 református (Nagy- és Kis-), valamint a 2 katolikus (piarista /Szent Anna/ és ferences) templomot, amelyeket a térképi helyén alakhű, déli homlokzatú nézetrajzban meg is jeleníti. A védősáncok külső oldalán a keleti és északi temetők helyét is feltüntette.

az úgynevezett Felsőjárásba és Alsójárásba osztották. Az előbbibe a város északi felének szabálytalanul egymásba kapcsolódó, az utóbbiba a déli rész szabályosan kialakult-kialakított utcái tartoztak.¹⁴ A város palánkon belüli térszerkezetét a lakosság gyarapodása mellett a tűzvészek, a közülük is legjelentősebb 1803. és 1811. évi katasztrófák alakították tovább a 19. század első felében.¹⁵ A lakosság gyarapodása részben a meglévő telkeken „hátsó fertályán”, a korábbi gazdasági épületekben vagy a korábban beltelki kertnek használt területen épített lakóalkalmatosságban vezetődött le. Az is gyakorlattá vált, hogy az utcafronton lévő lakóépületet vették legtöbbször csupán számba, emiatt a 19. század első felében már a lakóépületek összeírása nem takarta a ténylegesen lakott lakóházak számát a város belterületén. Ugyanezen okok vezettek a népesség összeírásai során is jelentős eltérésekhez.¹⁶ A lakosság növekedésével a másik megoldás – a tűzvészek utáni tudatos városrendezési törekvések által is támogatva – a nagy belső kerttel rendelkező telkek esetleges megosztása, és a palánkon belüli korábban nem telkesített területek tagosítása és lakótelkekként való használata.

A harmadik megoldás pedig már túlvezetett a város belterületét határoló palánkján is. Egy 1803. évben készült várostérképen már feltűntek a belterületi újosztású telkek és palánkon kívüli, ahhoz tapadó „külsősoros” megtelepedés első rögzített nyomai is.¹⁷

Az 1770-as évektől az ismétlődő kormányzati kezdeményezések nyomán indult „külsősorosi” telepítések első hullámai 1803-ig főleg a belső/belterületi túlnépesedést vezették le, az utána következő két évtizedben már többségbe kerültek a város belterületére betelepülők. A kormánybiztosi kezdeményezések természetesen mindig külön firtatták, és kvótákkal biztosították a katolikusok részesedését a külterületi megtelepedésben is. 1820 után leállt a központi akarat lankadásával együtt a tervszerű külterületi telepítés, a város tanácsa újra a belterületre költözést preferálta, az általa megkívánt feltételek megléte esetén.¹⁸ A külsősori lakóterület létrejöttén túl, külön elemei voltak a város zárt belterületét övező területek betelepülésének a telepek (Olajútó, Téglavető stb.) és vendégfogadók, amelyek egy része a nemesi fundusokon jött létre. A 19. század első évtizedeitől a város vásárai már nem csupán az állandó betelepülőket vonzották, hanem külön kenyérkereseti ágga tették az időszakosan a városban tartózkodók lakhatásának a biztosítását.

1803 egyfajta határkönek is tekinthető Debrecen fejlődésében: elmélyült és pontos regulát kapott a belterületen lakó cívis polgár és a külterületi debreceni lakos státusza közötti éles társadalmi különbség. Debrecen társadalmi szempontból a *19. század első felében már*

¹⁴ Debrecen utcanéveiről és az utcanévadási szokásokról: Balogh László: Debrecen város utcanévkatasztere. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei 30. Debrecen, 2007. Utcákról és házszámokról még: Kovács Ilona: Debrecen város telkeinek és házainak 1845. évi összeírása. HBm Levéltár Évkönyve XXXII. (2011)

¹⁵ 1802.június 11. Pénteken délután tűz támadt a Kis-Csapó utcában. Rövid idő alatt a város nagy része lángokban állt. A tűz martaléka lett a nagy templom (András-templom), a veres torony, a Kollégium nagy része és 1500 lakóház. A tűzvész után egyre több házat téglából építettek és cseréppel fedtek be.

1811. április 3. A déli órában tűz támadt a Cegléd utcai kapunál. A tűzvész hatalmasabberületen pusztított, mint az 1802. évi. Leégett nagyon sok lakóház, a vendégfogadók, a Fehér Ló a színházzal együtt, a római katolikus templom, a piarista rendház és az iskolája, a katolikus ispotály, a református ispotály a templommal és 25 malom. Április 8-án és 15-én ismét pusztított a tűz. Gazdag István: Debrecen város történeti kronológiája 1791-1847. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve. 14. - 1987. 175-182.

¹⁶ Kovács Ilona: Debrecen város telkeinek és házainak 1845. évi összeírása. HBm Levéltár Évkönyve XXXII. (2011). 1., Komoróczy György Debrecen peremkerületének kialakulása 1848-ig. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1982.: 387., 397.

¹⁷ 1803. évi térkép forrásjelzete

¹⁸ Komoróczy György Debrecen peremkerületének kialakulása 1848-ig. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1982. 387-395.

válójában két városból állt, az árkon belüli és az árkon kívüli városból. Ezt kezdte jelképezni Debrecenben a „Péterfia” és a „Basahalom” metaforikus ellentétpárja, amit Ady is megénekelte debreceni éveire emlékezve.

A külsősorosi taxás telkeket és lakóikat a debreceni nyelv „újsorosi település”, „hóstadtt” vagy „hóstát”, ritkábban „forstát” elnevezéssel illette, de a hivatalos jegyzőkönyvi nyelv használta a „suburbium” elnevezést is, annak ellenére, hogy a város morfológiai sajátosságai ezt nem igen indokolták.¹⁹

Az 1820-as évektől a fentieket még két processzus egészítette ki - bár ezek később, a század második felére teljesedtek ki - megindult a kertségekre és külső határban bérelt, 1818-ra véglegesen kiosztott tanyaföldekre kitelepülés folyamata.²⁰

Az 1840-es években már a város *belső határai* között, de nem a *zárt belterületen* lakók tehették ki a Debrecen népességének legalább 6-8%-át.²¹

A magyar polgári forradalom a kiváltságrendszer felszámolásával elindította Debrecenben is a belterület és a külterületi lakosság közötti jogi különbségek felszámolását,²² ennek egyik velejárója volt a várost övező kerítés elbontása is, amelyre véglegesen 1862-ben került sor. 1849-ben a szabadságharc fővárosává vált Debrecen rendészeti okokból még szigorúan záratta éjszakára kapuit, ez a rendelkezés azonban már a palánkkal zárt belső városi lakóterület hatályának bizonyult.²³

A „hosszú 19. század hosszú első felében” tehát a szűkebb értelemben vett zárt **lakott települést** (‘belső város’) 166.286 magyar/katasztrális holdnyi (95.720 hektár, 957 négyzetkilométer) **városi határ** vette körül, amely különböző jogcímen került a város birtokába vagy tartós használatába.

Debrecen tényleges területe határaival együtt Szabadka mellett (974 négyzetkilométer) a Kárpát-medence legnagyobb városi igazgatási területe volt, megközelítette a legkisebb vármegye, Esztergom (1077 négyzetkilométer) területének nagyságát.

A város nagykiterjedésű **földbirtokai** adták bevételi forrásainak legfontosabbikát. A város **földesúri és szabad királyi városi kiváltságaiból, javadalmaiból** (ítalmérési jog, vásári és piaci jövedelem, halászat, letelepedési díj, melyekhez a kocsmák, mészárszékek, régebben a só- és dohányárusítás jövedelmei is járultak) származott a közösség második nagy bevételi forrása. A város gazdálkodásának harmadik pillére pedig a részben a céhes **kézműiparra épült kereskedelem** volt.

Debrecen gazdálkodásában a kereskedelem és a kalmár üzleti szellem súlyát önmagában is mutatja, hogy birtokainak közel felét üzleti alapon szerezte meg, vásárolta vagy zálogbirtokként használta (a „szerzett jószág” üzleti zálogként, biztosítékként maradt tartósan a város használatában).

¹⁹ Komoróczy György Debrecen peremkerületének kialakulása 1848-ig. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1982. 385, Sági Lajos: Debrecen település- és építéstörténete. Debrecen, 1972. 13-15.

²⁰ Zoltai Lajos: Birtokmegoszlás Debrecenben. Magyar Gazdák Szemléje 1905.

²¹ HBmL IV. B. 1011.t.9. Komoróczy György Debrecen peremkerületének kialakulása 1848-ig. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1982. 385.

²² Ölveti Gábor: Debreceni változások az 1848-as törvények hatására. Hajdú-Bihar Megyei Levéltári Közlemények 26. sz. Szerkesztők: Korompai Balázs, Korompainé Szalacsi Rácz Mária, Radics Kálmán, Szabadi István, Gáborjáni Szabó Botond. Debrecen, 2001. 53-61.

²³ Gazda Anikó: A Debrecen körülvéő sánc és palánkvonal, és a XVIII. századi városkapuk helye. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978. 178.

A palánkkal és árokkal körbezárt „belső” város területe a 19. század első felében 370 hektárt tett ki. Ez nem érte el a teljes városi terület 4 ezrelékét, de az 50.000-res lakosságszámhoz viszonyítva még így is igen nagy kiterjedésűnek számított. (Ezért nevezték a távolabbi, nyugati országokból idekeveredő utazók inkább ’nagy falu’-nak.)

A kiváltságrendszer szerint csak a kiváltságos, teljes jogú polgárok vagy ilyennek minősülők (beköltözött, polgárrá fogadott nemesek, kiváltságos közösségek, intézmények) birtokolhattak a városban belső telket és házat a Debrecenben. 1848-ban 3500 adóköteles házat írtak össze a városban, ennyire becsülhetjük a cívis polgári háztartások nagyságrendjét (a kiváltságos közösségekként beltelki ingatlant birtokolhatókkal együtt).

Debrecen város igazgatási-adminisztratív rendszere és maga a városi társadalom (communitas) az 1848. évi áprilisi törvények hatására, valamint a szabadságharc leverése után bevezetett osztrák szabályozás jogintézményei és a kiegyezés utáni közigazgatás polgárosítása következményeként, hosszú vajúdsági folyamatban nyerte el új, polgári alakját. Ráadásul az egységes vármegye rendszerhez igazítva megszűnt a sajátos kiváltságú Hajdúkerület. Kiegészítve a környező vármegyékhez tartozott településekkel, 1876-ban alakult meg Hajdú vármegye, amelynek székhelye pedig a térség legjelentősebb városaként Debrecen lett, a korábbi Hajdúböszörmény helyett.

Városi térszerkezet – városi népesség

A kutatás tervezésekor azt feltételeztem, hogy ennek a tényezőnek az áttekintése lesz az egyik legegyszerűbb feladat. A források és az azokat értelmező feldolgozások áttekintése nem igazolták optimista előfeltevésemet.

Debrecen lakosságának száma 1720 – 1920 között - Kovács Alajos összeállítása szerint²⁴

É v <i>Année</i>	Lakosság száma <i>Population de la ville</i>	É v <i>Année</i>	Lakosság száma <i>Population de la ville</i>
1720	10.000	1869	46.111
1787	29.153	1880	51.122
1805	27.563	1890	56.940
1815	38.962	1900	²⁾ 72.351
1825	45.587	1900	³⁾ 75.006
1836	49.176	1910	92.729
1850	30.906	1920	103.186
1857	36.283		

Az 1720-as népességszám Acsádi Ignác kalkulációja az összeírt háztartások alapján, az 1787-es pedig II. József kori népszámlálás összesített adata. Ha hitelt adhatunk Acsádi

²⁴ Kovács Alajos: Debrecen lakosságának összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1927/5. 376.lze

számításainak, a 18. század folyamán a város népessége közel megháromszorozódott. A fenti adatsoron túl Balogh István közöl még két közbeeső adatot, amelyek megerősítik az előbbi megállapítást: 1775-ben elvégzett királyi biztosi összeírás szerint az évben 25.322 lakosa volt Debrecennek, Schwartzner pedig 1798-ban kiadott munkájában 29.153 főt számolt a városban.²⁵ A 18. századi népesedési folyamatok eredménye és értelmezésük már koránt sem egyöntetű. Kovács Alajos kiváló statisztikus a 1805 és 1825 közötti népesség növekedés kimutatásában nem nemesi összeírások eredményeire támaszkodott, majd Fényes Elekre hivatkozva közölt 1836. évi népességszámot.²⁶ Az csupán az egyik gond, hogy a közölt adat (49.176) pontatlan, a Fényes Elek munkában 48.840 fő szerepel.²⁷ A Heti Lap egyik 1845-ös cikke szerint a helyi lakosság száma 50.000 fő, Fényes Elek későbbi, 1851-ben kiadott geográfiai szótárában is 50.000-ret is meghaladó lélekszámot társít a Debreczen címszóhoz²⁸ ugyanakkor az 1843-44. évi Conscriptio Animarum adatai szerint Debrecen népessége nem haladta meg az összeírás évében a 26.677 főt.²⁹

Az érdemi értelmezési gondot az 1800-as évek eleje és az 1849-50 közötti időszak forrásainak értelmezése adja. Ezekre és más feltárt adatokra is tekintve élénk vita alakult ki arról, hogyan is lehet magyarázni a legkülönbélebb forrásokból kirajzolódott egyenletes népességnövekedést 1849-ig és a radikális népességcsökkenést az 1850.évi népszámlálás idejére.

Balogh István munkáiban inkább arra hajlik, hogy az 50-60.000-res adatok erősen túlzók. "A lakosság számát 1849-ben pontosan megállapítani nem lehet. Legvalószínűbb, hogy 27.000-27.500 lélek között mozgott." – állapította meg a forrásait alaposan körüljárva Balogh István.³⁰

Kovács Zoltán demográfus a népességmozgalmi és házassági adatok elemzése alapján ellenkező megállapításra jutott: 1703 és 1850 közötti hosszú idősoros elemzésének következtetése, hogy "a XVIII. század eleji Debrecen több mint 20 ezres népessége 1849-ig majd 50 ezerre növekedett. A magyarországi városok sorában ekkor Pest már megelőzi 64.374 lakosával, de még mindig Magyarország második legnagyobb városa."³¹

Az 1850. és 1857. évi birodalmi népszámlálás adatainak kritikai közlésére vállalkozó Dányi Dezső publikálta a népszámlálások módszertanát, illetve a népszámlálási adatok eltérő közlési idejű és végösszegű adatsorait is.³²

Ezek közül emeltük ki a Debrecenre vonatkozókat:

²⁵ Martin Schwartzner: Statistik des Königreichs Ungarn. Pest, 1798. 77.

Balogh István: A város és népe. In.: Szabó István (szerk.): A szabadságharc fővárosa Debrecen. Debrecen, 1948.18-19.

²⁶ Kovács Alajos: Debrecen lakosságának összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1927/5. 376.

²⁷ Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, I-VI. (Pest, 1836-1840), adatbázis formában elérhető: <http://mtdportal.extra.hu/adatbazisok.html>. Ugyanezt az adatot – 48.840 - közli Fényestől Balogh István és Szabó István is több munkájában. Balogh István: A város és népe. In.: Szabó István (szerk.): A szabadságharc fővárosa Debrecen. Debrecen, 1948.18-19. Szabó István: Debrecen 1848-1849-ben. Db. 1928. 45-46.

²⁸ Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára. Pesten, 1851., adatbázis formátumú elérhetősége: <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyves/>

²⁹ közli: Balogh István: A város és népe. In.: Szabó István (szerk.): A szabadságharc fővárosa Debrecen. Debrecen, 1948.18-19.

³⁰ Balogh István: A város és népe. In.: Szabó István (szerk.): A szabadságharc fővárosa Debrecen. Debrecen, 1948.18.

³¹ Kovács Zoltán : A népesedési viszonyok. In.: Rácz István (szerk.): Debrecen története, 2. k. 1693-1849. Debrecen, 1981. 42-48. idézet: 48.

³² Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Dányi Dezső, KSH, Budapest, 1993. 145.

Debrecen lakosságának száma az 1850. évi, az 1857. évi és az 1870. évi népszámlálás publikált adatai alapján

Község, város	1850.	1857.			1870.	
	évi népesség az					
	1856-58. évi Kormány- lapban	1859. évi kiad- ványban	1863. évi Helynév- tárban	1870. évi népszámlálás kötetében	1873. évi Helység- névtárban	
Csökölly	1782 ^a /	..	1974 ^b /	2160	2004	2004 ^b /
Csurgó	2422 ^c /	2458	2689 ^d /	2458	3017	3017 ^e /
Dabas						
Gyón	2095 ^f /	2232	1579 ^g /	2232 ^h /	2218 ^h /	2218 ⁱ /
Sári	1640 ^j /	..	1674 ^g /	1674 ^h /	2031 ^h /	2031 ^k /
Dávod	.. ^l /	2968	3192	2968	2949	2949
Debrecen	29624 ^m /	36283	37000 ⁿ /	36282	46111	46111 ⁿ /
Decs	2205	2189	2187	2189	2375	2375 ^o /
Derecske	6041 ^p , ,	6519	6637	6519	7334	7334 ^p /

Kovács Zoltán népmozgalmi adatsorok elemzésére támaszkodó számításai impozánsak és meggyőzőek a népesség 50.000-res nagyságrendjére vonatkozóan az 1849-es évre. Másrészt a birodalmi népszámlálások adatai közül az 1850. évi 29.624 fős lakosságszám döbbenetes alacsony, láttán alig kap a kutató levegőt is nemhogy érdemi magyarázatot tudna hirtelenjében adni. Hét év múltán, 1857-ben a város lakosságát már 10.000-rel többnek, 36.282-83-nak számolták össze, de az 1849-es 50.000-res nagyságú népességnagyság és a két népszámlálás adatai közötti különbség nem magyarázható (csupán) a szabadságharc és bukása következtében bekövetkező népességvesztéssel³³.

Nem tudjuk azt pontosan megítélni, hogy az 50-60.000-res népességszámot leíró korabeli létszámbecslőket mennyire befolyásolhatta az, hogy a kormány városba költözésével valószínűleg ideáramlott 3-4000 főnyi átmenetileg beszállásolt polgári népesség és megemelkedett a helyőrség katonai létszáma is, ez utóbbi 1849-ben 4-7000 fő között váltakozott.³⁴

Debrecen lakosságszámának látszólagos hektikusága/drámai változása 1849 és 1850 között természetesen nem a tényleges népesség ilyen drámai - a mértéktartóbb kalkulációkat véve alapul is - legalább 20.000-res nagyságrendű veszteségét takarja egyetlen év leforgása alatt.

Ha az 1849. évi 1000 fős nagyságrendű halálozási többlet mellett figyelembe vesszük az ideiglenes kormányzati székvárosi működéséből fakadó időlegesen beszállásoltak már említett maximálisan 4000 főre becsült létszámát, és az itt állomásoztatott helyőrségi katonaság ugyancsak jelentős számú, szintén megközelítően 4000 fős megemelkedését, akkor is csak a létszámadatokban tapasztalt különbség kevesebb mint felére kapható így magyarázat – ha ez a magyarázat.

Kovács Zoltán az egyházi sematizmusokra alapozva az 1850. és 1857. évi népszámlálás adatait is kétségbe vonta, az egyházi anyakönyvekre alapozott népmozgalmi folyamatok

³³ Balogh István is megvizsgálta az 1840-es évek anyakönyveit és úgy találta, hogy egy évtized alatt a természetes szaporodás következtében nem gyarapodott, hanem 334 fővel fogyott a város népessége. Adatai szerint az 1849. év különösen nagy halálozási többletet hozott, következményeként csak abban az évben 1105 fővel csökkent a lakosság száma. A szabadságharc évtizedében a bevándorlás sem lehetett Balogh István szerint túl magas, hiszen az 1850. évi népszámlálás adataira hivatkozva a bevándorlók arányát Debrecen lakosságában 7,9%-ra kalkulálta. Balogh István: A város és népe. In.: Szabó István (szerk.): A szabadságharc fővárosa Debrecen. Debrecen, 1948.18-19. 7. lábjegyzet

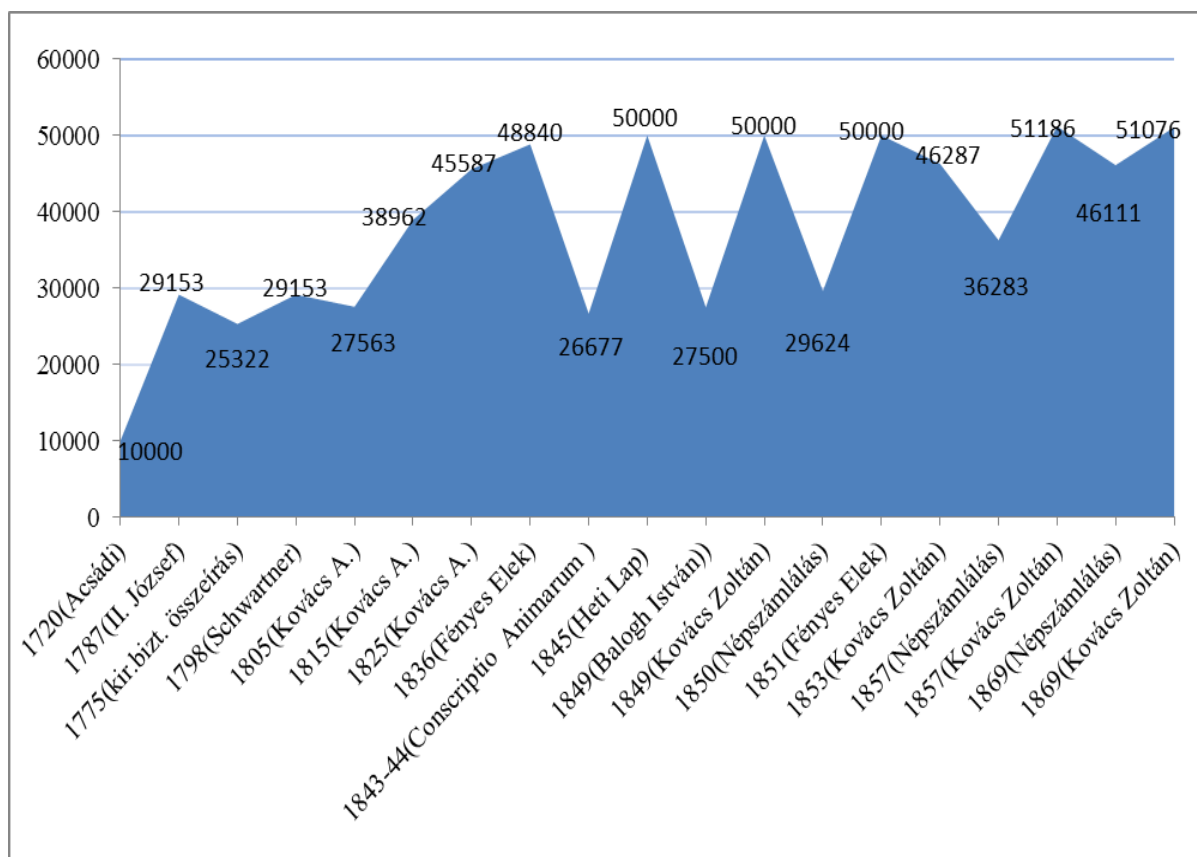
³⁴ Szabó István: Debrecen 1848-1849-ben. Debrecen, 1928. 28.

eredőjeként 1853-ban 46.287 fős lakossággal számolt, 1857-ben pedig (bevándorlók nélkül) 51.186, bevándorlókkal együtt 53.568 főre kalkulálta a város lakosságát.³⁵

Ha összesítjük a különböző forrásokból és kalkulációkból a város népességszámára vonatkozó adatokat, a következő rendkívül egyenetlen, hektikus változásokat sugalló összegző grafikont kapjuk.

Debrecen lakosságának száma 1720-1869 között

(Összesítő grafikon a különböző típusú források és szakirodalmi kalkulációk alapján)

Egy bizonyos, a város népességéről feltárt, máig sem lezárt vitákat, értelmezéseket kiváltó létszámadatok nem a tényleges népességszám radikális és hektikus változásai miatt mutatnak igen jelentős eltérést akár egy éven belül is. Ilyen változásokat összességében a város népmozgalmi adatsorai, sem a város adóösszeírásai nem támasztanak alá, ilyen mértékű népességvesztésnek vagy rapid gyarapodásnak egy-egy rövidebb perióduson belül legalább a város adózási irataiban, pénzügyi elszámolásaiban meg kellett volna jelenni. Ilyet azonban nem tapasztaltunk a város elsősorban adózási, másodsorban katonaállítási kötelezettségei miatt szinte évente végzett és rigorózan vezetett népesség összeírásai iratanyagában sem.

Az 1849-es és korábbi adatközlések, kalkulációk a késő középkori, összetett területű, kiváltságokkal, nagyszámú és bonyolult tulajdonosi viszonyokat hordozó határirtókú, külső

³⁵ Kovács Zoltán : A népesedési viszonyok. In.: Gunst Péter (szerk.): Debrecen története, 3. k. 1849-1919. Debrecen, 1997. 41-63. kalkulációk: 42., 51.,61. Kovács Zoltán is felhívta ez utóbbi munkájában a figyelmet a külterületi népesség beszámításából adódó bizonytalanságokra.

szemlélnők sokszor áttekinthetetlen szerkezetű, többszörösen tagolt közösség eltérő bázisú népességi viszonyait próbálták megbecsülni, kalkulálni.

A 19. század első felének városi belső népesség összeírásai³⁶, amire a kamarai és helytartótanácsi adatszolgáltatások is alapozódtak, világossá teszi, hogy a város népességét az 1840-es években 30.000 alattira kalkulálók csupán a belterületi népesség részleges adatközléseire támaszkodtak. Ezek a folyamatos városi adatfelvételek a város palánkkal körülvett belterületének népességét mérték fel úgy, hogy sem a beszállásolt katonai állományt, sem a városban élő nemeseket nem vették számba, csupán a nemesek szolgálait, cselédeit.³⁷ Bár a forrásértékelésnek még nem tartunk teljességgel a végén, úgy tűnik, hogy a városban ideiglenes lakó, jelentős számú tanulót sem számították be az összeírtak közé.³⁸

Az előbbieket szerinti összeírtak összege 1840-ben 26.416 fő, 1848-ban pedig 29.866 főt összesítettek a városi „összeírási” kötetben. Az 1840-es években már a belterületi városrészekhez kezdték számolni, igaz még az adott városrész külsőségeként, a palánk külső oldalához tapadó új utcák népességét is, azokat, akik egyébként semmilyen belterületi házzal vagy lakhatással bíró lakoshoz hasonló jogokkal nem rendelkeztek.

A szabályozott belterületen kívüli megtelepedés növekedése és 1848 polgári átalakulása abban is éreztette a hatását - mintegy a jogegyenlőség felé tett lépéseként - a város tanácsa elrendelte, hogy a Mezei Rendőr Kapitány írja össze „a város Mezőségén és Erdőségén találtatott minden nemű és rendű Egyéneket” és tegyen erről jelentést. A jelentés a város „Felső- és Alsójárási” területein a belterületi összeíráson kívül talált még 4225 fő debreceni lakost, azzal a megjegyzéssel, hogy bizonyos vitatott területek népességét (Felső-Józsa) is össze szükséges írni, mert benépesültek, és az adott összeírás rájuk még nem terjedt ki.³⁹

Külön problémát jelentett Debrecenben a nemes városiakok számbavétele. A polgári jogegyenlőség bevezetése után, 1850 elején a központi kormányzat elrendelte Debrecen számára is a korábban kiváltságaik miatt számba nem vettek összeírását. Debrecen városának jelentése a következőkben summázta a helyzetet: A városban lakó nemesek – ha polgárok voltak, ha nem – tulajdont csupán polgárként birtokolhattak, keresetük szintén polgárként illette őket. Polgári tulajdonuk és polgári keresetük alapján pedig a városnak 1848 előtt is fizettek adót, így külön ezek számbavételére nincs szükség. Személyenkénti számbavételük pedig korábban is Bihar vármegye hatásköre volt, 1850-ben is az illetékes szolgabíró írta össze a személyükre vonatkozó adatokat.⁴⁰ Ez az összeírás Debrecen területén 460 nemesi kiváltsággal rendelkező családfőt vett listára. Ők és családtagjaik voltak azok, akiknek az

³⁶ HBML IV.B. 101.t. 9.

³⁷ uo. A „NS. Szabad Királyi Debreczen Várossa Nép’ összeírásának öszvessége 1839/40. esztendőről a következő kategóriák szerinti népességadatokat tartalmazta a belvárosi kerületek szerint: házak és családok száma – férfiak osztályozása: tisztviselők és tisztesek, polgárok és kézművesek, nemesek cselédjei, parasztok, zsellérek, lakók és kertészek, gyermekek – nő neműek. Az összeírás tartalmazta még a felekezeti és koradatokat, utóbbiakat a katonakorú férfi népesség megkülönböztetésével, tartalmazta még a katonai szolgálat alól mentesek számát valamint a kiszolgált katonák adatait is. Az utolsó rubrikák a távollévő debreceni lakosok és a városban összeírt idegenek adatait közölte, valamint az éves gyarapodás és fogyás mérlegét születés/halálozás illetve bevándoroltak/kiköltöztek megkülönböztetéssel.

³⁸ uo. 1840-ben egyáltalán nem vettek fel adatot ezekbe a rovatokba (idegenek - „lakóhelyesek” vagy „mulatók”), 1848-ban pedig 25 főt számlált az idegenek kettős rovata (idegenek – „megtelepedettek”, „tartózkodók”)

³⁹ Mezei Rendőr Kapitányi Jelentés. 1848. május 12. Nem írták be sajátos külterületi lakóegységek (pl. a téglá – és cserépvető vagy olajütő) népességét, mivel nekik külön felügyelő biztosai vannak, de a jelentés szerint szükség lenne Alsó-Józsa (346 fő) mellett most már a felső-józsai kertségben lakókat is összeírni, mivel „ott a lelkek száma a köz hír szerint két vagy három annyira is megyen” mint az alsó-józsai kertekben. HBML IV.A.1011/t. 13

⁴⁰ „Tanács ülési jegyzőkönyvi czikk”, 1850. február 15. Melléklete a Jelentés az eddigi adó mentes osztály összeírása tárgyában (listával). HBML IV.B. 1109.f. 261-1850. A Tanácsülés kivonata

adóját a korábbi számadások tartalmazták, de személy szerint nem számították őket – csupán cselédjeiket – az összeírt városi népességhez.

Az 1850. évi birodalmi népszámlálás adatfelvételi rendszere viszont, ahogyan az 1857. évi is, a zárt területű közigazgatási egységként felfogott település és a jelenlevő polgári népesség elvei alapján vette fel és adta meg a város lakosságának adatait, igaz, a helyi sajátosságokhoz igazodva a korrigált adatközléseknél hozzászámította a város lakott külterületeinek népességi adatait is.⁴¹ A két birodalmi népszámlálás bár módszertanában korszerű volt, nehezen tudta a város rendkívül összetett viszonyait beszorítani a zárt közigazgatási egység fogalmába. Ezért az 1850. évi népszámlálás adatai a beszámított külterületi népességgel együtt, jóval kisebb népességet tudott kimutatni, a levéltárban feltalálható felvételi anyagok részletes elemzése után lehet csak kimutatni pontosan a felvétel hiányosságait. Az 1850. évi népszámlálás első városi összesítését tartalmazó kötet minden esetre arról árulkodik, hogy a városi külsőségek többségének népességét nem vették figyelembe, így jött ki a 29.979 lakosságszám.⁴² Az 1857. évi népszámlálás már az előző népszámláláshoz képest 11 újabb városhoz tartozó lakott külterületet vett figyelembe 37.000 körüli lakosságszámmal, teljes körűnek azonban még ez sem tekinthető. A Hajdú-Bihar megyei levéltárban majdnem teljes körűen fellelt és feldolgozott 1869. évi népszámlálás tekinthető olyanak, amely módszertanában is korszerű, és egyszerre vette figyelembe Debrecen sajátosan kialakult területi-közigazgatási viszonyait.

Az városi népesség számbavétele egyszerűnek indult vizsgálata is mutatja: a városra vonatkozó szabályozás, maga a közösség és a város értelmezése jelentős átalakuláson ment át éppen a vizsgált bő félszázadban. Így a népességszám értelmezéseinek hektikuságára a fent felsoroltakon túl - vagy inkább mögött - minden további magyarázat a városi entitás folyamatban lévő jelentős átalakulásában, az erre támaszkodó eltérő bázisú adatfelvételekben és értelmezéseikben található meg. Debrecen város igazgatási-adminisztratív rendszere és maga a *communitas* is tehát éppen az 1848. évi áprilisi törvények hatására⁴³ valamint a szabadságharc leverése után bevezetett osztrák szabályozás jogintézményei és a kiegyezés utáni közigazgatás polgárosítása következményeként, hosszú vajúdsági folyamatban alakult ki. Ebben a folyamatban átalakult a város évszázadok alatt kifomálódott entitása, közigazgatási környezete és pozíciója is, a korábbi „belső város” és a külterületek, városi határok lakosságának jogai közelítettek egymáshoz, a belső város középkori zártsága felnyílt a betelepülők számára, a korábbi kiváltságok a piaci viszonyok között is érvényesíthető gazdasági és hatalmi-adminisztratív pozíciókká konvertálódtak.

⁴¹ Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Dányi Dezső, KSH, Budapest, 1993. 145. Debrecen össznépességébe beszámított külterületek 1850-ben (m) és 1857-ben (n) jelű jegyzetpontonban felsorolva: val – e/ Avas, Cser, Kishomok, Kökényes és Pápa p.-kal – f/ Ebből az adóközség 1579, Alsó-, Felső-, Középpéczer és Esső p.-k összesen 516 lakos – g/ Az előbbi p.-kal – h/ Pusztáival ("... és p.") – i/ Peszér (Alsó, Felső és Közép), Adacs (Alsó és Felső) p.-kal – j/ Ebből az adóközség (Czibakházával) 1512, Alsó-, Felsőbabád, Besnyő és Mántelek p.-k összesen 128 lakos – k/ Besnyő, Felsőbabád és Mántelek p.-kal – l/ A Szerb Vajdasághoz tartozott – m/ Álomzug, Bánk, Ebes, Elep, Fancsika, Haláp, Kis-Zelemér, Köselyszeg, Mács, Monostor, Nagy-Csere, Nagy- és Kis-Hegyes, Ohát, Ondód, Pallag, Pácz, Szepes, Zám, Kis- és Külső-Gút, Nagy- és Belső-Gút, Nagy- és Kis-Máté p.-kal – n/ Az előbbiekkal, de az utolsó három helyett Guth és Máté, továbbá Apafája, Boldogasszonyfalva, Fegyvernek, Fertő, Hortobágy, Lengyellapos, Malomzug, Savóskút, Vajdalapos, Veker és Zelemér p.-kal – o/ Berek, Péterháza és Somfova külterületi A két népszámlálás közötti különbségek közé tartozik, hogy ha az utóbbiban egy egységként közöltek (Pl. Guth a négy Kis-, külső-, Nagy- és Belső-Guth helyett) levonjuk, akkor is 11 további lakott helyet, közöttük pl. Hortobágyot is Debrecenhez számolták a népesség összesítése során.

⁴² HBmL IV.B.1109/p. 10.k. 83.

⁴³ Ölveti Gábor: Debreceni változások az 1848-as törvények hatására. Hajdú-Bihar Megyei Levéltári Közlemények 26. sz. Szerkesztők: Korompai Balázs, Korompainé Szalacsai Rácz Mária, Radics Kálmán, Szabadi István, Gáborjáni Szabó Botond. Debrecen, 2001. 53-86.pp.

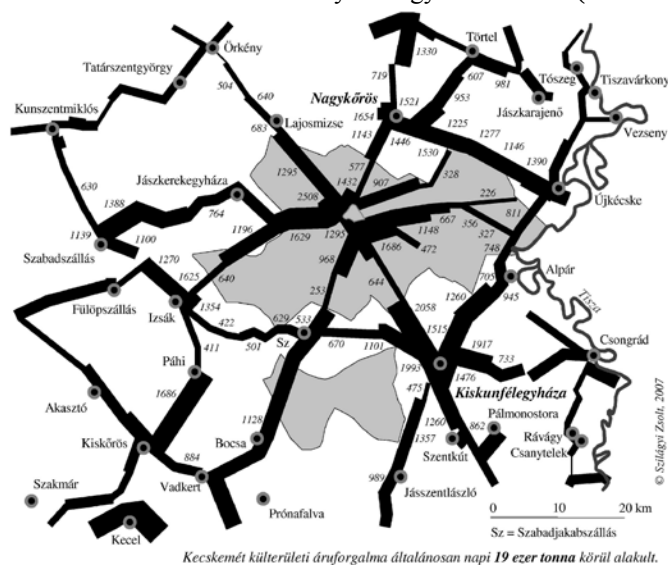
Szilágyi Zsolt

Hajnali Suttogó. Piac a két világháború közötti Kecskeméten

A vasút Kecskemétet már a 19. század derekán összekötötte Szegeddel és a fővárossal. Évtizedekkel később, 1922-ben Szeged akár 1 óra 40 perc alatt, de Budapest is legfeljebb 2 órányi vonatozással már elérhetővé vált a tehetősebb utazóközönség számára.¹ A teherforgalom ennél lényegesen lassúbb volt. 1926 nyarán Kecskemétről Bécsbe 24, Berlinbe már 64, Hamburgba pedig átlagosan 99 óra alatt érkeztek meg a gyorsan romló zöldség- és gyümölcszállítmányok.² Ugyanakkor a külterületi árufelhozatalban kiemelkedő szerepet játszott a központba sugarasan befutó — egyébként általában rossz állapotú³ — úthálózat mellett például a Kecskemét–Bugac–Kiskunmajsa közötti keskeny nyomtávú, helyi érdekű vasútvonal is, amelyet 1928-ban nyitottak meg (Juhász 1998:227).

Az 1927/1928. évi áruforgalmi adatok segítségével feltérképezhető a város környező településekkel kialakított kereskedelmi kapcsolathálója (1. ábra). Megállapítható, hogy a Kecskeméttől északi, keleti és déli irányban fekvő Nagykőrös, Újkécske valamint Kiskunfélegyháza önálló piacközpontokként funkcionáltak. Ezzel szemben délnyugat, nyugat és északnyugat felől egy jelentős vonzáskörzet alakult ki. A település áruforgalmi hálózatába Bocs, Bugac, Izsák, Jászkerekegyháza és Lajosmizse is bekapcsolódott.

1. ábra. Kecskemét és közvetlen környezetének átlagos napi áruforgalma állati és gépi erővel vont szállítóeszközök súlyával együtt tonnában (1927–1928)⁴

Ugyanezt a kérdést egy másik, az 1925. évi közigazgatási felméréshez kötődő forrás bevonásával is megvizsgálhatjuk.⁵ Eszerint a város piaci vonzáskörzete 1925-ben csak a környező

¹ 1919-ben Szegedet 3,5 óra, Budapestet 4,5 óra alatt lehetett személyvonattal elérni. Három évvel később, 1922-ben Szegedet már 3 óra, míg a fővárost 2 óra 50 perc alatt el lehetett érni. Ezzel szemben a költségeesebb gyorsvonattal ezek az időtávolságok Szeged esetében 1 óra 40 percre, Budapest esetében kerekén 2 órára rövidültek 1922-ben. Kecskemétről a fővárosba ekkor napi 4 szerelvény indult, átlagosan 3-4 óránként (4:25, 8:54, 13:08, 17:48). – KK 1919. december 18. 2. – N. h.; KK 1922. október 25. 4. – Vasúti menetrend, Budapest–Cegléd–Kecskemét–Kiskunfélegyháza–Szeged vonalon.

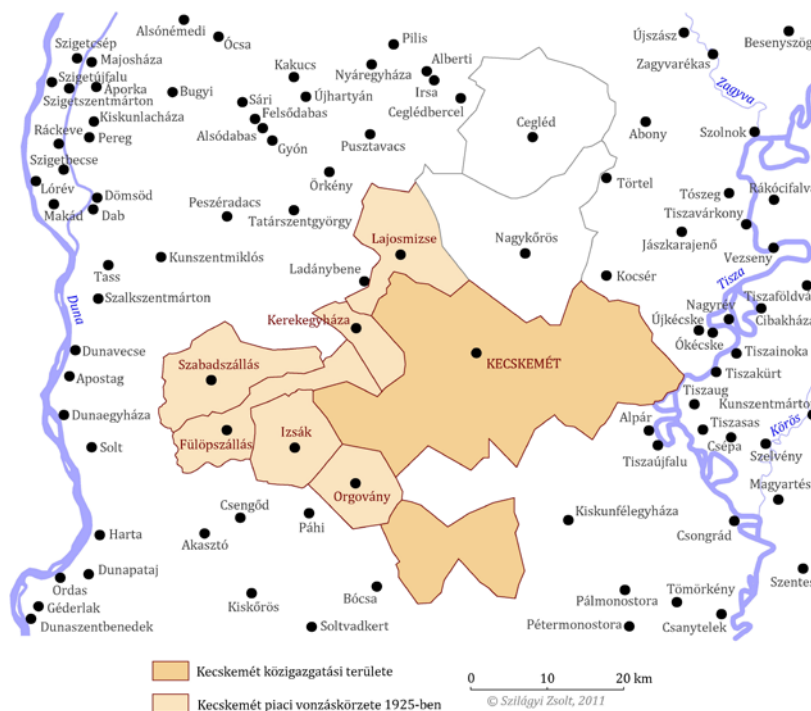
² MOL K 428. a. – MTI 1926. augusztus 2. Heti kiadás: 31. sz. 7–8.

³ Dugár Imre városatya 1930 januárjában a maga sajátos módján azt hangsúlyozta a közgyűlésen, hogy „Rettentesekek az utak. Mikor elindulok hazulról, imádkozok, hogy élve segítsen haza az Isten. A szentkirályi Bori-utat csak a madár járhatja.” – KK 1930. január 17. 2.

⁴ BKMÖL IV. 1914. 7. sor. Nr. 146. (Saját szerkesztés – Sz. Zs.)

Lajosmizsére, Jászkerekegyházára, Szabadszállásra, Fülöpszállásra, Izsákra és Orgoványra terjedt ki – legalábbis az említett községek „bevállása” szerint (2. ábra). Ez lényegében meg-
egyezik a korábban vázolt képpel, miszerint Kecskemét egyedül a tőle délnyugatra, nyugatra
és északnyugatra fekvő településeket tudta az 1920-as években piaci vonzásterébe fogni. For-
rások híján ugyan nem tudjuk megállapítani, hogy e rendszer módosult-e valamit, és ha igen,
akkor mennyiben az 1930-as évekre, mégis joggal feltételezhetjük, hogy főbb vonalaiban vál-
tozatlan maradt.

2. ábra. Kecskemét piaci vonzáskörzete (1925)⁶

A századforduló után a sertésenyésztés visszaszorulásával illetve leépülésével egyre inkább a
gyümölcstermesztés vált meghatározóvá. Az 1920-as években már ez adta a város gazdasági
profilját. Piacja jól ismert fogalommal lett Ausztriában, Olaszországban, Németországban, de
még Svájcban is. Így a közigazdász, Wolf István az 1920-as évek közepén már azt hangsú-
lyozhatta, hogy a kecskeméti gyümölcs „olyan hírnévre tett szert a külföld előtt, hogy más
származását olyan árban el sem fogadnak” (Wolf 1926: 60), aminek egyik következménye az
lett, hogy a termelők nemcsak a közeli területekről, hanem a messzebb fekvő részekről is a
kecskeméti piacra igyekeztek, hogy a magasabb bevétel reményében árujukat ott értékesítsék.
Móricz Zsigmond az 1930-as években pedig már azt is tudni vélte, hogy akár 80 kilométerről
is akadt, ki eladni érkezett a városba (Móricz 1958: 40).

⁵ Az empirikus gazdasági (piaci) vonzáskörzetek viszonyrendszerét egy 1925-ben végzett országos felmérésből
ismerhetjük meg. Az 1925-ben végzett országos közigazgatási felmérés úgynevezett *Közigazgatási tájékoztató*
lapjai a kis- és nagyközségek akkori állapotát rögzítik. A kérdőív IV. c. 9. pontjára adott válaszokat használtuk
fel Kecskemét empirikus piaci vonzáskörzetének feltárására. A kérdés: „A község állandó piaca hol van? –
(helyben vagy mely községben, milyen távol) [illetve, hogy] Hova gravitál a község?”. – NM EADGy 8/A. St.
1418–1629. – Itt mondok köszönetet Molnár Tamás történelem–földrajz szakos hallgatónak (Debreceni Egye-
tem), hogy rendelkezésemre bocsátotta az említett megye településeinek közigazgatási íveiről készült digitális
másolatokat.

⁶ Felhasznált alaptérkép: Magyarország atlasza (1914) 2005. 21–22. térképpoldal. A piakörzetek forrása: NM
EADGy 8/A. St. 1418–1629. Saját szerkesztés – Sz. Zs.

A kecskeméti piac hírneve valóban a város egyik legnagyobb „vagya”, erőforrása volt – amivel a helyiek is kellőképpen tisztában voltak. A város nyugalmazott polgármestere, Sándor István (1870–1943),⁷ például úgy fogalmazott 1933 őszén, hogy az „árak ugyan alatta maradtak a múlt évinek, de mégis rendesen 25%-kal fölötté voltak a nagykörösinek, holott a mienk után ez a legjobb és legnagyobb barack-kiviteli piac. [...] Ha talán van is a nagykörösivel szemben barackunknak minőségi felsőbbsege, a 25% árkülönbözet véleményem szerint inkább gyümölcsünk és piacunk jó hírére, mint a minőségi különbségre vezethető vissza.”⁸ De milyen is volt ez a piac? Hol és hogyan működött? S főleg: miként érzékelték a kortársak ezt a páratlan jelenséget – mert hogy páratlan volt, abban mindenki egyetértett.

1. kép. A Szabadság tér nyugati oldala a református templommal és bazársorral, háttérben a városháza⁹

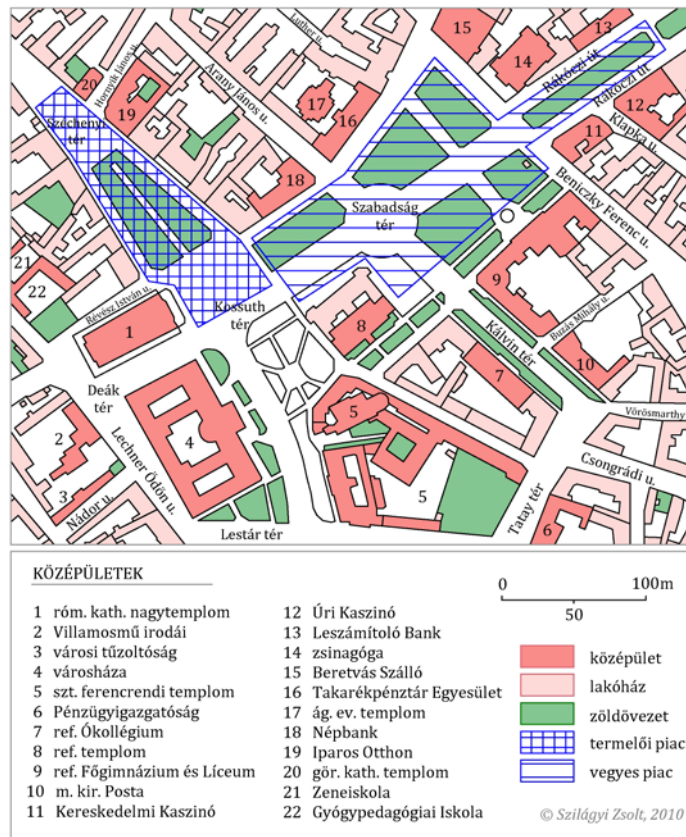
A 19. és a 20. század fordulóján végrehajtott városrendezési tervek jelentősen átformálták a település külső képét. A belváros központi térfalait „kitolták”, tágas, reprezentatív jellegű főteret alakítottak ki (1. kép), amit egy hasonlóan tágas, széles főút segítségével nyitottak egybe a vasútállomással (Juhász 1998: 217-219, 225-226). Az előbbi a Szabadság tér, az utóbbi a Rákóczi út elnevezést nyerte. Mellettük központi szerephez jutott még a kereskedelemben a Széchenyi tér is, amely tulajdonképp a valódi gyümölcspiactnak adott otthont. Ez volt a termelői piac, az előbbi kettő pedig (a Szabadság téren és Rákóczi úton a fák között) a fogyasztói, vagy más néven, a vegyes piac (3. ábra).

⁷ KÉL 1992.

⁸ BKMÖL IV. 1920. 1. dob. Nr. 22 440/1933. – Sándor István 1933. szeptember 30-i törvényhatósági közgyűlési beadványa a helyi piac reformjának ügyében. (Aláírók között szerepel: Egry Ferenc és Hajdú József.)

⁹ Forrás: Képeslapok DVD ROM. A képeslap eredeti adatai: Üdvözlét Kecskemétről – Piacstér. – Schwartz Soma, könyv és papírkereskedéséből Kecskemét. [1900]

3. ábra • A kecskeméti piac helye a városközpontban a két világháború között¹⁰

Többen érezték úgy a kortársak közül, hogy a kecskeméti gyümölcs piac hangulatát semmihez sem lehet hasonlítani, s talán éppen ez lehet a titka annak, hogy számos leírás született ezekről a hajnali, kora reggeli órákról. Az 1925. évi tapasztalatai alapján Wolf így írt: „Egész éjjel tart a felhordás, egyik kocsin, másik taligán, ki meg a hátán viszi a gyümölcsöt, meg a zöldséget a piacra úgy”, hogy a „Széchenyi-téren és Rákóczi-úton [...] a kocsik halmaza és végnélküli sora” látható (Wolf 1926: 60). (Később a gyümölcs piac már csak a Széchenyi térre korlátozódott.)

Amikor 1936-ban Erdei Ferenc szintén a városban járt hasonlóan magával ragadta a kecskeméti piac, amiről hónapokkal később így írt: „A hajnali sötétség lélegzetelállító jelenéssel fogadja az érkezőt. A tornyok közti térségre végláthatatlan sorban ömlenek a kocsik százai és ezrei. Tanyai és szőlőbeli népek hozzák a barackot. A sötétben apró mécsesek imbolyognak s udvaraikban kosarak, kocsik, emberek és lovak formálódnak ki. Illetődött csendben forgolódnak és suttognak a kereskedők.” (Erdei 1937: 77) Éppen ezt a pillanatot rögzítette a Magyar Világhíradó egyik, évekkel korábban készült filmfelvétele, amelyből egy kivágott filmkockára tekintve könnyen elképzelhetjük, amit Erdei szavakkal igyekezett megragadni (

2. **kép**). Majd pár sorral lejjebb hozzátette: „Semmi sem látszik abból, hogy tavaly [1935-ben] jég verte el a termést, hogy tüdővészben és a tej hiánya miatt halt meg a kisgyerekek, hogy akik a barackot hozzák, mezítlábas tanyasiak” (Erdei 1937: 77).

¹⁰ Felhasznált alaptérkép: BKMÖL XV. 1.a – Kecskemét, 1933/1. (Kecskemét th. város átnézeti térképe 1933, M=1:5000, készült: Hlatky József és Freud Imre okl. mérnök felmérése alapján, Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, é. n.) Saját szerkesztés – Sz. Zs.

2. kép · A hajnali „suttogó” gyümölcs piac 1932 augusztusában¹¹

Hasonlóan ír 1939-ben a helyi jogakadémia tanára, Balásfalvi Kiss Barnabás is: „Kecskemét gyümölcspiaca egy egészen sajátos és egyedülálló valami. Világítótornya az öreg templom, melynek nagy harangja még alig kondít egyet éjfél után, amikor már kocsizörgés hallatszik minden oldalról és a gyümölccsel megrakott szekerek felvonulnak”. A „kocsik százai és százai töltik meg a piacteret s sokszor fél napig is tartott, míg a piac helyére jutottak.” Mellettük „ezernyi kosár, garabó [négyyszögletes kézikosár], mit talicskával vagy vállra kötve jó pár kilométerről hoztak be a városba. A kép, amit a hajnali gyümölcs piac nyújt, színes és filmre való.” Majd így folytatja: „Még nem állott be a reggeli szürkület, mikor a reflektorok fényénél megkezdődik a piac, az eladás. Mennyi munka tapad egy-egy ilyen hajnali piac gyümölcsrengetegéhez, s milyen szorongva várja a sok ezer kisember az ár kialakulását, mely pillanatok alatt eldöntheti családjának téli gondját, élelmét, tüzelőjét.”¹²

Rendkívül szemléletes formában, kicsit messzebből indítva a leírást, vetette papírra gondolatait az 1940-es években, a nem helyi születésű, de élete legjavát Kecskeméten tanítással és írással töltő Joós Ferenc is.¹³ „Olyan a határ tavasztól őszig, míg a gyümölcsérés tart, mint egy kincseket kínáló óriás tenyér. A tenyér közepén fekszik mindent magafelé vonzva [...] a város. A széles tenyér kincsei ide folynak össze. Idegördülnek ezrével a reflektorokkal megvilágított piactérre a gyümölcsös kosarakkal, ládákkal megrakott szekerek. Idehozza kosarakban, garabókban a maga kevés termését a törpeszőlőbirtokos. Itt kínálják és veszik fel Európa legízesebb csemegéit. [...] A nagytemplom 75 méter magas, sudár tornyában még nem kondított ébresztőt az öregharang, de itt már zajlott a vásár. Mire a városi ember kitörölte az álmot a szeméből, az eladók és a vevők már el is tűntek a piacról.” (Joós 1947: 12)

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy módunkban áll a piac működését is bemutatni. Kádár István¹⁴ az 1920-as évek végén költözött szüleivel a kecskeméti rokonság segítségével a városba, miután a család miskei paprikamalma csődbement. A kispolgári élet-színvonal alján tengődő zsidó kereskedőcsalád előbb a város délnyugati, majd déli külső részére, a Mezei utca végére költözött, ahol egy kis vegyeskereskedést nyitottak. Kádár 1938-ban a Fiú Felsőkereskedelmi Iskolában érettségizett. Nyaranta a város legnagyobb kereskedő-cégénél dolgozott.¹⁵ Nagynénje és férje, Guttman Loránd¹⁶ gyümölcsexportőr volt. Így fiatal

¹¹ Forrás: FO Magyar Világhíradó (a továbbiakban: MV) 441. sz. – Hajnali gyümölcs piac Kecskeméten (00:00:19 másodperc) – <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=274>

¹² Balásfalvi Kiss 1939. 65.

¹³ KÉL 1992.

¹⁴ Kádár István 1921. július 4-én született. Édesanyja Schwarcz Margit, édesapja Krausz Ignác volt. A Krausz családnevet 1946-ban változtatta Kádár-ra.

¹⁵ Benedek József és Társai

kora ellenére is kellően jól ismerte a helyi piac működését. A vele készült interjú¹⁷ alapján és a levéltári források segítségével mutatjuk be a gyümölcs útját a termelői piactól egészen a vagonokba rakodásig.¹⁸

Tehát, ahogy azt többen is leírták, a termelői piac hajnal 2–3 óra között állt fel. Az 1930-as évek végén az adás-vétel kezdetét pedig már a Nagytemplom harangkondulása jelezte. Ez azonban nem mindig volt így. A Kecskeméti Gyümölcskereskedők Egyesülete már 1928-ban azzal a kéréssel fordult a városi tanácshoz, hogy a piac kezdetét, meghatározott időben, harangütéssel jelezzék.¹⁹ A kérelmet hosszú éveken át elutasította a városvezetés, különböző vélt és valós okokra hivatkozva. Volt, aki úgy gondolta, hogy „a piacnak időhöz kötése árromboló hatású lenne”.²⁰ Volt, aki azt hangsúlyozta, hogy a kérelem elfogadását a termelők „azért ellenzik, mert attól félnek, hogy kiszolgáltatja őket a kereskedőknek”.²¹ A polgármester azt kifogásolta, „lehetetlen megakadályozni, hogy a vásárlás a kocsiknál előbb meg ne kezdődjön”.²² De volt olyan is, aki anyagi érdekeket sejtett az akció mögött, amikor azt hangoztatta, hogy „szeretné ismerni a kereskedők be nem vallott indokait, melyek bizonyára finánciális természetűek s a termelők hátrányosak”.²³ A felhozott érvekre, és a nyilvánvaló támadásra a kereskedők érdekképviselői megbízottja azzal válaszolt, hogy a piac kezdete előtti „bevásárlás esetei csak szórványosak [...] s maguktól szűnnének meg, miután az eladók belátnák, hogy károsodnak rajtuk”, ami pedig az adás-vétel kezdetének időhöz való kötését illeti „külföldön zárt és nyílt piacokon egyaránt keresztül van víve. Egyébként a 3-órás kezdéssel különben sem érne senkit sérelem, mert most is ilyen tájban kezdődik a piac.”²⁴

Hogy valójában mi húzódott meg a háttérben, nehéz volna egyértelműen megválaszolni – valószínűleg nem is lehet. Az viszont tény, hogy a pontos piaci kezdet kiszámíthatóvá tette volna, és leegyszerűsítette volna a kora hajnali teendők egy egész sorát. Aligha lehet kérdés, ha szabályrendelet határozta volna meg a nyitás idejét — amire jogilag csak 1942-től került sor —, akkor az alapját jelenthette volna a visszaélések hatósági úton történő orvoslásának. Erre sem kapacitása, sem hajlandósága nem volt a városirányításnak. Hiszen ezzel mozgásteret biztosíthatott a termelőknek az érdekeiket következetesen védő kereskedőkkel szemben, miközben az anyagilag egyre inkább gyarapodó exportőrök tekintélyének valamelyest határt, hatalmának pedig gátat szabhatott a városvezetés. A kérdés és a körje fonódó civakodás az 1940-es évekre jelentőségét veszítette, így a szabályrendeletbe is már könnyen beépülhetett.

Amire a termelők elfoglalták helyüket, a kereskedők megbízottjai is megérkeztek a piacra. Amennyiben egy áru megfelelt az exportelvárásoknak (méretben vagy színben), akkor a megbízott megalkudott a termelővel, majd kiállította a bárcát, amin a felvásárló cég neve, címe és az áruért fizetett összeg szerepelt. Ezt követően az árut eladni másnak már nem lehet-

¹⁶ Guttman I. Lóránt (!) – KNC 1940. 214.

¹⁷ Kádár interjú 2007.

¹⁸ Az itt következő részben saját szavainkkal írjuk le a folyamatot.

¹⁹ BKMÖL IV. 1920. 1. dob. Nr. 33 455/1928. – A Kecskeméti Gyümölcskereskedők elnökének levele a tekintetes Városi Tanácsnak, 1928. július 27.

²⁰ Pataky Ferenc árvaszéki ülnök, törvényhatósági bizottsági tag felszólalása. – BKMÖL IV. 1920. 1. dob. Piacrendezés tárgyában tartott értekezlet jegyzőkönyve, [1934–38.] június 22. (Hiányzik az év megjelölése.)

²¹ Szabó Iván bankigazgató, országgyűlési képviselő, törvényhatósági bizottsági tag felszólalása. – BKMÖL IV. 1920. 1. dob. Piacrendezés tárgyában tartott értekezlet jegyzőkönyve, [1934–38.] június 22. (Hiányzik az év megjelölése.)

²² Dr. Balásfalvi Kiss Endre polgármester felszólalása. – BKMÖL IV. 1920. 1. dob. Piacrendezés tárgyában tartott értekezlet jegyzőkönyve, [1934–38.] június 22. (Hiányzik az év megjelölése.)

²³ Szepesi Brunó (pozíciója ismeretlen előttünk) felszólalása. – BKMÖL IV. 1920. 1. dob. Piacrendezés tárgyában tartott értekezlet jegyzőkönyve, [1934–38.] június 22. (Hiányzik az év megjelölése.)

²⁴ Kertész Menyhért kereskedő, törvényhatósági bizottsági tag válasza. – BKMÖL IV. 1920. 1. dob. Piacrendezés tárgyában tartott értekezlet jegyzőkönyve, [1934–38.] június 22. (Hiányzik az év megjelölése.)

tett. Ezzel a bizonylattal aztán a termelő behajtott a kereskedő telepére, ahol a mázsálást követően kifizették, majd kezdődött a feldolgozás.

3. kép. A kereskedők vagy megbízottaik a szekérre rakott árut vizsgálják alkudozás közben – a céges „bárcatömb” is jól kivehető egyikük kezében (1932 nyara)²⁵

A legtöbb visszaélés épp a mérlegeléssel állt összefüggésben. Rendszeresen visszatérő problémát jelentett, hogy a kereskedők mérlege kevesebbet „mutatott”, mint a hatósági mérleg. Legtöbbször a csalás nem a mérleg elállításával és a súlyok módosításával történt — hiszen azokat minden kereskedőnek, minden tavasszal hatóságilag ellenőriztetnie kellett²⁶ —, hanem egyszerűen, mielőtt a mérleg nyelve vízszintesbe nem állt, felcsapták a nyelvtartót. De az is gyakori eset volt a szabályrendelet-tervezet szerint, hogy a mérleget szándékosan nem vízszintes helyen állították fel.²⁷ Mint ahogy hasonlóan bevett szokás volt egy darabig, a lemért árut rögtön összeönteni a többivel.²⁸ Ilyenkor, ha a csalás gyanúja felmerült, már nem lehetett újramérni. A vitás esetekben a vásárbírárt (aki többnyire községi bíró volt) lehetett hívni vagy az aznapra beosztott rendőrhöz lehetett fordulni. Ilyenkor a döntésre mindig a helyszínen került sor.

Volt, hogy a termelőnek nem a kereskedővel, hanem a városi helypénzszedővel akadt nézeteltérése. 1937 júniusának egyik kora reggeli órájában történt, hogy az 50 kat. holdas földbirtokos, Gyenes Bertalan, aki joggal volt a helyi vagyoni elithez sorolható, komoly összetűzésbe keveredett Szőke Ferenc helypénzszedővel.²⁹ Gyenes kocsisa 17 kosárnyi és 2 zsáknyi uborkát vitt eladni a piacra. Szőke és segítőtársa, Bende János piaci felvigyázó a szokásos eljárásnak megfelelően kosaranként 40, zsákonként 60 kilogrammal számolva az árut 8 mázsára becsülte, amely után 6 pengő 40 fillér helypénz kifizetésére kötelezték. Az időközben helyszínre érkező Gyenes sokallva a megállapított összeget, nem volt hajlandó azt kifizetni. Rövid szóváltás után Szőke rendőrért kiáltott, amire egy kisebb tömeg állta körül őket. A kínos jelenetet csak tovább fokozta, hogy elszabadultak az indulatok: mind Gyenes, mind Szőke erőlyesen kiabált egymással. A helyzet odáig fajult, hogy felmerült az áru zálogba vonása, és

²⁵ Forrás: FO MV 441. sz. – Hajnali gyümölcs piac Kecskeméten (00:00:23 másodperc) – <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=274>

²⁶ BKMÖL IV. 1920. 1. dob. – Kecskemét thj. város piacrendtartási szabályrendelete. Tervezet, 11. §

²⁷ BKMÖL IV. 1920. 1. dob. – Kecskemét thj. város piacrendtartási szabályrendelete. Tervezet, 15. §

²⁸ BKMÖL IV. 1920. 1. dob. – Kecskemét thj. város piacrendtartási szabályrendelete. Tervezet, 16. §

²⁹ Az ügy dokumentumait lásd: BKMÖL IV. 1910. a. 69. dob. Nr. 64./eln./1937. – Gyenes Bertalan panasza Szőke Ferenc javadalmi helypénzszedő ellen, jegyzőkönyv, 1937. június 14.; Uo. – Szőke Ferenc kihallgatása, jegyzőkönyv, 1937. június 16.; Uo. – Bende János kihallgatása, jegyzőkönyv, 1937. június 16.; Uo. – Kecskemét th. város Javadalmi Hivatalától származó jelentés „Gyenes Bertalan panasza Szőke Ferenc jav. ellenőr ellen” ügyében, 1937. június 21.

Gyenes rendőrség általi előállítás. Bár az utóbbira nem került sor, mert a szolgálatot teljesítő rendőr jól ismerte a sértettet, mégis ekkorra már környezetükben mindenki őket figyelte; így alighanem joggal érezte magát Gyenes megaláztatott helyzetben. Lenyugvást átmenetileg az hozott, hogy Bende elkísérte Gyenest a piaci főellenőrhöz, aki megállapította, hogy közel 20 százalékkal számlázták túl a helypénzt. Bár az eredetileg kiszabott összeget így is ki kellett fizetnie, megállapodtak, hogy a különbözetet legközelebb leszámítják majd.

A történet ezzel nem ért véget. Gyenes nem tudta lenyelni a sérelmeket, s egy-másfél órával később visszament a piacra, hogy rákényszerítse Szökét a nyilvános bocsánatkérésre. Jelenetet rendezve kiabálásba fogott – nem sok sikerrel. Szőke nem reagált, s mint aki tudomást sem vesz a dologról, munkáját folytatva továbbállt. Ekkor már nem volt visszaút. Gyenes követni kezdte Szökét, akit a zsinagóga mögötti Wesselényi utca sarkán ért utol. Ekkor a kiabálást folytatva és a pénzt, valamint a bocsánatkérést követelve újabb keresetlen szavakat intézett Szőkéhez, aki később azt állította, hogy nemcsak abnormálisnak nevezte, hanem megfogta a karját és meg is rángatta.

Noha verekedésig nem fajult az eset, mégis jól jelzi, hogy egy olyan egyszerű eljárás is, mint a helypénz megállapítása, bőven kínált konfliktust – mutatva, hogy a termelőknek, árusoknak nemcsak a kereskedőkkel, hanem a város érdekeit képviselő piaci felvigyázókkal is számolniuk kellett. A történetekhez azonban hozzátartozik, hogy Gyenest sem kellett féltetni. Feljelentéséből pusztán azért nem lett komolyabb ügy, mert egy héttel később a Javadalmi Hivatal a kivizsgálást azzal a konklúzióval zárta, és tette a jelentést a polgármester asztalára, hogy „Szőke Ferenc jav[adalmi] ellenőr olyan magatartást nem tanúsított, amely ellene fegyelmi eljárás megindításának oka lehetne. Annak megemlékezésével, hogy Gyenes Bertalan kecskeméti gazdálkodóval az uborka és dinnye-szezon idején állandóan vannak nézeteltéréseink a helypénz körül, javasoljuk méltóztassék az eljárást megszüntetni.”³⁰

Úgy tűnik azonban, hogy nemcsak a javadalmi helypénzszedők éltek vissza olykor-olykor a hatalmukkal, mint ahogy a kereskedők is igyekeztek maguk javára fordítani a termelők „kiszolgáltatott” helyzetét, hanem maguk a termelők is többnyire megtettek mindent annak érdekében, hogy a lehető legtöbb bevételhez jussanak. Így, egy időben nem ritka jelenség volt az, amikor egyazon árut kétszer is eladták a piacon. A „forgatókönyv” arra épült, hogy a piac vége felé akadtak olyan kereskedők, akiknek nem sikerült a külföldről megrendelt aznapi mennyiséget felvásárolniuk. Ilyenkor a szorult helyzetükből azzal igyekeztek menekülni, hogy hajlandók voltak akár kilónként 10 fillérrel is többet fizetni. Ezt kihasználva, még hajnalban a piacra nem a termelő, hanem egy megbízottja vitte az árut, aki — annak rendje-módja szerint — el is adta a terményt. Majd a piac vége felé megérkezett a termelő is, és újból eladta ugyanazt az árut, ezúttal már annak, aki többet ígért érte.³¹ Az, hogy az ilyen esetekre történő szabályozás még szerepelt a tervezetben, de a végleges piaci rendtartásba már nem került be, arra utal, hogy ez a gyakorlat az 1930-as és 40-es évek fordulójára lényegében megszűnt.

Amennyiben az áru eljutott a kereskedőhöz, kezdődött az osztályozás, az átválogatás, ami a csomagolással folytatódott. A barackot 10 kilogrammonként szépen sorba rendezve, papírral kibélelt, úgynevezett hollandi ládába rakták. A munkához főleg asszonyokat foglalkoztattak, akik órák hosszat a földön ülve csomagolták a barackot, melyért akár 3-4 pengőnyi (Erdei 1937: 80) bért is kaphattak, ami az átlagos férfi napszámber kétszerese volt Kecskeméten. Jól megfizették őket, hiszen a legnehezebb munkák egyike volt a csomagolás, amelynek körülményei közel sem voltak ideálisak. Misem jelzi ezt jobban, minthogy az 1940-es piaci rendtartásba bekerült: az „exportőr tartozik csomagoló telepén annyi csomagoló állványt be-

³⁰ BKMÖL IV. 1910. a. 69. dob. Nr. 64./eln./1937. – Kecskemét th. város Javadalmi Hivatalától származó jelentés „Gyenes Bertalan panasza Szőke Ferenc jav. ellenőr ellen” ügyében, 1937. június 21.

³¹ BKMÖL IV. 1920. 1. dob. – Kecskemét thj. város piacrendtartási szabályrendelete. Tervezet, 10. § vö. Kádár interjú 2007.

szerezni, ahány csomagoló asszonyt foglalkoztat, valamint apró zsámolyokat, amelyekre a csomagolóasszonyok ülhetnek. Földre vagy betonpadlóra a csomagoló asszonyoknak ülni nem szabad.”³² Ugyanitt történt rendelkezés arról, hogy a csomagolóhelyiségekben a padlót naponta többször tisztítani kellett, és ahol mosdótálat, szappant s törölközőt is el kellett helyezni.³³

4. kép - A földön ülő csomagolóasszonyok 1932 augusztusában³⁴

A következő lépés olyan 10-11 óra körül, a ládák telephelyről vasútállomásra történő kiszállítása volt, ahol ismét lemérték az árut, majd elkezdtek berakodni a vagonokba. Mivel a berakodáskor már rekkenő hőség volt, így a kocsikat, amelyek a tűző napon álltak, muszáj volt előre lehűteni, és folyamatosan biztosítani az alacsony belső hőmérsékletet. A vagonok két végén helyezkedtek el a jégtartályok, ahová a jeget felülről töltötték be. Az eljárás lehetővé tette, hogy a viszonylag jól szigetelt kocsikban, a következő utójelelő állomásig, az áru minősége megfelelő maradjon.

A berakodással nagyjából délután 2-3 óra körül végezni kellett, mert a szerelvény általában 4-5 óra magasságában indult külföldre. A kettő között pedig még számos elvégzendő feladat akadt. Ilyenkor adták át a kocsikat vámkezelésre, ami megközelítőleg másfél órás papírmunka volt. Eközben a vagonokat leplombálták, hogy elejét vegyék az illetéktelenek rakományhoz való hozzáférését, és hogy jelezzék, a szerelvény menetkés.

Az 1930-as évek elején, amíg az exportigényeknek megfelelő helyi gyakorlat ki nem alakult, előfordult, hogy maguk a külföldi kereskedők vagy a kereskedőcégek megbízottjai jöttek el Kecskemétre, hogy felügyelhessék a munkafolyamatokat. Volt olyan kereskedő, mint a zürichi Keller, aki a vasútállomási mérlegelésnél és a vagonok berakodásánál maga ellenőrizte a munkálatokat, ami meglehetősen szokatlan eljárásnak számított. (Kádár István, aki személyesen ismerte őt, úgy vélte, hogy ennek hátterében Keller bizalmatlan természete állhatott.) De akadt olyan külföldi cég is, mint az olasz Cipriani Társaság, ami hasonlóan helyben ellenőrizte a minőséget, hisz a Kecskemétről exportált barackot többnyire nem Olaszországban, hanem valamely nyugat-európai államban értékesítette.

³² BKMÖL IV. 1920. 1. dob. Nr. 13 723/VII./1940. – Kecskemét thj. város piaci rendtartása, 1940. június 7., 25. §

³³ BKMÖL IV. 1920. 1. dob. Nr. 13 723/VII./1940. – Kecskemét thj. város piaci rendtartása, 1940. június 7., 26. §

³⁴ Forrás: FO MV 441. sz. – Hajnali gyümölcspiac Kecskeméten (00:00:40 másodperc) – <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=274>

Az importőrök kezdeti bizalmatlansága érthető volt, azonban hamar beletanult a város mind termelői, mind exportkereskedői társadalma a magas minőségi igények teljesítésébe. Az áru már első- és másodosztályba sorolva, szétválogatva került a piacra. A csomagolás pedig valóban minőségi munka volt. Jellemző, hogy a belső piacra, például a közeli fővárosba szánt gyümölcsöt nem rakták ízlésesen rendezett sorokba ládánként, hanem ömlesztve, papírbélelés nélkül tették rekeszekbe. A bizalmatlanság hamar elillant, hisz néhány év alatt az egész kereskedelmi folyamat már olajozottan működött, magas színvonalon történt. 1933-ban és 1934-ben már ez volt a kialakult gyakorlat. Amire szükség is volt, hiszen a hatalmas kereslet kielégítésére csak úgy volt mód, ha a főszezonban naponta több szerelvényt is indítottak a határon túlra. Ez a feszített tempó egészen kivételes munkafegyelmet kívánt, ami persze számos konfliktushelyzetet is generált.

A városvezetés tisztában volt a gyümölcsexport felbecsülhetetlen jelentőségével. A lehetőségeihez mérten ugyan lassan, ám arra törekedett, hogy idővel szabályozza a helyi termelői piac működését. Ennek látszólag ellentmond, és elége meglepő is, azonban még 1941-ben sem volt elfogadott piaci szabályrendelete Kecskemétnek.³⁵ Ez azzal magyarázható, hogy a városvezetés óvatoss volt. Bár törekedett a szabályozásra, mégis egyúttal tudatosan igyekezett kellő távolságot is tartani, hogy e szabadpiaci viszonyokból formálódó exportkereskedelem természetes módon törjön maga előtt utat – hogy nagyobb városi beavatkozás nélkül bontakozhasson ki, épülhessen fel. Arra azonban elejétől fogva ügyelt, hogy a keretek fenntartásával elősegítse a folyamatot, és hogy eközben a maga hasznát is megtalálja. Jellemző a városvezetés gondolkodására, ahogy azt Balásfalvi Kiss Endre Szegedre célozva megfogalmazta: „Sorompós városnak nem lehet piaca”. „Azt hiszem, ezzel a megállapítással a kecskeméti polgármester fején találta a szöveget” (Móricz 1958: 40) – foglalt határozottan állást 1936 augusztusában Móricz Zsigmond. Amíg a nagy vetélytárs Szeged (Nyíregyházához hasonlóan) a városba érkező autó- vagy szekérforgalmat már a település határában megállította, hogy behajtsa a kövezetvámot, addig ez nemhogy Kecskeméten, de még a Duna–Tisza közén sem volt szokásban. Noha Kecskemét ezzel többtízezer pengőről mondott le, a piaci helypénzbevételek bőven ellensúlyozták a „kiesést”. Következésképpen ügyelt arra, hogy az exportra szánt árut csak a piacon adják el, illetve vásárolják fel.³⁶ Mindezt azért, hogy kivethesse a helypénzt, amelynek összege 1935-ben, a példátlanul gyenge termés ellenére is 40 ezer pengő körül alakult (Móricz 1958: 41). Könnyen elképzelhető, hogy a következő évi, több mint 90-szer nagyobb termés után mekkora bevétele lehetett a városnak.

Mindent egybevetve a piaci termelésre és a helyi infrastrukturális viszonyokra épülő kecskeméti gyümölcs- zöldség- és borkereskedelem virágkorát élte korszakunkban, amely abban is megmutatkozott, hogy a kis- és nagykereskedők köre jelentősen kiszélesedett. Összesített adataink alapján,³⁷ a nyilvántartott kereskedők száma 1922 és 1930 között 376-ról robbanásszerűen 773 főre duplázódott, s 1940-re további 76 fővel gyarapodott. A kereskedők 30 százaléka (228 fő) zöldség-gyümölcs (11 százalék), élőállat (11 százalék), bor (5 százalék) és

³⁵ 1941 novemberében még mindig nem volt elfogadott piaci szabályrendelete Kecskemétnek. A város polgármestere ekkor levélben fordult a m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszterhez, s arra kérte, hogy engedélyezze a már összeállított szabályrendelet-tervezet megtárgyalását (vitáját) a helyi törvényhatósági bizottságban. (BKMÖL IV. 1920. 1. dob. Nr. 37 741/1941. – A város polgármesterének a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszterhez intézett levele, 1941. november 17.) Tekintettel a háborús állapotokra és a hivatali útvesszőkre az említett levélre csak 9 hónappal később érkezett dorgáló hangvételű válasz: „felhívom Polgármester Urat, hogy Kecskemét thj. városnak a Polgármester ur jelentése szerint már elkészített vásári és piaci rendtartásról szóló szabályrendeletét a város törvényhatósági bizottságával *sürgősen* tárgyalassa le”. – BKMÖL IV. 1920. 1. dob. – M. Kir. Kereskedelem- és Közlekedésügyi Miniszter Nr. 104 357/II.1942. számú utasítása, 1942. augusztus 24. (Kiemelés tőlem – Sz. Zs.)

³⁶ BKMÖL IV. 1920. 1. dob. Nr. 13 723/VII./1940. – Kecskemét thj. város piaci rendtartása, 1940. június 7., 21. §

³⁷ KNC 1922. 108–112.; KNC 1930. 268–276.; KNC 1940. 207–218. (Saját számítás – Sz. Zs.)

gabona (3 százalék) forgalmazásával, mindenekelőtt ezek exportjával foglalkozott 1930-ban. A húszas években tapasztalható dinamikus, két és félszeres növekedéshez képest a harmincas években a kereskedők előbb említett csoportjának gyarapodása megtorpant,³⁸ méghozzá éppen akkor, amikor Magyarország előtt új külföldi piacok nyíltak meg. A visszaesés részben a kisebb vállalkozások bukásával, összeolvadásával, részben pedig az 1938. és 1939. évi első és második zsidótörvény hatásával magyarázható (Nagy 2007: 216-224).

A város gyümölcsexportja országos viszonylatban is előkelő, idővel egyedülálló helyet foglalt el. Amíg az első világháború előtt az ország gyümölcskivitelének negyede (1909-ben például 28 százaléka) (Wolf 1926: 61), addig az 1932–1934 közötti évek átlagában már 41 százaléka származott Kecskemétről (Konkoly Thege 1935: 99-113).³⁹ Az árukivitel mennyisége természetesen erősen függött az időjárási viszonyoktól. Így például 1934-ben 4400 tonna kajsziparackot szállítottak külföldre, a következő évben alig 100 tonnát, míg az 1936. esztendő kimagaslóan bő terméséből 9300 tonna jutott exportra.⁴⁰ Az 1935. évi rendkívül gyenge termés az időjárás rendhagyóan szélsőséges alakulásával hozható összefüggésbe.

A kecskeméti zöldség- és gyümölcsexport fő iránya 1938-ban azonos arányban Németország és Ausztria (74 százalék), valamint Belgium (13 százalék) és Lengyelország (4 százalék) volt.⁴¹ Gömbös Gyula 1933. júniusi berlini látogatásának eredményeként az ugyan érvényben lévő, de nem működő német–magyar kereskedelmi egyezményt egészítették ki az I. pótegyezménnyel, melynek következtében a német piac szélesebbre nyílt a magyar mezőgazdasági export előtt. Röviddel később, 1934 februárjában egy újabb (II.) német–magyar kereskedelmi pótegyezmény született, mely lehetővé tette a termelés mennyiségének további emelését (Gergely, Izsák 2000: 80-81).

A kecskeméti gazdaság 1936. évi tömör jellemrajza szerint a „mezőgazdaság egészen kivételes fejlettséget ért el, az exportforgalom ennek teljesen megfelelő s az ipar is a helyes irányba terelődött: a kerti mezőgazdasági termékek feldolgozására rendezkedik be.” (Erdei 1937: 80)

Levéltári források

1. BÁCS-KISKUN MEGYEI ÖNKORMÁNYZAT LEVÉLTÁRA, KECSKEMÉT (BKMÖL)

BKMÖL IV. 1910. a.

IV. 1910. A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok 1075–1964, 1990. Kecskemét Város Polgármesteri Hivatalának iratai, 1872–1950, 1958. a) Elnöki iratok 1872–1937, 1944.

BKMÖL IV. 1914.

IV. 1914. A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok 1075–1964, 1990. Kecskemét Város Mérnöki Hivatalának iratai, 1870–1944, 1950.

BKMÖL IV. 1920.

IV. 1920. A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok 1075–1964, 1990. Kecskemét Város Közellátási Hivatalának iratai, 1908, 1923–1944, 1946.

BKMÖL XV. 1. a.

XV. 1. Gyűjtemények, 1334–2008, 2009. A Bács-Kiskun Megyei Levéltár (sic!) Térkép-gyűjteménye, 1747–1985. a) Törzstérképek, 1747–1985.

³⁸ A gyümölcs-zöldség, élőállat, bor és gabona forgalmazásával foglalkozó kereskedők száma 1922-ben 94, 1930-ban 228, míg 1940-ben 174 fő volt Kecskeméten. – KNC 1922. 108–112., KNC 1930. 268–276., KNC 1940. 207–218. (Saját számítás – Sz. Zs.)

³⁹ Vö. Balásfalvi Kiss (1939: 66)

⁴⁰ A város 1936. évi teljes zöldség- és gyümölcsexportja elérte a 21 884 tonnát, ami az ország 1935. évi összes, mintegy 18 900 tonna zöldség- és gyümölcsexportját is jelentősen meghaladta. – MOL K. 428. a. – MTI 1936. október 17. Hírkiadás, 20 óra 40 perckor kiadott jelentés. Vö. Balásfalvi Kiss 1939. 67.

⁴¹ A fennmaradó 9 százalék sorrendben: Csehszág, Svájc, Anglia (eddig összesen 7,8 százalék), Finnország, Luxemburg, Svédország és Hollandia néhány tíz- vagy száz mázsányi tétele volt. – Balásfalvi Kiss 1939. 67.

BKMÖL XV. 7.

XV. 7. Gyűjtemények, 1334–2008, 2009. Kecskemét városra vonatkozó történeti adatok gyűjteménye, 1700–1994.

2. MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR, BUDAPEST (MOL)

MOL K 428. a.

K 428. Magyar Távirati Iroda Részvénytársaság. Könyvnyomatosok, 1920–1949. a) Napi tudósítások időrendben, 1920–1944.

3. NÉPRAJZI MÚZEUM, BUDAPEST (NM)

NM EADGy 8/A. St. 1418–1629.

NM EADGy 8/A. Ethnológiai Adattár, Dokumentációs Gyűjtemény. Közigazgatási tájékoztató adatlapok, 1925. St. 1418–1629.) Statisztikai Gyűjtemény, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, 1925.

Egyéb források

FO

Filmhíradók Online. Neumann Nonprofit Kft. – <http://filmhiradok.nava.hu/>

Kádár interjú 2007.

Kádár István: Személyes interjú. (Miskei zsidó kereskedőcsaládba született mint Krausz István, 1921-ben.) 1929 és 1948 között élt Kecskeméten.) Készítette: Szilágyi Zsolt, Budapest, XIII. ker., 2007. június 5.

KÉL 1992.

Kecskeméti életrajzi lexikon. (Kecskeméti füzetek 4.) Péterné Fehér Mária – Szabó Tamás – Székelyné Körösi Ilona. Kecskemét Monográfia Szerkesztősége, Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét, 1992.

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Bacs_kiskun_megye/index_2.htm

Képeslapok DVD ROM

Képeslapok, 10.000 pillantás Magyarországra 1896–1916. Az Országos Széchenyi Könyvtár Gyűjteményéből, Arcanum, DVD ROM, 2008.

KK

Kecskeméti Közlöny politikai napilap 1919–1943. (Hétfő kivételével megjelent minden nap). Főszerk. Balásfalvi Kiss Endre (1919–1925), Horváth Ödön (1925–1943). Kecskeméti Közlöny Nyomda- és Lapkiadó Vállalat, Kecskemét.

KNC 1922.

Kecskemét th. város évkönyve. Kecskeméti nagy képes naptár Kecskemét város cím- és névtárával, az 1922. közönséges évre. Szerk. Eötvös Nagy Imre. Az első Kecskeméti Naptár-, Évkönyv- és Címtár-kiadó Vállalat, Kecskemét é. n.

KNC 1930.

Kecskemét Törvényhatósági jogú város teljes polgári név- és címtára, 1930–1931. (II. teljesen átdolgozott kiadás.) Szerk. Bodócs Gyula. Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomdarészvénytársaság, Kecskemét 1930.

KNC 1940.

Kecskemét törvényhatósági jogú város polgári név és címtára az 1940–41. évre. (V. teljesen átdolgozott kiadás.) Szerk. Bodócs Gyula. Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda Rt., Kecskemét, 1940.

Magyarország atlasza (1914) 2005.

A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914. Szerk. Zentai László–Kósa Pál (tudományos szerkesztők). Talma Kiadó, Pécs, 2005. (Harmadik kiadás.)

Felhasznált irodalom

- Balásfalvi Kiss Barnabás (1939): *Kecskemét múltja és jelene*. (Különlenyomat a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét th. város adattára c. munkából.) Kecskemét 32–66.
- Erdei Ferenc (1937): *Futóhomok. A Duna–Tisza-köz földje és népe*. Athenaeum, Budapest
- Gergely Jenő–Izsák Lajos (2000): *A huszadik század története*. Pannonica Kiadó, H. n.
- Joós Ferenc (1947): *Kecskemét a dolgozók hirös városa*. (Kéziratban) – A kézirat lelőhelye: BKMÖL XV. 7. Nr. 12.
- Juhász István (1998): *Kecskemét város építéstörténete*. (Kecskeméti füzetek 8.) Kecskemét Monográfia Szerkesztősége és a Tiberias Bt., Kecskemét,
- Konkoly Thege Gyula (1935): Kecskemét gyümölcstermelésének jelentősége. (Különlenyomat.) *Magyar Statisztikai Szemle* 13. (5. sz.) 99–113.
- Móricz Zsigmond (1958): Piac. In: *Riportok. IV. köt. (1936–1942)*. Szerk. Móricz Zsigmond. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 38–42.
- Nagy István (2007): A zsidókérdés Kecskeméten 1938–1943 között. In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából Évkönyv* 22. Szerk. Szabó Attila. Bács-Kiskun Megye Önkormányzati Levéltára, Kecskemét, 195–248.
- Wolf István (1926): *Kecskemét hj város monográfiája*. Doktori értekezés, kéziratban. – A kézirat lelőhelye: BKMÖL XV. 7. Nr. 8.

Varga Zsuzsanna

Az agrárpiac rehabilitálása Magyarországon 1956 után

A tervgazdasággal foglalkozó magyarországi szakirodalom fókuszában mind a rendszerváltás előtt, mind az azóta eltelt időszakban elsősorban az ipari vállalatok vizsgálata állt. Az agrárium szereplőivel alig foglalkoztak annak ellenére, hogy éppen ezen a területen került sor először a piaci mechanizmusok részleges korrekciójára. A jelen tanulmány egyrészt arra keresi a választ, hogy miért éppen az agrárgazdaságban indult meg a piac rehabilitálása, s meddig jutott el ez a folyamat. Másrészt pedig azt vizsgálja, hogy a piac működéséről felhalmozódott agrárgazdasági tapasztalatok milyen hatást gyakoroltak az 1960-as évek gazdasági reformmunkálataira/ új gazdasági mechanizmus előkészítő munkálatai során.

Kísérlet a piac kiiktatására a Rákosi-korszakban

Az 1945-49 közötti időszyakkal foglalkozó kutatók között a mai napig intenzív vita folyik arról, hogy mikortól is lehet egyértelműen szovjet típusú berendezkedésről beszélni Magyarországon. Annak megítélésében már konszenzus alakult ki, hogy a fordulat nem egyidőben következett be a politikai és a gazdasági életben. Ez utóbbi területen az 1948. március 25-én kiadott, a 100-nál több munkást foglalkoztató üzemek államosításáról szóló minisztertanácsi rendelet hozott döntő fordulatot. (Pető 1998: 95-110.) Az államosítások révén lehetőség nyílt arra, hogy a piaci viszonyok kiiktatásával központi irányított termelési és elosztási rendszerre térjenek át, ahol az állam tulajdonába került vállalatoknak kötelező tervutasításokkal előírták, hogy miből mennyit termeljenek. A szocializmus nagy előnyét abban jelölte meg a hivatalos ideológia, hogy a termelőeszközök magántulajdonának és a piacnak a felszámolásával lehetővé válik a népgazdasági méretekben való szervezettség, s ezáltal kiiktatódnak olyan problémák, mint a túltermelési válság, a munkanélküliség, stb. (Kornai 1993: 140-159.)

A szovjet típusú tervgazdaság Magyarországon az ipar és a nagykereskedelem területén már az első ötéves terv 1950. évi elindulása előtt életbe lépett. Más volt a helyzet a mezőgazdaságban, ahol az 1940-es évek végén a magántulajdonra épülő parasztságok voltak túlnyomó többségben. (Szakács 1998: 311-329.) Közgazdasági környezetük azonban a korlátozott piacgazdaság jegyeit mutatta. A háború utáni rendkívüli helyzetben ugyanis a koalíciós pártok – átmeneti időre tervezve – fenntartottak egy sor hadigazdasági intézkedést, közülük legfontosabbnak a mezőgazdasági termények és állatok kötelező beszolgáltatása bizonyult. A háború alatt bevezetett ún. Jurcsek-féle beszolgáltatási rendszer fenntartását 1945-46 folyamán azzal indokolták a kormányzati erők, hogy az agrárszférát ért háborús károk és a lecsökkent termelés közepette a közélémezés, valamint a fegyverszüneti egyezményben vállalt jóvátételi és seregellátási kötelezettségek teljesítése csak így biztosítható. (Erdmann 1993: 7-20.)

Ez a kontinuitás jól ismert a gazdaságtörténeti szakirodalomban, arra azonban kevesebb figyelem irányult, hogy a kommunista párt 1947 után milyen új funkciókkal ruházta fel a hadigazdaság eszköztárából átvett elemeket. A mezőgazdaság kollektivizálást 1948 második felétől egyre nyíltabban felvállaló kommunista párt kénytelen volt szembenézni azzal, hogy a magántulajdonához erősen ragaszkodó parasztság nem lesz könnyen megnyerhető a közös gazdálkodás számára.¹ Ebből azt a következtetést vonta le a pártvezetés, hogy egyrészt szűkíteni kell a parasztság ártermelői tevékenységét, piaci kapcsolatait, másrészt pedig minden módon lazítani kell a mezőgazdasági termelők ragaszkodását a

¹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) M-KS-276.f. 52. cs. 4. ö. e. Jegyzőkönyv a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetőség (KV) 1948. november 27-én tartott üléséről. 2. napirend. A bel- és külpolitikai helyzet és a párt feladatai. Ea. Rákosi Mátyás

magántulajdonhoz, különösen a földhöz.² A hadigazdaság idejéből fenntartott intézkedések „újrarendelésétől” remélték a jelzett célok előmozdítását. Az „újrarendelés” alatt azt értem, hogy a begyűjtési rendszer innentől nemcsak készletgyűjtésre szolgált, hanem az osztályharc fontos eszközévé vált. A progresszivitás elvének alkalmazásával aránytalanul megterhelték a módosabb rétegeket. A teljesíthetetlenségig fokozódó terhekkel kimondottan az volt a cél, hogy a kuláknak bélyegzett módos parasztok feladják gazdaságukat, földjeiket pedig felajánlják az államnak. Ilyen módon közvetve a kisebb földű gazdák kedvét is el akarták venni az egyéni gazdálkodástól. (Rév 1990: 162-176.) Ez a hadigazdaság rendszerében sohasem volt cél.

A begyűjtési rendszer révén az állam korlátozta a parasztság döntési szabadságát abban, hogy növényi és állati termékei felett maga rendelkezzen. A folyton növekvő beadási terhek arra kényszerítették a parasztgazdát, hogy a megtermelt termékeinek mind nagyobb hányadát nagyon olcsón adja át az államnak. Évről-évre bővült a beszolgáltatási termények listája. (Szabó – Virágh 1984: 159-179.) Eleinte csak kenyérgabonát kellett beszolgáltatni, aztán 1949-től megjelent a takarmány-beadási kötelezettség, 1950-től burgonyát, hagymát, a rákövetkező évtől pedig állati termékeket (húst, zsírt, tejet, tojást) is be kellett adni. Mindez azt jelentette, hogy egyre kevesebb olyan terménye maradt a parasztságnak, amit a szabad piacra vihetett volna. Míg 1950-ben mindössze 22% volt kötelező beszolgáltatás aránya az állami készletgyűjtésen belül, addig ez az arány 1952-re megközelítette a 75%-ot. (Erdmann 1993: 124-129.)

A begyűjtési rendszer nem csupán készletgyűjtésre szolgált, hanem igen nagyarányú jövedelemátcsoportosítást is eredményezett azáltal, hogy az áralakulás már az 1946. évi stabilizációtól, s még inkább az első ötéves terv megindításától elszakadt a ráfordításoktól. A kommunista párt számára a nehézipar fejlesztése vált elsődleges szemponttá, s az árrendszert is ennek érdekei szerint alakította. Ezt mutatta az agrárrolló szétnyílása, valamint az, hogy a gyakorta még az önköltséget sem fedező begyűjtési árak révén az állam nem fizette meg a mezőgazdasági termelőnek az általa előállított értéket. Az árszínvonal aránytalanságait jól mutatja, hogy az 1946-os stabilizációhoz képest a szabadpiaci árak egy évtized alatt meghétszereződtek, ezzel szemben az állami felvásárlási árak három és félszeresére emelkedtek, míg a beadási árak emelkedése csak másfélszeres volt. (Pető– Szakács 1985: 199-203.)

A paraszti jövedelmek megcsapolásában tehát a begyűjtési rendszer a torz árrendszer segítségével igen nagy szerepet játszott, de azért nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy működött a klasszikus jövedelem-elvonás: az adórendszer is. 1949 és 1953 között a parasztság adóterhei megháromszorozódtak. (Erdmann 1993: 121-123.)

Az egyéni gazdálkodás korlátozásának számos egyéb módja is volt a Rákosi-korszakban. A vetéstervek és különböző ütemtervek rendszerével akarták az egyéni termelőket tervek kötelezetté tenni. (Nagy 2001: 1075-1124.) A Földművelésügyi Minisztérium nemcsak azt írta elő, hogy például ipari növényeket kell termesztetni a gazdaságoknak, hanem meghatározta az egyes munkafázisok időpontját is. S a központilag megadott határidők be nem tartása minden esetben büntethető volt. A tanácsi szervek korabeli anyagaiból kiderül, hogy általános gyakorlat volt néhány száz forintos pénzbüntetést kivetni az alábbi indokokkal: tavaszi vetési munka elmulasztása; aratás idejében való meg nem kezdése; tarlóhántás elmulasztása, stb.

Az egyéni gazdák kollektív büntetésére is számos példát lehet hozni. Így például begyűjtési elmaradások esetén előfordult, hogy a hiányzó mennyiséget onnan vették el ahol még volt, tekintet nélkül arra, hogy az illető gazda már teljesítette az esedékes beadási kötelezettségét. A begyűjtési elmaradások miatt úgy is büntették a falut, hogy kizárták a

² MOL M-K-276. f. 53. cs. 22. ö.e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság (PB) 1949. március 3-i üléséről. 3. napirend Javaslat a mezőgazdaság ötéves tervének alapvető szempontjaira. Ea.: Hegedűs András.

szabad piaci értékesítésből. Tehát akinek maradt még terménye a beadás után, az se értékesíthette a szabad piacon. (Erdmann 1993: 148-152.)

Amikor 1951-re kiderült, hogy sem az említett intézkedések, sem az erőszakos kollektivizálási kampányok hatására nem vált tömegessé a birtokos parasztság belépése a tsz-ekbe, akkor a pártvezetés drasztikusan megemelte a terheket. Az 1951–52-es gazdasági évtől a közép- és kisparasztság beszolgáltatási kötelezettsége több mint a duplájára nőtt. (Erdmann 1993: 83-86.)

Ez az agresszív agrárpolitika súlyos károkat okozott. Sokat elárul, hogy a mezőgazdasági termelés mennyisége az öt éves terv időszakában — a kedvező 1951-es esztendő kivételével — nem érte el a háború előtti utolsó békeév (1938) szintjét. Hasonlóan alakult a népélelmezésben alapvető fontosságú kenyérgabona termése is. Az állatállomány először 1950-ben haladta meg néhány százalékkal a háború előtti szintet. Az 1951-es visszaesést követően azonban csak az évtized közepére sikerült újból elérni, illetve meghaladni az 1950. évi állatlétszámot.³

A gazdasági problémák mellett súlyos társadalmi feszültség is jellemezte az agráriumot. A „padlássöprések éveként” elhíresült 1952-es évben a beszolgáltatási terheket annyira felemelték, hogy a termelők saját háztartási, takarmányozási és vetőmag-szükségleteit fedező készletek jelentős részét is elvitték a begyűjtési szervek. (Szabó – Virágh 1984: 168-171.)

Ezt a drámai helyzetet kellett orvosolni az 1953 nyarán megalakult Nagy Imre-kormánynak. Első lépésként, július-augusztus folyamán elsősorban az elviselhetetlenre duzzadt adó- és beadási terheket, a legkülönbébb tartozásokat és hátralékokat csökkentették. Ezt követően került sor a termelési kedvet fokozó intézkedésekre (például engedélyezték a földhaszonbérletet 25 kh-ig, sőt az 1951 után felajánlott vagy elhagyott földek visszaadásáról is rendelkeztek). Csökkentették a mezőgazdasági termelők adó- és beadási kötelezettségét.⁴ Mérsékelték a gépállomási díjakat. Megkezdődött egy új – három évre szóló, s ezáltal kiszámíthatóbb – begyűjtési rendelet előkészítése, amit végül 1953. december 11-i ülésén fogadott el a kormány.⁵

A beadási kedvezmények miatt lecsökkenő terménykészleteket az állami szabadfelvásárlás kiterjesztésével akarták növelni. Ehhez persze meg kellett emelni a szerződéses és állami szabadfelvásárlási árakat. (Erdmann 1993: 248-257.) Újdonságnak számított, hogy a termelők és fogyasztók közötti közvetlen piaci kapcsolatát is igyekezett helyreállítani a kormány. „A heti, havi és országos vásárokat ismét rendszeresen megtarthaták, a piaci árusok újból építhettek standokat, elárusítóhelyeket. 1953 előtt a kofák és a falusi kistermelők piacozását egy sor vasúti rendszabállyal (elsősorban a kézipoggyász maximálásával) igyekeztek korlátozni. Az új kormányprogramig vasúton legfeljebb 5 liter bort, 2 liter tejet és tejfelt, 2 kg túrót, 1,5 kg vaját, 1 kg sajtot stb. vihetett magával az utas külön díjfizetés nélkül. Most a javaslat úgy szólt, hogy minden utas annyi pakkot vihessen magával díjtalanul a vasúton, amennyi az ülőhelye alatt és felett elfér. A bérletjeggyel utazók esetében is megszüntették azt a korábbi korlátot, miszerint csak olyan tárgyat szabad a vonatba kézipoggyásként bevinni, ami minden kétséget kizárólag személyes használatukra szolgál.” (Honvári 2006: 417.)

³ Magyar mezőgazdaság, 1851-2000. (CD-ROM) Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2000.

⁴ Azok a gazdák, akik 1953 őszén a kenyér- és takarmánygabona kötelezettségüknek eleget tettek, arra számíthattak, hogy kukorica, napraforgó és burgonya-beadási kötelezettségüket 10%-kal csökkentették. 1954-ben a terület utáni kötelező beadás mértéke (búzakilogrammban kifejezve) a dolgozó parasztok esetében 25-30%-kal volt kevesebb, mint 1953-ban. 1953. augusztus 30-ával megszüntették a fontosabb terményekkel kapcsolatos forgalmi korlátozásokat, 50%-kal felemelték a szőlő, a must és bor beadási árát. A NET 1953. évi 18. és 23. sz. törvényerejű rendelete. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1953. Budapest, 1954. 26., 28.

⁵ MOL XIX-A-83-j-93. d. Jegyzőkönyv a Minisztertanács 1953. december 11-i üléséről.

Nagy Imre 1955. áprilisi lemondása után az agrárpolitikát is az 1953 előtti irányvonalhoz való visszakanyarodás jellemezte. Ez a balos fordulat hamarosan véget vetett az addigi "parasztpártoló opportunizmusnak". Formailag nem helyezték hatályon kívül a hároméves begyűjtési rendeletet, de apróbb módosításokkal irányt vettek a terhek fokozására, s a korábbi engedmények visszavételére. Ugyanezt a célt szolgálta a begyűjtési kötelezettségek elmulasztóival szembeni szankciók szigorítása. Az 1955 őszén újraindított kollektivizálás végképp ellehetetlenítette a hatalom és a parasztság kapcsolatát. 1956 első felében országszerte a termelőszövetkezetek (tsz) bomlásáról és a begyűjtés szabotálásáról szóltak a hírek. (Varga 2006: 223–239.)

1956 hatása

Az 1956 novemberében szovjet segítséggel hatalomra került Kádár-kormány az agrárszférában olyan intézkedéssel kezdte működését, amire addig nem volt példa a szocialista blokkon belül. Eltörölte a kötelező beszolgáltatást. (Wädekin 1982) Ezt a nagy horderejű döntést több tényező kényszerítette ki. A Nagy Imre-kormány elismerve a parasztság legfőbb forradalmi követelését már október 30-án deklarálta a beadási kötelezettség eltörlését. (Papp 2006: 283-291.) Ennek visszavonását nem vállalta a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány. Az élelmiszerkészletek felett rendelkező parasztsággal való konfrontálódás, miközben az általános sztrájk miatt állt az ipari termelés, beláthatatlan következményekkel járt volna.

Ilyen körülmények között a Kádár-kormány nemcsak, hogy nem vonta vissza a Nagy Imre-kormány rendelkezését, hanem a konszolidáció érdekében egyenesen magának akarta tulajdonítani a begyűjtési rendszer eltörlésének érdemét. Ezt szimbolizálta, hogy az Elnöki Tanács november 12-én kiadott 21. sz. törvényerejű rendelete október 25-étől visszamenőleges hatállyal szüntette meg a mezőgazdasági termények és termékek kötelező beadását.⁶

Abban, hogy a kormány felvállalta az említett radikális lépést, szerepet játszott az is, hogy az agrárirányítás szerveinél 1956 folyamán számos tervezet készült a begyűjtési rendszer jövőjével kapcsolatban.⁷ 1956 végén járt le ugyanis a hatálya az 1954. január 1-jén életbe lépett három évre szóló beszolgáltatási rendszernek. Az 1956 nyarára kialakult súlyos ellátási válság hatására a párt- és állami irányítás különböző szintjein éles kritikák fogalmazódtak meg a beszolgáltatási rendszer jövőjét illetően. Jól érzékelteti ezt a pártközpont Mezőgazdasági Osztályának álláspontja: „A termelők anyagi érdekeltiségének biztosítása érdekében a legfontosabb kérdés a jelenlegi árrendszer ésszerű megváltoztatása, továbbá a begyűjtés adójellegének fokozatos megszüntetése útján, a kötelező beadási rendszer megszüntetése.”⁸

1956 őszén tehát két héten belül kétszer is eltörölték a begyűjtési rendszert. Ezzel a lépéssel a tervgazdaság egyik megváltoztathatatlanul hitt elemét szüntették meg. Az államhatalom a konszolidáció érdekében lemondott egy olyan eszközről, amely révén korábban nemcsak nagy terménykészletekhez jutott szinte ingyen, hanem a mezőgazdaságból jelentős jövedelmeket tudott az iparba átcsoportosítani.

A begyűjtési rendszer felszámolásával olyan szituáció jött létre, amelyben az állam csak úgy tudott terménykészletekhez jutni, ha reális felvásárlási árat kínált értük a

⁶ Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1956. Budapest, 1957. 62. Ezzel párhuzamosan megszüntették a kötelező vetési terveket, az állatvágások engedélyhez kötését, valamint a magán-sertésvágás utáni zsírbeadási kötelezettséget. Uo. 68-69., 263-265.

⁷ MOL M-KS-276. f. 53. cs. 304. ö.e. Jegyzőkönyv az MDP Politikai Bizottság 1956. szeptember 28-i üléséről. 4. napirend Előterjesztés a kötelező beadás rendszerének fejlesztésére. Ea.: Szobek András.

⁸ MOL M-KS-288. f. 28/1957/5. ö.e. A KV Mezőgazdasági Osztályának előterjesztése a Politikai Bizottsághoz a mezőgazdasági politikában szükséges főbb változásokra. 1956. október 22.

termelőknek.⁹ Ebből adódóan viszonylag magas, a szabadpiaci árhoz közelítő, az 1956-os állami szabadfelvásárlási ár alapján kezdték meg a felvásárlást. Az állam a korábbi gazdasági kényszerítő eszközök helyett kereskedelmi módszerekkel, a mezőgazdasági termelők érdekeltségének biztosítására törekedve szervezte kapcsolatait az árutermelő parasztsággal valamint a termelőszövetkezetekkel, állami gazdaságokkal.

A nagy kérdés persze az volt, hogy átmeneti időre szóló megoldásról lesz szó, avagy hosszabb távon formálja a hatalom és a mezőgazdasági termelők kapcsolatait. Ez a dilemma az agrárirányítás párt- és állami szerveit is megosztotta. A kormány 1957. május 30-i ülésén önálló napirendként szerepelt a mezőgazdasági árrendszer és az árpolitika. Az Országos Árhivatal, a Földművelésügyi Minisztérium (FM) és az Élelmezésügyi Minisztérium részvételével készült előterjesztés kiinduló pontja így szólt: „Az elmúlt években – különösen 1953-ig – a mezőgazdasági termelés és felvásárlási politika túlzott mértékben támaszkodott adminisztratív kényszerrendszabályokra, amelyeknek középpontjában a kötelező beszolgáltatás és az alacsony beadási rendszer állott. Ezt a rendszert a különböző állami monopóliumok mellett forgalmi kötöttségek egészítették ki. A mezőgazdasági gazdaságpolitika ily módon háttérbe szorította a mezőgazdaság tervszerű befolyásolásának az anyagi érdekeltségen alapuló elvét.” (Baráth 2009: 490.) A jövőt illetően az alábbi javaslat fogalmazódott meg: „[...] a mezőgazdaságnak az anyagi érdekeltségen alapuló tervszerű befolyásolása egyenesen megköveteli, hogy – a monopolcikk kivételével – az élelmiszerek fogyasztói árait a termelői árakból a társadalmilag szükséges forgalmi költségek felszámításával határozzuk meg.” (Baráth 2009: 490-491.) Ezen a kormányülésen is kiderült, hogy az FM vezetése sokkal több negatívumot talált az új felvásárlási rendszerben, mint a többi irányító szerv, különösen a Fehér Lajos vezette Mezőgazdasági Osztály. A két csoport közötti nézeteltérés az agrárpolitika szinte valamennyi fontos kérdésben jelentkezett, s lecsapódott az agrárirányítás megyei és járási szerveinél is. (Sipos 1991: 188-197.)

Fehér Lajos a Dögei-csoport nézeteit a következőképpen jellemezte a megyei pártbizottságok mezőgazdasági osztályvezetői számára tartott értekezleten: „Az ilyen emberek azt kívánják, hogy a termelői érdekeltséget szüntessük meg. Nem hiszem, hogy felelős párt- és állami funkcionárius merné vállalni, hogy a nagy nehezen megteremtődött érdekeltséget megszüntessük. Azt hiszem, hogy a jelenlévők egytől egyig, de a felelős vállalati funkcionáriusok sem vállalhatják ezt a felelősséget. Ezért ragaszkodunk mezőgazdasági politikánkban ahhoz, hogy az érdekeltséget úgy az egyénieknél, mint a tsz-eknél biztosítsuk. [...] milyen legyen ez az érdekeltség? [...] Két végletbe lehet elcsúszni: 1./ Amikor én a felvásárlási árakkal lemegyek vagy jóval lemegyek az érték alá. Ez volt a begyűjtés idején. Ebben az esetben érdekeltségről nem lehet szó, csak vetési-szerződéses kényszerről lehet beszélni. 2./ A másik véglet, amikor a parasztokat túlfizetjük az árakkal. Ezt sem akarhatjuk, mert ez stabilizálná a kisárutermelői viszonyokat. [...] Az idei árak elég jók ahhoz, hogy megteremtsük a termelői érdekeltséget, biztonságot. [...] Az árrendszerünknek olyannak kell lennie, hogy az érdekeltséget szolgálja. A PB ebben a kérdésben egységes.”¹⁰

Az utolsó mondatlalt azt akarta üzeni Fehér Lajos az MSZMP vidéki apparátusának, hogy a párt legfőbb döntéshozó testülete elkötelezte magát egy olyan agrárpolitika mellett, amely a piaci kapcsolatok és a termelői érdekeltség révén szervezi a termelést. A pártvezetést e kérdésben döntően befolyásolták az 1957-es esztendő eredményei.

Az Élelmezésügyi Minisztérium a felvásárlási rendszer első esztendejének tapasztalatait így összegezte a PB számára: „A kötelező beadás megszüntetése után a főbb cikkek zömét csaknem teljes egészében kereskedelmi módszerekkel szabad, vagy szerződéses

⁹ A mezőgazdasági termékek felvásárlása 1960. (Statistikai Időszaki Közlemények 43. kötet) Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1961. 83-84.

¹⁰ MOL M-KS-288. f. 17/9. ö.e. Jegyzőkönyv az 1957. október 28-án a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) megyei pártbizottságainak mezőgazdasági osztályvezetőivel folytatott értekezletről.

felvásárlás útján kell fedeznünk. Csupán a kenyérgabona nagyobb részét és a takarmánygabonának mintegy felét fedezi a földadó és az állami szolgáltatások díjainak természetbeni fizetése.¹¹ Az egyénileg dolgozó parasztságtól és a tsz-ektől történő felvásárlásban a szabad- és szerződéses felvásárlás aránya a főbb cikkek összességében 38,8%-ról 86,6%-ra emelkedett. [...] Ezekkel a módszerekkel a főbb cikkek jóváhagyott 1957 évi felvásárlási tervét október 31-ig bezárólag együttesen 92,1%-ra teljesítettük. A várható 1957. évi összfelvásárlás [...] a M.T. által eredetileg jóváhagyott tervnek 8-12%-os túlteljesítését jelenti.”¹²

Egy év alatt bebizonyosodott tehát, hogy a korábbinál magasabb színvonalon biztosítható a lakosság ellátása, ami meggyőzte Kádárékat arról, hogy a kényszerhelyzetben választott megoldás mellett hosszabb távon is érdemes kitartani. Annál is inkább, mivel az MSZMP vezetése által felvállalt életszínvonal-politika teljesülése ekkoriban – és még hosszú ideig – elsősorban az élelmiszerellátáson múlt, hiszen az emberek jövedelmük döntő részén még élelmiszert vásároltak. (Valuch 2003: 51-78.) Ez nem meglepő, hiszen a magyar társadalom széles tömegeinek szegényes, hiányos és gyakran egyoldalú táplálkozása nemcsak 1945 előtt, hanem az 1950-es években is jellemző volt. Az erőltetett nehéz- és hadiipar-fejlesztés egyik fontos forrása éppen a lakossági fogyasztás alacsony szinten tartása volt. Így hát a korai Kádár-korszakban elemi erővel jelentkezett az emberek bőséges táplálkozás iránti igénye.

Hiába érvelt tehát Kádár baloldali ellenzéke azzal, hogy a parasztság a munkásosztály rovására aránytalanul részesül nemzeti jövedelemből, vagy éppen azzal, hogy a parasztságon belül a kapitalista tendenciák erősödni fognak, a pártvezetés számára fontosabb volt a begyűjtés eltörlésével megélénkülő termelési kedv, s a felfutó termelés. 1957-58-ban valóban beigazolódott, hogy a kisgazdaságok a szabadabb gazdasági környezetben képesek stabilan biztosítani a városi lakosság ellátását. (Valuch 2000: 286–302.)

Ez a két esztendő – miközben több más ország, így a Szovjetunió is követte Magyarország példáját a begyűjtés eltörlését illetően – nagyon fontos tanulási időszak volt az MSZMP vezetői számára. Kitapasztalták, hogy miközben továbbra is magán-parasztgazdaságok adták a termelés zömét, az ár- és adópolitika befolyásolásával kordában tarthatók a piaci mechanizmusok. Ez például az 1957-es évben azt jelentette, hogy a parasztsághoz – a magasabb felvásárlási árak révén – kiáramlott 4 milliárd forint túlnyomó többségét különböző csatornákon vissza tudták szivattyúzni. (Honvári 2006: 426-430.)

Azáltal, hogy az árak alakulását nem annyira a kereslet-kínálat erői, mint inkább az állami árszabályozás határozta meg, az agrárpiac rehabilitálása csak korlátozott lehetett. A begyűjtési rendszer eltörlése tehát nem azt jelentette, hogy az állam lemondott a mezőgazdasági termelők kontrollálásáról. Az intézkedés jelentősége sokkal inkább abban mutatható ki, hogy a hatalom belátta bizonyos fogyasztási cikkek esetében (pl. zöldség, gyümölcs, tojás, baromfi, stb.) teret kell engednie a termelők és fogyasztók közvetlen, piaci alapon létrejövő kapcsolatának, ami a gazdálkodói autonómia kibővülését eredményezte.

Az agrárpiac újraértelmezése és a gazdasági reformfolyamat

Új helyzet a kollektivizálás befejezésével teremtdött, amikor is a magángazdaságok helyét a tsz-ek és állami gazdaságok vették át. 1961-re az egyéni gazdaságok száma 165 000-re csökkent, s a helyüket 271 állami, kb. 4200 termelőszövetkezeti gazdaság vette át. A tsz-ek

¹¹ 1957-ben az állami gabonakészletek több mint 90%-át a továbbra is a 4 hold feletti birtokkal rendelkező gazdák kalászos terménnyel fizetendő földadója, a cséplőgéprész, a malmi vám, és az állami gazdaságok termése tette ki.

¹² MOL M-KS-288. f. 28/1957/13. ö. e. Az Élelmiszerügyi Minisztérium előterjesztése az MSZMP Politikai Bizottságához az új felvásárlási rendszer eredményeiről és tapasztalatairól. (1957. november 19.)

megnövekedett szerepét mutatja, hogy ők rendelkeztek az ország szántóterületének majdnem 70%-val, s a mezőgazdasági keresők háromnegyed részét is ők foglalkoztatták.¹³

Az állami gazdaságok az ipari vállalatokhoz hasonlóan állami tulajdonban álltak, s így kötelesek voltak a tervutasításokat végrehajtani. A termelőszövetkezeteket a szövetkezeti tulajdon jellemezte, ami döntően a tagság föld-, felszerelés és állat-bevitele révén jött létre, így a hivatalos felfogás szerint a tsz gazdái maguk a tsz-tagok voltak. A valóságban azonban az államhatalom egy sor területen tulajdonosként viselkedett velük. Különösen nyíltan jelentkezett ez a szövetkezeti jövedelemelosztás ún. maradék-elvű rendszerében, ami azt jelentette, hogy a tsz-bevételeiből először az állam felé kellett rendezni a kötelezettségeket (adók, gépállomási díj, hiteltörlesztés, stb.), ezután tartalékolni kellett a következő évre, s a tagság számára csak abból lehetett részesedést osztani, ami mindezek után maradt. (Varga 2009: 1-27.) Erre a tagság többsége úgy reagált, hogy csak a kötelezően előírt, minimális munkamennyiséget teljesített a tsz-ben, ami alapján megkapta a háztáji gazdaságot. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy a parasztsaládokból átlagosan csak egy fő – általában nem is a férfi családtag – lépett be a tsz-be, akkor sejthető, hogy a tsz-ek kezdetől súlyos munkaerő-problémákkal küzdöttek. Ezt a problémát belátható időn belül nem tudták gyors gépesítéssel sem megoldani.

A szövetkezeti szektor gyenge termelési eredményei miatt a Kádárék által felvállalt jóléti paktum biztosításához élelmiszer-behozatalra volt szükség, holott 1945 előtt Magyarország jelentős agrárexportőr volt. 1959-1962 között átlagosan 227 ezer tonna kenyérgabonát kellett importálni.¹⁴ A szovjet párt vezetői azonban hamar világossá tették, hogy „[...] ők nem hajlandók a beláthatatlan időig vállalni azt a szerepet, hogy gabonát csak ők termeljenek, és mindenki hozzájuk jöjjön gabonáért.”¹⁵

Ebben az újabb kényszerhelyzetben Kádárék egyrészt belátták, hogy a tsz-tagok és családtagjaik munkaerejére, szorgalmára még évekig nagy szükség lesz, másrészt pedig azzal is szembesülniük kellett, hogy a szovjet kolhoz klasszikus modellje kevésbé alkalmas a tsz-tagság anyagi érdekeltségének biztosítására. A Fehér Lajos (az MSZMP KB titkára, PB tag) körül formálódó agrár-lobbi érvelése nyomán a pártvezetés átmeneti időre engedélyezett egy olyan problémakezelést, amelynek egyik pillére a háztáji gazdasághoz, a másik pedig a részes műveléshez kötődött. (Varga 2001: 82-103.)

Hosszabb távon a háztáji gazdaságokban folytatott termelésnek óriási jelentősége lett. (Andorka 1979) Habár limitálták mind a területét, mind a háztájiban tartható állatállomány nagyságát, a jelentősége mégis abban volt, hogy a tsz-tag maga dönthette el, hogy az adott évben mit termeszt, hány állatot nevel, s azt is, hogy a háztáji terményeivel mihez kezd: önellátásra fordítja, netán eladja az állami felvásárlónak, vagy a piacon értékesíti. Habár a hatalom eredetileg csak önellátó funkciót tulajdonított neki, s azt is csak átmeneti időre, hamar kiderült, hogy bizonyos termékekben igen jelentős mennyiség került innen a piacra. (Juhász 1982: 117-139.)

A Losonczi Pál vezette FM és a pártközpont Mezőgazdasági Osztálya együttműködése nyomán évről-évre egyre több alulról jövő, a helyi adottságokhoz igazodó érdekeltségi kezdeményezés került be a túrt, illetve támogatott megoldások körébe. (Varga 2001: 82-103.) Ezekkel a helyi kezdeményezésekkel enyhíteni lehetett a tagság és a téesz-üzem szintjén jelentkező érdekeltségi problémákon, de mivel a téeszek jogi szabályozása, gazdasági környezete továbbra is a szovjet modellhez igazodott, a helyi kezdeményezések hatóereje korlátozott volt. Ez a felismerés és a Fehér Lajos köré tömörülő reformerők nyomása szerepet

¹³ Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1963.

¹⁴ MOL M-KS-288. f. 5/354. ö. e. Jelentés az MSZMP Politikai Bizottsága részére a magyar-szovjet gazdasági tárgyalásokról. (1964. december 15.)

¹⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1959-1960. évi jegyzőkönyvei. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1999. 420.

játszott abban, hogy 1961–62 fordulóján az MSZMP Politikai Bizottsága átfogó reformmunkálatot indított, melynek befejezését 1963 végére tervezték.¹⁶ Ez három területre terjedt ki: a mezőgazdaság új ár-, adó- és pénzügyi rendszerének kidolgozására, a mezőgazdasági irányítás felülvizsgálatára és az új termelőszövetkezeti törvény megalkotására.

Ez a komplex igénnyel induló munkálat új, stratégiai elemet jelentett az MSZMP agrárpolitikájában. Éppen az alulról jövő kezdeményezések tapasztalatai és a téveszkek pénzügyi problémái hatására került a piaci koordináció kérdése a reformtörekvések középpontjába. A pénzügyi részt koordináló Országos Tervhivatal anyagaiban ez így fogalmazódott meg: „A mezőgazdasági termelés irányításának fő eszköze az anyagi érdekelttség helyes alkalmazása. Minden egyéb, különben fontos befolyásolási eszköz felhasználásától csak akkor várható komoly és tartós eredmény, ha azt az anyagi ösztönzéssel is alátámasztjuk, vagy legalábbis az anyagi érdekelttség nem hat ellentétes irányba.”¹⁷

1963-ra elkészültek a mezőgazdasági reformjavaslatok.¹⁸ A bevezetésüket azonban — a gazdaságban makro- és mikroszinten jelentkező problémák miatt — 1963-64 fordulóján elhalasztották.¹⁹ (Varga 2001: 121-124.) A mezőgazdasági reformcsomag ennek ellenére nagy szerepet játszott a tervgazdaság reformjáról való gondolkodás elterjesztésében, szalonképesé tételében. Elsősorban azért, hogy a mezőgazdasági reformmunkálat átfogó jellege miatt számos minisztériumot, országos főhatóságot és kutatóintézeteket vontak be. Kulcspozíciót töltött be Nyers Rezső, részint pénzügyminiszterként, részint gazdaságpolitikai KB-titkárként. Egy későbbi interjúban úgy értékelte, hogy a Pénzügyminisztérium, a KB Államgazdasági valamint Mezőgazdasági Osztálya részvételével a mezőgazdaság ár-, adó- és pénzügyi rendszerének felülvizsgálatáról 1963-ban elkészített anyag „[...] a mezőgazdaság vonaláról már belement a gazdasági mechanizmus kérdéseibe. [...] *lényegében ez már az "ösmechanizmus" kérdésfelvetése volt agrárvonalon.*” (Saját kiemelés) (Ferber – Rejtő 1988: 20.)

A mezőgazdasági reformcsomag világossá tette, hogy milyen irányban kell a megoldást keresni. Jól jelzi ezt az 1964. február 22-i KB határozat egyik kulcsmondata: „A gyakorlati tapasztalatok azt igazolják, hogy alapvetően helyes a termelés gazdasági eszközökkel, az ár-, hitel- és beruházás-politika, a tervezési, felvásárlási és támogatási rendszer útján történő irányítása.”²⁰

Mivel a tsz-eknél nagyon értékes gyakorlati tapasztalatok gyűltek össze az 1960-as évek első felében a piac, az anyagi érdekelttség, a vállalati önállóság szerepéről, ezért nem meglepő, hogy az általános reformmunkálatok során tudatosan törekedtek arra, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél jól bevált üzemszervezési, gazdálkodási, vállalkozási formákat az állami tulajdonú vállalatokban is hasznosítsák. (Ferber – Rejtő 1988: 19-28.) A változatlan gazdaságpolitikai prioritások (pl. az iparfejlesztés elsősége) miatt azonban a piaci

¹⁶ MOL M-KS-288. f. 5/245. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottság 1961. szeptember 26-ai üléséről.; MOL M-KS-288. f. 4/45. és 4/47–48. ö. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottság 1962. február 9-ei és március 28-30-ai üléséről.

¹⁷ MOL M-KS-288. f. 28/1963/43. ö. e. Az Országos Árhivatal Mezőgazdasági és Élelmiszer Osztályának előterjesztése a mezőgazdaság szocialista átszervezésének előrehaladásával előtérbe kerülő ár-, adó- és pénzügy-politikai teendők irányelveiről. 1963. február.

¹⁸ MOL M-KS-288. f. 5/322.ö.e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottság 1963. december 10-ei üléséről. Napirend: 1. Előterjesztés a mezőgazdaság állami irányító szervezetéről. 2. Előterjesztés a mezőgazdasági ár-, adó- és pénzügyi rendszer továbbfejlesztésének irányelveiről. 3. Előterjesztés mezőgazdasági politikánk kérdéseiről.

¹⁹ MOL M-KS-288. f. 5/326.ö.e. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottság 1964. február 4-én megtartott üléséről. Napirend: 1. Mezőgazdasági politikánk kérdései.; MOL M-KS-288.f. 4/66-67. ö.e. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottság 1964. február 20-22-i üléséről. Napirend: 2. Mezőgazdasági politikánk kérdései.; U.o. 68.ö.e. Jelentés az MSZMP Központi Bizottság számára a mezőgazdaság helyzetéről.

²⁰ MOL M-KS-288. f. 4/68.ö.e. Az MSZMP Központi Bizottság határozata a mezőgazdaság helyzetéről.

mechanizmusok az ár-, a beruházási és a hitelpolitikában ezt követően is csak korlátozottan voltak érvényesíthetők. (Antal 1985: 146-166.)

A Rákosi-korszak válságfelhalmozó gazdaságpolitikája után a kádári vezetés kénytelen volt tudomásul venni azt, hogy a magántulajdon és piacellenes sztálini agrármodell erőltetése egy olyan országban, mint Magyarország — ahol a parasztságnak erős volt a földtulajdonhoz való kötődése és kiterjedt a piaci tapasztalata — katasztrofális következményekkel jár. Az MSZMP az elméleti vita helyett pragmatista úton kereste a választ erre a problémára. A szocialista országok közül elsőként, a mezőgazdaságban rehabilitálták az áru- és pénzgazdálkodás olyan elemeit, melyeket a tervgazdaság eredeti modelljében fölöslegesnek, sőt zavarónak tartottak. A mezőgazdaságban a piaci racionalitásról összegyűlt tapasztalatokat aztán a gazdaság többi szektorába is igyekeztek átültetni, bár ezt ideológiai okok miatt sosem vállalták fel. Ez a pragmatikus politika nem egy tudatos koncepció alapján, hanem menet közben formálódott, s ahogy láttuk igen nagy szerepe volt benne a politikai döntéshozók — kényszerhelyzetben újra- és újra felerősödő — „tanulási készségének”.

Felhasznált irodalom

- Andorka Rudolf (1979): *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Budapest,
- Antal László (1985): *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó,
- Baráth Magdolna (szerk.) (2009): *Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei, 1956. november 7. – 1958. január 25.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2009.
- Erdmann Gyula (1993): *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945-1956*. Békéscsaba, Tevan Kiadó
- Ferber Katalin – Rejtő Gábor (1988): *Reform(é)fordulón*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó,
- Honvári János (2006): A klasszikus begyűjtési rendszer változása az „új szakasz” meghirdetésétől a beadás megszűntetéséig. In: Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.) *Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós Emeritus Professzor tiszteletére*. Budapest, Corvinus Egyetem, 409-430.
- Juhász Pál (1982): Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem (Agrárszociológia írások.) *Medvetánc*, (2.) 1.117-139.
- Kornai János (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, HVG Kiadói Rt.
- Nagy József (2001): A szántóföldi művelés állami irányítása és a paraszti gazdálkodás feltételei az 1950-es években (1949-1956). *Századok*, 5. 1075-1124.
- Papp István (2006): A Begyűjtési Minisztérium az 1956-os forradalom idején és a beszolgáltatási rendszer felszámolása 1956-57-ben. In: Pál Lajos Romsics Ignác (szerk.) *1956 okai, jelentősége és következményei*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat 31-56.
- Pető Iván (1998): A gazdaság „átpolitizálása. A politika hatalma. In: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer János (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949*. Budapest, 1956-os Intézet, 95–110.
- Pető Iván – Szakács Sándor (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945-1968*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

- Rév István (1990): A beszolgáltatási rendszer jog- és intézménytörténete. In: *Gazdaság- és társadalomtörténeti szöveggyűjtemény a szocializmus magyarországi történetének tanulmányozásához. I.* Budapest, Aula Kiadó, 162-176.
- Sipos Levente (1991): Reform és megtorpanás. Viták az MSZMP agrárpolitikájáról (1956-1958) *Múltunk*, (36) 2-3. 188-197.
- Szabó Károly – Virágh László (1984): A begyűjtés „klasszikus” formája Magyarországon. *Medvetánc*, (4.) 2-3. 159-179.
- Szakács Sándor (1998): A földosztástól a kollektivizálásig, 1945-1956. In: Gunst Péter (szerk.) *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Budapest, Napvilág Kiadó, 287-343.
- Valuch Tibor (2000): Agrárkérdések és a magyar falu 1956-57-ben. In: *Évkönyv VIII.* Budapest, 1956-os Intézet, 286–302.
- Valuch Tibor (2003): A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In: *Évkönyv XI.* Budapest, 1956-os Intézet, 51-78.
- Varga Zsuzsanna (2001): *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956-1967.* Budapest, Napvilág Kiadó
- Varga Zsuzsanna (2006): A falusi társadalom feszültségócai az 1950-es évek közepén. *Múltunk* (51.) 4. 223–239.
- Varga Zsuzsanna (2009): „Földindulás után”. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. *Történelmi Szemle* (51.) 2. 1–27.
- Wädekin, Karl-Eugen (1982): *Agrarian Policies in Communist Europe.* The Hague/London, Allanheld, Osmun Publishers; Martinus Nijhoff Publishers, 1982.

Markos Valéria

A munkaerőpiacra való belépés módjai felsőfokú tanulmányok folytatása mellett

Bevezetés

Manapság egyre inkább munkáról és nem munkahelyről beszélünk, hiszen a munka térbelisége megszűnőben van. Nem határozható meg konkrétan a munka helye, és időkerete sem, mert a hangsúly a feladatokon és a feladatok elvégzésén van. Hála a fejlett technológia vívmányainak, sokaknak már ki sem kell mozdulniuk otthonaikból, hisz számítógép, internet és telefon segítségével végzik munkájukat (Kiss – Répáczky 2012).

Munka szempontjából megkülönböztetünk fizetett és nem fizetett munkát. Ha a munka fizetett, akkor a javak és szolgáltatások előállítása nem csupán alturista, belső késztetésből történik, hanem a tudatos pénzszerzésért. Legtöbb ember ezt a fajta „munkát” választja, hisz a pénz létszükségletté vált a mindennapi élethez. Ugyanakkor előfordul, hogy a szolgáltatások előállítása ellenszolgáltatás nélkül történik, az egyén a közjót szolgálja, a tevékenységet szabad akaratából végzi, ami belső és/vagy külső indíttatású. Ekkor önkéntes munkáról beszélünk. Az önkéntességnek két típusát különböztethetjük meg. *A régi típusú önkéntességre* jellemző a szegényeken való segítség, a vallás, a hit fontossága, az erkölcsi kötelesség és a közösséghez tartozás, míg az *új típusú önkéntességre* a tapasztalatszerzés, a kihívás, a szakmai fejlődés, emellett fontos a szabadidő hasznos eltöltése, illetve új barátok szerzése is (Fényes - Kiss 2011b).

Egy felsőoktatásból a munkaerő-piacra lépő személy válaszút elé kerül, hogy melyik munkatípust is válassza, hosszú távon melyik lesz a kifizetődőbb, és ha már döntött is, rengeteg a munkaadó által előírt kritériumnak kell megfelelnie, hogy versenyképes tudjon maradni a már elismert, tapasztalattal rendelkező társai mellett. A munkáltatók szerint szükség van fiatal, frissdiplomás alkalmazottakra, hiszen ők azok, akik a legkorszerűbb tudással rendelkeznek. Ugyanakkor már a jelentkezés folyamán több hibát vétenek, mint egy régen diplomázott személy, és kevesen rendelkeznek olyan képességekkel, melyekkel fel tudnák magukra vonni a munkáltató figyelmét. Hiszen nem rendelkeznek elegendő gyakorlati tudással, elkötelezettséggel, a munka iránt tisztelettel és munkakultúrával. A legtöbb helyen, fontos legalább egy nyelv jó ismerete, a jó kommunikációs készség, az informatikai ismeretek, a nagyfokú munkaterhelhetőség, az önállóság, az elhivatottság, a motiváció és a készség a csapatmunkára. Mindezeknek azonban nagy kihívás megfelelni egy olyan frissdiplomás fiatalnak, aki még nem rendelkezik semmiféle munkatapasztalattal. Így sokan úgy próbálják orvosolni ezt a problémát, hogy már felsőoktatási tanulmányaik során munkába állnak, ezzel is megalapozva későbbi elhelyezkedési esélyeiket (Forgó et al. 2009).

Emberi tőkeberuházás és a felsőoktatási expanzió hatásai

Az iskolázottságnak átörökítő szerepe van a különböző generációk foglalkozási státusza és az egyén társadalmi státusza között. A státus megszerzésére azonban nagy hatással van a származás, a szülők iskolai végzettsége, a szülők foglalkozása, valamint a gyerek iskolai teljesítménye, végzettsége. A származás közvetlenül is hat a gyerek foglalkozására, de az iskolázottságon keresztül közvetve is hat. (Róbert 2001)

Magyarországon a kilencvenes években bekövetkezett felsőoktatási expanzió hatására a következő kételyek merültek fel:

- a diplomások tudásának színvonala romlik,
- túlképzés lép fel,
- a magasabb iskolai végzettségűek kiszorítják az alacsonyabb iskolai végzettségűeket a munkaerőpiacról,

- nő a felsőfokú végzettségűek között a munkanélküliek száma,
- a diplomák leértékelődnek (Galasi 2002a).

Az emberi tőke elmélete szerint az iskolába járással az egyén hosszú távon beruház emberi tőkéjébe, melynek megtérülése attól függ, mennyivel nagyobb a hozama, mint a költsége. Az egyén időt, energiát és pénzt (a tanulás közvetlen és közvetett költségét: tankönyv, tandíj, elmaradt kereset) fordít rá, mialatt tudását és készségeit bővíti. Mindezt azért, hogy munkaerőpiacra lépését követően anyagi formában ez megtérüljön számára. Így tehát, az a fiatal személy, aki magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik, egyben magasabb keresetet is vár el, ugyanakkor motiváltabb munkavállalásra is a hosszú távú investálás miatt. A munkáltatói oldal szempontjából, nagyobb emberi tőkéhez magasabb egyéni termelékenység kapcsolódik, emberi tőkéjének keresete is magasabb, ezért a munkáltatók inkább alkalmaznak magasabb végzettségű munkavállalókat. Kimutatható, hogy a magasabb iskolázottság alacsonyabb munkanélküliséggel és magasabb keresettel jár. (Galasi 2002 b, Ehrenberg Smith 2003)

Egyes kutatók, Timár János és Polónyi István (2004) szerint a főiskolai/egyetemi képzés fejlesztésével nő a diplomások munkanélkülisége, ugyanakkor csökken a jól képzett technikusok és szakmunkások száma. A felsőfokú végzettségű személyek keresete a folyamatosan növekvő kínálat miatt csökken. A megnőtt kínálat miatt a munkáltatók alacsonyabb bérek mellett is találnak munkavállalót, vagy a felsőfokú végzettségűek hajlandóak lesznek alacsonyabb kereseti színvonalú foglalkozásban elhelyezkedni, ahol korábban felsőfokú végzettségűek kevésbé fordultak elő. Így a munkaerőpiacra kikerülő friss diplomásoknak a megfelelő állás megtalálása hosszabb ideig tart, és kevesebb megfelelő béránálhoz juthatnak, így megnő közöttük a munkanélküliek aránya. De ha hajlandóak alacsonyabb béreket elfogadni és olyan munkát elvállalni, amihez korábban elegendő volt alacsonyabb iskolai végzettség, akkor valószínűleg nem nő tovább a munkanélküliség a felsőfokú végzettségűek között, aminek ára, hogy kiszorítják az alacsonyabb végzettségűeket, akik körében viszont megnő a munkanélküliek száma.

Szemben Timár és Polónyi jóslataival, Galasi (2002a, 2002b), és Kertesi – Köllő (2006a, 2006b) szerint azonban nemcsak a felsőfokú végzettségűek kínálata nőtt többszörösére, hanem vele együtt a kereslet is nőtt, a technológia fejlődésének következtében talán jobban is, mint a kínálat. A legtöbb új munkahely felsőfokú diplomát igényel. Emellett a diplomások aránya Magyarországon a felsőoktatási expanzió hatására nem éri el a fejlett országokra jellemző szintet, mivel az idősödő generáció körében még mindig alacsony a diplomások aránya. Az is kimutatható, hogy a felsőfokú végzettségűek munkanélkülisége még mindig jóval alacsonyabb, mint az alacsonyabb végzettségűeké. Ugyanakkor a kiszorítási hatás sem érvényesül igazán, hisz a diplomások számának emelkedésével ugyan csökkennek az érettségizettek munkalehetőségei, de ugyanakkor sok új munkahely létesül számukra is. A munkanélküliség elsősorban a legalacsonyabb iskolázottságúakat érinti. Kimutatható az is, hogy napjainkban a diploma bérelőnye a középfokú végzettséggel szemben továbbra is jelentős.

Ha valaki úgy határoz, hogy beruház az emberi tőkéjébe, az hatással lesz jelenlegi és jövőbeli fogyasztására. Ha úgy dönt, beruház, akkor jelenlegi fogyasztását csökkentenie kell, hogy támogassa beruházását, azonban ezáltal jövőbeli fogyasztását növeli, mivel ezáltal magasabb keresethez fog jutni a jövőben. (Varga 1998)

Fiatalok bekapcsolódása a munkaerőpiacra tanulmányaik alatt

A friss diplomás fiatalok számára mára alapkövetelménnyé vált, hogy amint kilépnek a felsőoktatási intézményből, rendelkezzenek munkatapasztalattal ahhoz, hogy egyrészt végzettségüknek megfelelő, másrészt szubjektív elvárásukhoz illő munkát találjanak. Az első munka csupán egy ugródeszka a munkába álláshoz, mely segíti a tapasztalatszerzést, a

munkába való beilleszkedést, és az illető későbbiekben már magasabb fizetésű és pozíciójú munkára is pályázhat. Hiszen a karrierépítés egy folyamat, a pályakezdő nem törhet azonnal a csúcsra. Ugyanakkor a munkaadók észrevételei szerint gyakori, hogy a fiatal diplomások túlértékelik diplomájukat, önmagukat és irreális elvárásaik vannak a munkával kapcsolatban. (Polyacskó 2009)

A munkaerőpiacra való becsatlakozás lehetséges módjai egy felsőoktatási intézményben tanuló hallgató számára a szakmai gyakorlat, a fizetett munka és/vagy az önkéntes munka. A következőkben ezt a három típust fogom külön-külön megvizsgálni:

Szakmai gyakorlat

A főiskolai, egyetemi évek alatt a szakmai gyakorlat nyújt lehetőséget munkatapasztalat szerzésre. A fiataloknál általában ez a szakmai gyakorlat az első lehetőség, mikor bepillantást nyernek a munka világába, megismerkednek a munkavállalók kötelezettségeivel, a rájuk vonatkozó szabályokkal, a munkáltatók elvárásaival, követelményeivel. A hallgató mindezek hatására válik jövőbeli munkavállalóvá. (Mátyási et al. 2007 I.)

A szakmai gyakorlat követelménye néhány hetes munka végzése valamilyen szervezetnél, intézménynél. Ezt sok munkáltató rövid időnek tartja ahhoz, hogy a hallgató felfedezze a szervezetet, tevékenységeit, technológiáját, munkafolyamatát, és hogy továbbfejlessze szakmai tudását. A lelkes hallgatók ezen változtathatnak úgy is, hogy nemcsak a tantervi követelményben meghatározott időre vállalják a munkavégzést, hanem tovább is, akár önkéntesként is dolgoznak munkaadójuknál. Ez egyfajta beruházás a későbbiekre, ha végzés után kikerülnek a munkaerőpiacra és a munkáltató elégedett volt a hallgatóval, a gyakorlatot töltött helyen biztos munkahelyet kínálhat neki. Az elhúzódozó szakmai gyakorlat során az egyénnek alkalma nyílik érdemi munka végzésére, valamint a szervezetnek is több lehetősége van felmérni a hallgatót, hogy vajon megéri-e időt és energiát fordítani a betanítására. Azonban ha a hallgató úgy dönt, hogy mégsem hosszabbítja meg a gyakorlatot, akkor is lehetősége nyílt szakmai tapasztalatok szerzésére, illetve kapcsolatépítésre. (Mátyási et al. 2007 II.)

Alapvetően tehát gyakorlásra, tanulásra irányul a szakmai gyakorlat, így nem elsődleges célja a munkavégzés. Általában azokat a hallgatókat alkalmazzák előszeretettel az intézmények, akik megfelelő szakmai alaptudással rendelkeznek, és ezt képesek a munka során kiegészíteni szakértelemmel, tapasztalattal. A szakmai gyakorlat akkor lehet a legeredményesebb, ha a hallgató teljesen vagy legalább részben bekapcsolódik a szervezet munkájába. Az, hogy mennyire tud bekapcsolódni, függ a gyakorlat tartalmától, hosszától és a diák hozzáállásától. Gyakran azonban ingyenes vagy olcsó munkaerőként tekintenek a gyakorlatot végző hallgatókra, nem akarnak időt és energiát pazarolni rájuk, hisz sokan még a szakmai alapokkal sincsenek tisztában. A hallgatók kötelezettségei közé tartozik, hogy előre meghatározott ismeretanyagot kell megtanulniuk, és a munka során a gyakorlatban szakmai feladatokat elvégezniük, közben pedig visszajelzést kapnak a munkaadójuktól a teljesítményükről, hiányosságaikról, hibáikról. A gyakorlat célja tehát a hallgató munkaerőpiaci esélyeinek növelése, a tapasztalati tudás megszerzése és a kapcsolati hálójának bővítése. A munkáltató szervezet célja pedig, hogy a gyakorlat során ők maguk tanítsák be a hallgatót, saját elvárásaiknak megfelelően, hogy a későbbiekben, mikor a hallgató befejezi tanulmányait, foglalkoztatni tudják. Ez a szervezet számára, olcsóbb, gyorsabb és kisebb a kockázata, mintha friss diplomást kellene kiválasztani és betanítani. (Mátyási et al. 2007 I.)

Önkéntesség

2001-ben az ENSZ az Önkéntesek Nemzetközi Éve alkalmából kibocsátott egy dekrétumot mely az önkéntesség jellemzőiről, kritériumairól a következőket határozza meg:

- Önkéntesnek tekinthető az a személy, aki a nem kötelezően elvégzendő munkát szabad akaratából, valamiféle belső indíttatásból végzi. Nem tartozik ide a régi „társadalmi munka” vagy más kötelező közösségi munka. (Fényes – Kiss 2011a)

- Az önkéntes a munkát elsősorban nem anyagi ellenszolgáltatásért végzi, és nem a pénzszerzés lehetősége, a megélhetés biztosítása ösztönzi. Azonban megengedhető a munka során felgyülemelő kiadások megfizetése vagy jelképes fizetsége. Nem sorolható ide a „viszonossági alapon” működő kaláka, a családi, rokoni, szomszédsági segítségért folyó munka, és az ún. „polgári munka. (Fényes – Kiss 2011a)

- Komoly haszonnal járhat az önkéntes személyre nézve is az önkéntesség, de elsősorban más személy, csoport javát, vagy a társadalom hasznát, a közjót szolgálja. Így kizárhatóak az egyéni indíttatású, önmagára irányuló, öncélúságot és önérdekűséget középpontba helyező, nem kényszer jellegű cselekedetek, mint a hobby, az amatőr tevékenységek, a sport vagy a játék. (Fényes – Kiss 2011a)

- Az önkéntesség lehet belső (szubjektív, értékorientált) és/vagy külső (instrumentális, de nem közvetlenül anyagi) motivációjú. (Fényes – Kiss 2011a)

Az önkéntességnek két típusát különböztethetjük meg; a hagyományos és az új típusú önkéntességet. A hagyományos-, régi-, klasszikus típusú csoport- vagy szervezeti tagsággal járt, alturista indíttatású, erős vallásos háttér jellemzi, míg az új típusú önkéntesség, tudatos választással jár, individuálisabb, értékrend szempontjából megosztott, ellentmondásos, a fiatalokra inkább jellemző. Ezen kívül megkülönböztetünk még több típuspárt is:

- formális (szervezethez kötődő) illetve informális (nem szervezethez kötődő)
- szervezeti jellege szerint: állami, non-profit, for-profit,
- foglalkozási (erre használható az önkéntes munka fogalma) – nem foglalkozási (tevékenység jellegű)
- egyéni vagy csoportos
- rendszeres vagy alkalmi
- belföldi vagy külföldi
- globális vagy lokális (Fényes – Kiss 2011a)

Magyarországon az önkéntes tevékenységet a 2005. évi LXXXVIII. törvény szabályozza. A törvény hatálya kiterjed a Magyar Köztársaság területén és azon kívül végzett tevékenységre, azonban nem terjed ki, az önkéntes véradásra, az önkéntes, illetve létesítményi tűzoltóként végzett tevékenységre, és a polgári természetűként végzett tevékenységre. A törvény kimondja, hogy önkéntes, aki a fogadó szervezetnél közérdekű tevékenységét, anyagi ellenszolgáltatás nélkül végzi. A törvény nem érinti a magánszemélyeknél végzett önkéntes tevékenységet, illetve a törvényben fel nem sorolt szervezeteket. (Czike - Szabóné 2010)

Új típusú önkéntesség

A szakirodalom szerint, az új típusú önkéntességre jellemző hogy speciálisabb, kevésbé eszmei, kisebb a résztvevőktől elvárt követelmény. A tradíción alapuló önkéntesség visszaszorul, a szabadidő hasznos eltöltéséből eredő önkéntesség viszont egyre jobban terjed. Az új típusú önkéntesség cselekvésorientált, az elkötelezettség csak rövid ideig tart és nincs olyan nagy csoportképző ereje sem. Fontos a kölcsönösség és a tevékenység önértéke, és nem csak segítő jellegű. (Fényes et al. 2012)

Napjainkban a fiatalokra legfőképp az új típusú önkéntességre jellemző, mely alkalmat ad társadalmi, szakmai és állampolgári szocializációra valamint szereptanulásra. Átmenetet képez az iskola és a munkahely között, hisz tanulás mellett dolgozhat is a hallgató. Az önkéntesség egyfajta informális tanulást is jelent, tudást, tapasztalatot, ismereteket, a szakismerettől az általános társadalom ismeretéig, a speciális képességektől az általánosan hasznosíthatókig. Az önkéntes munka lehetőséget ad az egyén kapcsolati tőkéjének bővítésére, gazdagítására, valamint a szakmai karrier megalapozására, kiépítésére, a munka

világába való becsatlakozásra. Segíti a szakmai szocializációt: szakmai tudás és a munkához szükséges kompetenciák megszerzését és a csoportmunkában való bekapcsolódást. Az önkéntes tevékenység funkciója továbbá az újítás, a modern technika alkalmazása az interakcióban és a kommunikációban. (Fényes - Kiss 2011).

Ha valaki szocializációja során nem rendelkezik elegendő kulturális tőkével az önkéntesség során szerzett tudás, tapasztalat, információ, segíti az önkéntest egyfajta inkorporált kulturális tőkéhez jutni, melynek elsajátítását hosszú folyamat előzi meg. Ezt az időt, energiát az egyén fekteti be, azonban az idő beruházása áldozatokkal jár, ugyanakkor az inkorporált tőke a személyiség részévé, tulajdonságává válik, amit senki nem vehet el tőle. (Fényes – et al. 2012)

Ha valaki nem rendelkezik elegendő kapcsolati tőkével az a társadalmi és munkaerőpiaci perspektívából, ezt a hátrányt is önkéntes munkával ellensúlyozhatja. Emellett az önkéntes munka, mint a fizetett munka segíti az egyént a tapasztalatszerzésben, mint abban is, hogy megmutatja, mely normák fontosak egy munkahelyen, munkatársakkal, főnökkel való kapcsolat kialakítása, kezelése, időkeretek betartása. (Fényes et al. 2012)

Aki egyfajta kulturális kompetenciát birtokol, az különlegességi értékkel is bír, melyből később hasznot húzhat. Ahhoz, hogy valaki ilyen tőkével rendelkezzen, gazdasági és kulturális eszközök szükségesek. Ezek azonban nem mindenki számára adottak, így ez nyújtja a tőke különlegességét, ritkaságát. Az önkéntesség tekintetében a hátrányos helyzetű, rossz családi háttérű fiatal, aki a gazdasági tőke hiánya miatt, fizetett munkát kénytelen vállalni, ráadásul olyan munkakörben, ami nem járul hozzá olyan szinten a kulturális és társadalmi tőkéje bővítéséhez, mint amit önkéntes munkával érhetne el. (Fényes et al. 2012)

Belépni egy szervezetbe önkéntesként, társadalmi és kulturális tőkét is jelent és később hasznos kapcsolatokat hozhat. Hogy ez mekkora előnyt jelent, attól függ, az egyénhez kapcsolódó személyek, milyen tőkével rendelkeznek, és milyen mértékben hasznosíthatóak. Ezekből származhat a továbbiakban gazdasági tőkévé átalakítható haszon is. (Fényes et al. 2012)

Diákmunka

A tanulás melletti diákmunka vállalása jelentős hatással van a fiatalok későbbi munkaerőpiaci bekapcsolódására. Ha valaki végzett diákmunkát, tanulmányai folytatása mellett, már azelőtt munkatapasztalatot szerzett mielőtt ténylegesen belépett volna a munkaerőpiacra, ellenben, a vele egykorú diákokkal, akik nem dolgoztak tanulás mellett, és pillanatnyilag egyetlen feladatuk a tanulás. Ezáltal az várható el, hogy akik végeztek diákmunkát valószínűleg könnyebben találnak majd munkát a későbbiekben, hiszen sok tapasztalatot is szereztek a munka világáról. A diákmunka tehát az első lépcsőfok a jövőbeni teljes állásba kerüléshez. A diákmunka vállalás növeli a fiatalok, munkatapasztalatát, felelősségérzetét, és támogatja a nem kenyérkereső tevékenységeket, melyek szerves része a felnőtté válás folyamatához. (Nagy – Szűcs 2009)

A diákokat a munkavállalásra legfőképp a tanulmányi és megélhetési költségek biztosítása ösztönzi. Két típust határozhatunk meg:

- a hallgató öncélúan, jövője megalapozása érdekében, kényszerül munkavállalásra, mert a szülei képtelenek finanszírozni a továbbtanulását,
- ha a hallgató pénzügyileg támogatja a szüleit és emiatt keres munkát.

Előfordul a célorientált pénzkeresés is. A fiatalok kitűzött cél elérésére, valamilyen tárgy, szolgáltatás, nyaralás finanszírozása miatt vállalnak diákmunkát. Jellemző, hogy ezáltal csak belépők a munkaerőpiacra és a kitűzött anyagi haszon megszerzése után kilépnek a munkaerőpiacról. Ugyanakkor az alkalmi pénzzavar, vagy a pénz szűke is motiválhatja a diákokat diákmunkára. (Nagy – Szűcs 2009)

A diákok munkavállalásánál fontos szempont az is, hogy a vállalt munka egyáltalán kapcsolódik-e a tanulmányok jellegéhez, avagy nem. Hiszen, ha a diák tanulmányaihoz kötődő munkát talál, az segíti fejleszteni készségeit, tudását, tapasztalatát, kompetenciáit, elmélyül a szakma rejtelmeibe így kiegészítheti a felsőoktatásban szerzett tudását és nemcsak a tanulás mellett munkaerőpiacra lépéskor jelent nagy előnyt számára, hanem a tanulmányok utáni munkavállalásban is. Azonban ha a diák olyan munkát vállal, ami nem kapcsolódik a felsőoktatási tanulmányaihoz, esetleg olyan fizikai munkát, melyet elsősorban az alacsonyabb iskolai végzettségűek számára ajánlanak, nem tudja az egyetemen/ főiskolán szerzett tudását kamatoztatni, sőt lehet, még önéletrajzába sem jeleníti meg, hiszen a munka társadalmi megbecsültsége alacsony. Így a pénzszerzésen kívül, más nem motiválja a munkavégzésre.

A hallgatók számára fontos motivációt jelent az is, hogy a szórakozásuk költségét megteremtsék diákmunka segítségével. A fiatalok életkorának növekedésével, a szülők megkövetelik, hogy ne rájuk támaszkodjanak, hanem saját maguknak finanszírozzák ezt a fajta kiadást, de lehet, hogy mindezt nem nevelő szándékkal teszik, hanem egyszerűen nem is lennének képesek ennek a költségnek a finanszírozására. Azonban előfordul, hogy a szülők ugyan támogatnák gyermekük tanulmányait és az ezzel járó költségeket finanszíroznák, de a fiatal belső késztetésből úgy érzi önállóan vagy részben önállóan is tudja fedezni a kiadásait. (Nagy – Szűcs 2009)

A nemek tekintetében, a lány hallgatók számára fontosabb, hogy a munka, amit végez, társadalmilag hasznos legyen, fontos a csapatmunka, hogy sikerélménye legyen, hogy a munkája során emberekkel személyes kapcsolatot teremtsen, közösségben legyen, és jól kijöjjön a munkatársakkal, biztos és felelősségteljes munkát végezzen, és jó hangulatban teljen el a munkaidő. Míg a fiúk számára inkább fontosabb az, hogy a munkaidő rugalmas legyen, ne legyen megerőltető a munka és mindez magas keresettel járjon együtt. Kimutatható, hogy a fiúk többet dolgoznak rendszeresen tanulás mellett, mint a lányok, és a munka típusa jobban kapcsolódik a tanulmányaikhoz, ami által megalapozzák a későbbi pályafutásukat. A lányok pesszimistábbak a jövőbeni elhelyezkedési esélyükkel kapcsolatban, nincsenek irreális elvárásaik, ellenben a fiúkkal. Míg a lányok a civil és nonprofit szférában helyezkednének el leginkább, a fiúk magánszférákban és multinacionális cégeknél. (Fényes 2010)

Diákszövetkezetek szerepe

A fiataloknak az iskolaszövetkezet szervezése nélkül, nincs igazán lehetőségük munkavállalásra. Ez legfőképp azokra a hallgatókra jellemző, akik szülővárosuktól távol tanulnak, hisz az „új” városban kisebb az ismeretségi körük, kevesebb lehetőséget ismernek, így az iskolaszövetkezeteken keresztül biztonságos, legális munkát kaphatnak. Felügyelt körülmények között dolgoznak, probléma esetén fordulhatnak a diákszövetkezethez. Lényeges szempont a diákok számára, ha az iskolaszövetkezet által állnak munkába, azzal nem kötelezik el magukat huzamosabb időre, nem kell rendszeresen járniuk, bármikor abbahagyhatják, és nem jár következményekkel. Így a munkavállalás összeegyeztethető órarendjükkel és más programjaikkal, választhatnak munka és szabadidő között. Igaz, a gyakori visszautasítás csökkenti a jövőben a munkához jutás lehetőségét, és lehet, később az iskolaszövetkezet nem tekint rá úgy, mint biztos munkavállalóra. Ugyanakkor ez fordítva is igaz, hiszen vészhelyzetben, idénymunkák idején, mikor sok diákra van szükség, kisegítik az iskolaszövetkezetet és elvállalják az adott munkát cserébe, hogy később, több és jobb munkát kapjanak. (Nagy – Szűcs 2009)

Ha jobb az anyagi körülményei egy diáknak, akkor válogatósabb, pénzzavar esetén pedig olyan munkát is elvállal, amit jobb anyagi körülmények között nem vállalt volna el. Lehetséges, hogy a diák kezdetben tudatosan csak egyféle munkát vállal el, majd fokozatosan belép a munka világába, kedvet kap és több újabb munkakört is kipróbál. Ennek ugyanakkor

az ellentéte is megfigyelhető, hogy az elején a diák bármilyen munkát elfogad, később azonban, a rossz tapasztalatok hatására, jobban megválogatja, hogy mit vállaljon el. (Nagy – Szűcs 2009)

A bérezés kapcsán mind az iskolaszövetkezetek mind a diákok a minimálbérhez viszonyítják keresetüket, ehhez viszonyítják órabérüket. Jelentősek a regionális különbségek a vidéki és fővárosi munkalehetőségek között. A diákok fizetése, egy állandó alkalmazott fizetéséhez képest magasabb, ráadásul könnyebb munkát is kell végezniük, ugyanakkor az iskolaszövetkezeten keresztül végzett munka, adózás szempontjából is ideálisabb számukra. Az állandó alkalmazottak és a diákmunkások között konfliktus figyelhető meg a munkavégzés terén. Az állandó alkalmazottaknak szükségük van a diákmunkásokra, mivel tehermentesíti őket, segítik, könnyítik a munkavégzésüket. Gyakran ezt ki is használják, és olyan munkákat is elvégeztetnek velük, ami nem is az ő feladatuk lenne. (Nagy – Szűcs 2009)

A fiatalok jövője

A fiataloknak megéri áldozatot hozni a magasabb iskolai végzettség eléréséhez, hiszen magasabb iskolai végzettséghez magasabb fizetés, magasabb foglalkozási státusz társul. Egyes végzettségen felül, minden tanulásra fordított év magasabb keresethez, jobb munkaerő-piaci pozícióhoz vezet. Bár ezzel ellentétben, kimutatható az úgynevezett „plafonhatás” is, hogy minél magasabb státusú valaki, annál kevesebb az esély az előmenetelre. Kimutatható emellett a férfiak bérelőnye és a nők státuselőnye. A legmagasabb foglalkozási státusszal az állami szolgáltatásban dolgozók rendelkeznek, a diplomások nagy része az igazgatásban, oktatásban és egészségügyben tud elhelyezkedni. Ugyanakkor kimutatható, hogy az ő keresetük kevesebb, mint a versenyszférában, de ez a bérlemaradás idővel csökken. Kutatók szerint, az alacsonyabb munkaerő-piaci státusú munkavállalók elégedettebbek a keresetükkel és előrelépési lehetőségeikkel. (Altörjai – Róbert 2006)

Egy újonnan munkaerőpiacra lépő fiatalnak ahhoz, hogy sikeres munkakariert valósítson meg, jó képességekkel, magas iskolai képzettséggel és munkaerő-piaci önértékeléssel kell rendelkeznie, valamint munkaorientáltnak kell lennie. Ezekkel együttesen sikeres pályafutást érhet el az egyén a munkájában, karrierjében. (Altörjai – Róbert 2006)

Azonban ez mind kevés, ha nem elegendő a munkahelyek száma. A szülői generáció, azt hangoztatja, hogy az 50 év feletti korosztályra már nincs szükség a munkaerőpiacon, korszerűtlen a szaktudásuk, teljesítményük és teherbíráruk sem olyan már, mint egy fiatalé, így egy idősödőnek nehéz munkahelyet találni. Ugyanakkor a szülő szembenéz ennek az ellentétjével is. A szülők hosszú éveken keresztül finanszírozták gyermekük tanulását, bízva abban, hogy ez majd megtérül, de a fiatalok sem tudnak elhelyezkedni, a kevés munkalehetőség miatt. Mindeközben ennek következménye az, hogy a fiatalokról olyan kép alakul ki a társadalomban, hogy nem is akarnak munkát találni, lusták, és irreális elképzeléseik vannak a fizetést illetően. Sokan így még a család támogatását is elveszítik. Ugyanakkor a jobb anyagi háttérű hallgatók, a munkanélküliség idejét úgy vészelik át, hogy külföldön próbálnak meg munkát találni, önkénteskednek vagy épp nyelvtanfolyamra járnak. Ezek mindegyikéhez szükség van biztos, anyagi és családtámogatói háttérre, amit sajnos nem mindenki mondhat magáénak. (Csoba – Diebel 2011)

Összefoglalás

Tanulmányommal azt a célt tűztem ki, hogy bemutatom a munkaerő-piacra való belépés lehetséges módjait felsőfokú tanulmányok folytatása mellett. Erre háromféle lehetőség van: a szakmai gyakorlat, az önkéntes munkavégzés és a fizetett diákmunka végzés. Bármelyiket is választja az egyén, ha összefügg tanulmányai jellegével ugródeszkát jelent a munkaerő-piacra való belépéshez, sikeres karrierje kiépítéséhez. A megszerzett tapasztalatot, készségeket, képességeket a munkába állás után kamatoztatni tudja. Gyakorlati tudást szerezhet, kiépítheti

személyes kapcsolati hálóját, és megtanul alkalmazkodni, mind a munkáltatók elvárásaihoz mind a munkatársakkal való közös munkához. Ugyanakkor nehéz egy frissdiplomás fiatalnak megfelelnie a munkaadók követeléseinek, hiszen nem kevés kritériumnak kell megfelelniük. Így tehát a tanulmányok alatt végzett bármiféle munkavégzés, akár önkéntes akár fizetett munka segíti abban az egyént, hogy mire befejezi tanulmányait, rendelkezzen azokkal a kompetenciákkal, amelyek elvárásként jelennek meg a munkáltatók által.

Mindezek beigazolódását egy későbbi tanulmányomban, kvalitatív, interjú módszerrel fogom vizsgálni, melynek alanyai a Debreceni Egyetem önkéntes munkát és fizetett munkát végző hallgatói. Bemutatom a hallgatók munka-motivációinak, társadalmi háttérük különbségének hatásait, különös tekintettel az anyagi, kulturális tőkéikre. Megvizsgálom, hogy a szakmai gyakorlat, az önkéntes munka vagy a fizetett munka jelenti-e az elsődleges bekapcsolódást a munkaerőpiacra a tanulmányaik alatt és azt is, hogy a jobb anyagi háttérűek önkénteskednek-e és a fizetett diákmunkát elsősorban a hátrányos helyzetűek választják. Kitérek arra is, hogy egyes hallgatók miért választják az önkéntes munkát a fizetett munkával szemben, melyik munkatípus hogyan térül meg, melyiknek nagyobb a megbecsültsége, és mik az elsődleges motivációk-e kétféle munkatípus választásnál? Valószínű, hogy az önkéntes és a fizetett munka egymás helyettesítője, de kiegészítője is lehet a hallgatók körében.

Felhasznált irodalom

- Altörjai Szilvia – Róbert Péter (2006): Munkaorientáció, emberi tőkemegtérülés. In: Kolosi Tamás, Tóth István, Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport*. 2006 Társi, Budapest 314-333.
- Csoba Judit, Diebel Andrea (2011): A fiatalok és a pályakezdők helyzete a munkaerőpiacon. In: Csoba Judit (szerk.): *Munkaerő-piaci változások, leszakadó társadalmi csoportok. Szociotéka*, Debrecen, 95-114.
- Czike Klára – Szabóné Ivánku Zsuzsanna (2010): *Online kutatás az önkéntességről a lakosság körében*. Önkéntes Központ Alapítvány, Budapest
- Ehrenberg, R. Smith (2003): *Korszerű munkagazdaságtan*. Panem Kiadó, Budapest
- Fényes Hajnalka (2010): *A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban. A nők hátrányainak felszámolódása?* Debrecen Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Fényes Hajnalka – Kiss Gabriella (2011a): Az önkéntesség Európai Éve – Az önkéntesség társadalmi jelensége és jelentősége. *Debreceni Szemle* I. rész XIX. évfolyam, 4. szám 360-368.
- Fényes Hajnalka – Kiss Gabriella (2011) b: Az önkéntesség szociológiája. *Kultúra és Közösség* IV. folyam II. évfolyam 1. szám 35-48.
- Fényes Hajnalka – Lipcsei László – Szeder Dóra Valéria (2012): *Önkéntesség a Debreceni Egyetem hallgatói táborában*. In: Dusa Ágnes, Kovács Klára, Márkus Zsuzsanna, Nyüsti Szilvia, Sörös Anett (szerk.): *Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok* II. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 99-120.
- Forgó Melinda – Czákó Andrea – Lévai Róbert (2009): Frissdiplomásokkal szemben támasztott munkaadó elvárások. *Felsőoktatási Műhely* 2009/3. 75-86.
- Galasi Péter (2002a): Fialat diplomások életpálya vizsgálata. In: Kolosi Tamás, Tóth István, Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport* 2002 245-255.
- Galasi Péter (2002b): Fialat diplomások a munkaerőpiacon a tömegesedés időszakában. *Educatio* 2002/2. 227-236.
- Kertesi Gábor - Köllő János (2006a): Felsőoktatási expanzió, „diplomás munkanélküliség” és a diplomák piaci értéke. *Közgazdasági Szemle* 2006/március 201-225.

- Kertesi Gábor - Köllő János (2006b): Diplomások keresete 1992-2005 In: Fazekas Károly, Kézdi Gábor (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör* 2006 MTA Közgazdaságtudományi Intézet Bp. 80-87.
- Kiss István – Répáczky Rita (2012): *Új készségek és munkahelyek: a kompetencia megközelítésére épülő szolgáltatások szerepe a foglalkoztathatóság javításában.* Munkaerőpiac-orientált felsőoktatás. Ötletek, bevált gyakorlatok az „Új készségek és munkahelyek” nevű európai kezdeményezéshez. Tempus Közalapítvány, Budapest
- Mátyási Sándor – Dr. Haskó Katalin – Buzási Zoltán – Selymeci Viktor (2007): Iskola melletti munkatapasztalat – szerzés: kényszer vagy lehetőség I. In. *Munkaügyi Szemle* 2007/1. 23-28.
- Mátyási Sándor – Dr. Haskó Katalin – Buzási Zoltán – Selymeci Viktor (2007): Iskola melletti munkatapasztalat – szerzés: kényszer vagy lehetőség II. In. *Munkaügyi Szemle* 2007/2 26-30.
- Nagy Gábor Dániel – Szűcs Norbert (2009): Diákmunka – Biztos út a munkaerőpiacra?! In. Jancsák Csaba (szerk.) *Fiatalok a Kárpát - medencében. Mozaikok az ifjúság világáról.* Belvedere Kiadó, Szeged 150-175.
- Polónyi István – Timár János (2004): Munkaerőpiac és oktatáspolitikai Magyarország a rendszerváltás után. Van-e élet a munkagazdaságtani főáramon kívül? In. *Közgazdasági Szemle*, LI. évf., november 1065-1072.
- Polyacskó Orsolya (2009): Felsőoktatásból a munkaerőpiacra. Diplomás pályakövetés 2. Budapest, *Educatio* 2009/július 27-37.
- Róbert Péter (2001): *Társadalmi mobilitás.* Századvég Kiadó, Budapest
- Varga Júlia (1998): *Oktatás – Gazdaságtan.* Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest

Petrov Boglárka

A popperi módszertan megjelenése a politikában

Karl R. Popper tudományfilozófiájának alapjai részben egészen David Hume indukciós kritikájáig nyúlnak vissza. Ebből nő ki tudományos módszertana és társadalomkritikája, amelyben nagy része van a Hayek-féle szocializmus-kritikának is. Ahhoz, hogy a popperi módszertant a lehető legteljesebben megérthessük, először ezeket kell áttekinteni.

David Hume *Értekezés az emberi természetről* című művében fejtette ki, mit gondol az emberi tapasztalatról és az ok-okozati következtetésről. Hume (2006) szerint az ok-okozati következtetések logikusak, mivel sokszorosan megismétlődött eseményeken, tapasztalatokon alapulnak, de ez nem jogosít fel arra, hogy ismeretlen, meg nem tapasztalt dolgokra is kiterjesszük ezen okfejtéseinket. Az ő példájával élve, az, hogy a tűz és a meleg fogalmai általában együtt lépnek fel, csak azt bizonyítja, hogy adott körülmények között a tűz meleg, de nincs okunk feltételezni, hogy a körülmények megváltozása esetén ugyanez a reláció fennállna. Ezen állítását megerősítendő, elméletét az érzelmekre és azok viselkedésére is kiterjesztette, amely így szerinte igazolja azok bonyolultságát és kiszámíthatatlanságát, míg ebből következően az ok-okozati feltételezés olyan érzelmekhez vezethet, mint például az előítélet. (Hume 2006: 399-402)

Popper valami egészen hasonlóra jutott, de ellentétben Hume-mal, következtetéseit saját környezetére, nem pedig az elvont érzelmekre terjesztette ki, majd továbblépett a filozófián azzal, hogy bár egy elméleti módszertannal rukkolt elő, azt mégis sikeresen tudta hasznosítani saját munkáiban.

A popperi módszertan alapja a tudományos bizonytalanság, az a meggyőződés, amely szerint sosem lehetünk biztosak az igazunkban. Popper korának tudományfelfogása ezzel élesen szemben állt, a juszifikációs tudományfilozófia egyértelműen a bizonyíték, a demonstráció és a tapasztalat körül forgott, ez határozott meg minden tudományos elméletet.

Ahogy azt korábban Hume is kimutatta a filozófiában, a demonstráció aligha igazol többet annál, mint a fogalmak pillanatnyi, együttes megjelenését. Popper ezen a vonalon továbbhaladva kritizálta korának tudományfilozófiáját.

A popperi tudományfelfogás

Popper (1997) legfőbb ellenvetése az volt, hogy a tudomány ún. indukciós módszertana, amely az egyéni tapasztalatokból következtet egyetemes igazságokra, logikailag következtelen és téves állításokhoz vezet. Popper szerint ugyanis az induktivisták, akik az egyetemes állítások igazában hisznek, ugyanúgy tévednek, mint azok, akik az induktív elméletek *valószínűségét* tartják mérvadónak, mivel ez további, korrigált indukciós elméletek gyártását feltételezné, amely pedig teljes mértékben felesleges, ezáltal téves kezdeményezés.

Az indukciós felfogás alapvető problémája, hogy minden elmélet igazát az empirikus vizsgálatok és demonstrációk függvényében tartja számon, nem törődve azzal, hogy a demonstráció pillanatnyi ereje egyrészt függ az emberi érzékelés és az alkalmazott technológia végességétől, másrészt attól az egyszerű tényről, hogy az elmélet hamarabb létezett, mint annak igazolása, és már csak ezért sem vonhatnak le univerzális következtetéseket.

Popper szerint további gondot jelent, hogy sokszor maguk az induktivisták sem tudnak dűlőre jutni abban a kérdésben, hogy konkrétan mit is kellene kísérletileg igazolniuk egy elméletnél. Popper elképzelése szerint teljesen felesleges és logikailag igazolhatatlan is az elméletalkotás folyamata, az ő véleménye szerint ez a megismerés-pszichológia feladata, a megismerés-logikára pedig az elmélethez felhasznált módszerek vizsgálata hárul. (Popper 1997: 36-37)

Ahhoz, hogy mégis el tudjuk dönteni egy elmélet igazát vagy valótlanágát, Popper a sokkal összetettebb dedukciós módszertant javasolja az indukciós-empirikus módszertan helyett. Egy elmélet deduktív vizsgálatának folyamata négyféle vizsgálati szempontból tevődik össze:

- a következmények logikai összehasonlításából
- az elmélet logikai vizsgálatából
- az elmélet összevetéséből más elméletekkel
- és az elméletből levonható következmények empirikus vizsgálatából. (Popper 1997: 38)

Az elmélet fent említett vizsgálata során kétféle lehetőség merül fel: az elmélet vagy megcáfolódik, azaz falszifikálódik, vagy igazolódik, de nem verifikálódik. Popper munkásságában ez az ellentétpár a legkiemelkedőbb, mely áthatja egész gondolkodásmódját és módszertani elméleteit.

A falszifikáció kérdése sem olyan egyszerű a popperi definíciók szerint, mint elsőre hihetnénk¹, de jelen esetben tekintsük falszifikált elméletnek azt, amely, bármely fogalom vagy megközelítés szerint dolgozzunk is vele, valahogy megcáfolódik.

A verifikáció problémája ennél sokkal mélyebb, amely még inkább feltárja az induktivista módszertan problémáit. Az, hogy egy elmélet kiállta a kísérleti és logikai elemzéseket, csak addig tekinthető igaznak, amíg egy másik elmélet meg nem cáfolja, vagy a tudomány rendelkezésére álló eszközök túl nem haladják a kérdéses felvetést. Egy elmélet korroborálódása csak annyit jelent, hogy közhelyesen szólva, a tudomány jelenlegi állása szerint erre és erre vagyunk képesek, erre tudunk következtetni és jelenleg ezt az elméletet vagy felfedezést tartjuk a leghasználhatóbbnak az adott problémára. (Popper 1997: 39)

A verifikáció ezzel ellentétben azt sugallja, hogy ráleltünk egy elmélet vagy probléma megoldására, teljes mértékben feltártuk és megértettük a problémát, és birtokába jutottunk a teljes igazságnak az adott problémát illetően. Ahogy arra fentebb utaltunk, Popper véleménye szerint ez logikai képtelenség, univerzális igazságokat akkor sem fogalmazhatunk meg, ha az adott elméletet számtalanszor alátámasztottuk empirikus igazolásokkal.

A verifikációs módszertan veszélye pontosan ebben a sorozatosan ismétlődő empirikus alátámasztásban rejlik. Az ugyanis, hogy csakis az elmélet igazolására törekszünk, elveszi a lehetőségét annak, hogy meglássuk a cáfolat jelentőségét.

Felhozható lenne ugyan, hogy korábban is léteztek kritikák, amelyek a friss elméleteket kívánták cáfolni, de a pozitivista – indukciós felfogáshoz hozzátartozik az empirikus bizonyítékok elfogadása is, amely valóban elzárja a kritika lehetőségét. Popper szerint ez a felfogás felelős azért, amiért egyes elméleteket a tudomány megingathatatlanak tart, és ezen álláspontjához dogmatikusan ragaszkodik. További veszélyt rejt magában az is, hogy mivel ezen elméleteket szinte kritika nélkül elfogadták, az igazolást követő elméletek tudományos alapként hivatkozhatnak az állításra, amely további téves következtetéseket szül, végül pedig kialakul a tudományos elméletek egy olyan, dogmatikus rendszere, amelytől igen nehéz elszakadni. (Popper 1997)

A falszifikációs módszertan pont ezt a dogmatikusságot kívánja elkerülni azzal, hogy kizár a tudományosság fogalmából minden olyan elméletet vagy módszert, amely egyetemes igazságokat fogalmaz meg, esetleg arra engedne következtetni, hogy bár az elmélet egyes részei cáfolhatók, alapjaiban megingathatatlan, a magja cáfolhatatlan igazság (Popper 1997: 48-52). Popper módszertana nem univerzális igazságokat keres, hanem az ember saját környezetének minél alaposabb megismerését szorgalmazza. Emiatt tartja többre a minél

¹ Popper különös figyelmet fordít a pozitivista-induktivista demarkációs kritériumok problémájára, amely logikátlan módon választja el a metafizikai és a tudományos elméleteket. Popper szerint ezen határ meghúzása pusztán konszenzus kérdése.

alaposabb, de cáfolható elméleteket a túlságosan kitágított, univerzális fogalmaknál, elméleteknél (Forrai é. n.)

Popper tudományfilozófiájának kulcsfogalmai, a verifikáció-falszifikáció, a dogmatikussá vált általánosítások és a cáfolatra váró korroborációk ellentéte mind történelem-, mind politikafilozófiájában megjelennek.

A popperi történelemfelfogás

Popper történelemfilozófiájára nagy hatással volt Friedrich A. Hayek (1991) totalitarizmus-kritikája, melynek lényege, hogy azok az eszmék, amelyeket a nyugati civilizáció alapvető jellemzőiként tartunk számon, mint a szabadság, individualizmus, tolerancia, a gazdaság szabadságának kialakulásához köthető, amely szabadság elvesztésével (irányított gazdaság) elvész az ideológiák, az önálló vélemény szabadsága is.

Habár Popper (1989) nem vitatta a szabad piacgazdaság jelentőségét, nem ezt tekintette az autoriter rendszerek alapjának, hanem a verifikáció-falszifikáció ellentétét vetítette ki az eltérő történelemfelfogásokra, amelyből hasonlóan erednek a társadalmi problémák is.

Ebben a történelemszemléleti vitában nem egyszerű módszertani vitáról van szó, hanem arról is, hogy van-e és ha van, mi a társadalomtudomány feladata. Az általa historicistának nevezett történelemszemléleti kategória képviselőinek egy része úgy véli, a természettudományok módszerei gond nélkül átemelhetők a társadalomtudományokba. Ezen irányzat képviselői erősen hisznek a holizmus, a történelmi dinamikusság és az előrejelzés lehetőségességének igazában.

A holizmus alapja az egész felsőbbrendűsége a részek felett, az a felfogás amely a társadalmat a lényegében lévő fogalmi sajátosságok miatt sorolja az azt alkotó egyének felé, ebből kiindulva pedig következik, hogy saját történelemmel rendelkezik, függetlenül attól, milyen típusú és milyen személyes történelemmel rendelkező egyének alkotják, sőt, sokszor az elmélet odáig is elmegy, hogy kijelentse, a társadalom függvényében alakulnak az egyének személyes vonásai, nem pedig fordítva². (Popper 1989)

A társadalmi dinamika az utóbbi állítással van összefüggésben, és, hasonlóan a holizmushoz, sokat merít a természettudományok vívmányaiból, így arra törekszik, hogy a társadalomtudományok is hasonló eredményeket érve el, képes legyen univerzálizálni, általánosítások létrehozására és hosszú távú előrejelzések megtételére. (Popper 1989: 61)

A társadalomtudományi előrejelzésekhez ezek alapján először is fel kellene mérnünk az ún. társadalmi törvényeket, amelyek ugyan csak egy adott korszakban jellemzőek, egyfajta fejlődéstörvényeknek mindenképp létezniük kell, amelyek összekötik az egyes korszakokat. (Popper 1989: 62)

Mivel a historicizmus szorosan kötődik a holizmushoz, ezen törvények csakis a megváltoztathatatlan történelemnek lehetnek alárendelve. Ez a holizmus az, amely meggyőzi a historicista gondolkodókat arról, hogy a történelem a maga törvényei szerint halad, azt az ember nem változtathatja meg, csak beletörődhet és sodródhat az árral, ellenállás esetén pedig a rendszer szabályozza önmagát. A holizmus az, amely elhiti a historicistákkal, hogy az egyes történelmi korszakok egyenesen következnek egymásból, hogy minden korszaknak megvoltak az előzményei az öt megelőző korszakban.

Ebből következik, hogy a társadalomtudományok csak szemlélői, nem pedig alakítói lehetnek a történelemnek, azt viszont megtehetik, hogy, miután sikerült feltérképezni a fejlődéstörvényeket, felgyorsíthatják az „elkerülhetetlen” bekövetkeztét. Ebből a szemléletből eredezteti Popper azokat a politikai kezdeményezéseket, amelyekből később a 20. század két legnagyobb elnyomó rendszere, a fasizmus és a kommunizmus keletkezett.

² Popper részletesen kitér azokra az indokokra, amiért a holista felfogás tarthatatlan.

Ezen verifikáló felfogással szemben Popper nem beszél sokat a falszifikáló felfogásról, inkább csak az előbbi ellentétéként jeleníti meg, ahol a falszifikáló történész tisztában van azzal, hogy a történelem nem önmagát alakítja, hanem csakis az egyéni cselekvésektől függ. Nem választja el a közösséget az egyéntől, nem ismeri el a trendeket törvényként, mivel a történelmi események mindig csak egyszeriek. Körülményeik lehetnek hasonlóak, de sohasem azonosak, ezért nem is tehetők hosszú távú előrejelzések a jövőre nézve. (Popper 1989: 33-37, 65)

Az ilyen előrejelzések már csak azért is lehetetlenek, mert az ember kiszámíthatatlan, ezzel pedig a társadalom is azzá válik. Egyrészt sosem biztos, hogy egy adott eseményre az egyén következő bekövetkeztekor ugyanúgy fog reagálni, másrészt nem tudhatjuk azt sem, az esetleges előrejelzés hogyan fog hatni az egyénre. Popper ezt nevezte Oidipusz-effektusnak, ebből ered az öncáfoló és önbeteljesítő jóslat fogalma (Popper 1989: 38).

A popperi társadalom-felfogás

Nem nehéz tehát kikövetkeztetni, hogy a társadalmi univerzaliákat feltételező történelemszemléletből fejlődhetett ki az a verifikáló politikai rendszer, amely az autoriter rendszerek sajátja, míg a falszifikáló rendszerből a demokratikus berendezkedések.

Popper elmélete az, hogy a verifikáló rendszer alapja, akárcsak a hasonló történelemszemléletnél, a holizmus, amely egy csapásra, radikálisan akarja megváltoztatni a társadalmat, miközben egyetlen terv alapján kívánja befolyásolni az adott közösség felépítését.

A legnagyobb baj ezzel az eljárással, legalábbis Popper szerint, a folyamatok ellenőrizhetlensége. Akármilyen jó szándék is vezérli a tervezőket, a társadalmat az egyéni irracionalitás miatt lehetetlen megtervezni. Ahhoz, hogy ezt megpróbálják minél jobban kiküszöbölni, különböző ellenőrző szerveket kell létrehozni, amelyek hatásköre az egész társadalomra kiterjed. Ez azonban különböző alternatív, például kommunikációs és kereskedelmi csatornákat hoz létre a közösségben, amelyre újabb ellenőrző szervet kell létrehozni, ugyanakkor az ellenőrző szervekre is ellenőrző szervek épülnek. A társadalmi bizonytalanság az egekbe szökik, a hatalom minden szegmense a központhoz kerül, és lassan elhal az a közösségi kommunikáció, amely megakadályozhatná a kiépülő autoriter rendszer megalakulását. Kialakul az a zárt társadalom, amely nem tűr el semmilyen egyéni cselekvést, hiszen ahogy az fentebb is látható, a közösség felsőbbrendű az egyénnél. (Popper 1989: 81-87)

Az a verifikáló propaganda, amely nem hogy nem tűri el a kritikát, de még csak felismerni sem képes saját kudarcát vagy utópikus céljától való eltérését, a rendszer további nagy hibája. Mivel egyszerre, radikálisan akarja megváltoztatni környezetét, a későbbi kisiklás pillanatában nem fogja tudni, hol rontotta el, és akármilyen eszközöket használ is, mindig azon lesz, hogy az eredeti tervet igazolja, és bár a gyakorlatban minden el fog térni ettől, erről egyszerűen nem lesz hajlandó tudomást venni. Ez minden utópikus célok alapján kialakított rendszerre jellemző, és valószínűleg a fasiszta rendszereknél is megfigyelhető lett volna, ha tovább fennmaradnak.

Popper, akárcsak történelemszemléleti felvetéseinél, társadalmi vonatkozásban sem ír sokat az autoriter rendszerek ellentétéről, az ún. nyitott társadalomról, itt is egyfajta ellenképről beszélhetünk, bár tény, hogy ezen dimenzióban már sokkal nagyobb hangsúlyt kap, mint például a falszifikáló történelemfelfogás esetében.

Popper felfogásában a nyitott társadalom az a közösség, ahol a politikai változásokat, reformokat kis lépésekben hajtják végre, az esetlegesen felmerülő problémákhoz rugalmasan tudnak hozzáállni, és ahol az egyén, bár keretek között, de érvényt tud szerezni saját érdekeinek. Ezt később kiegészíti azzal, hogy a nyitott társadalomban az egyén törekedhet mások pozíciójának megszerzésére legális keretek közt, erre azonban a zárt társadalmakban

esély sincs. A nyitott társadalom tehát egyfajta konszenzus, amelyet a közös gazdaság és további együttműködések kötnek össze, de ez bármikor fel is bomolhat³. (Popper 2001: 171, 173)

Következtetések

A fentieket vizsgálva könnyedén következtethetnénk arra, hogy a legnagyobb autoriter rendszerek megszűnésével Popper mondanivalója is elavult. Ugyanakkor nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a juszifikációs tudományfelfogás, a holizmus, az utópista elképzelések mind-mind jelen vannak a jelenlegi társadalmakban is. Nem állítom, hogy ezek mindegyike szükségképpen diktatúrához vezetne, de mindenképp érdemes odafigyelni ezekre.

A verifikáció-falszifikáció ellentéte leginkább a parlamenti kormány-ellenzék szerepének megosztásban jelenik meg (vagy legalábbis kellene megjelennie). Értelemszerűen a kormány alkalmazza leginkább a verifikációs módszereket, és talán nem is hibáztatható azért, ha mindenképp alá akarja támasztani saját intézkedéseinek pozitív mivoltát; az ellenzéknek így, hogy elkerülje a kormány demagógiáját, egyfajta falszifikációs szerepet kell betöltenie, amely a kormány döntéseit minél aprólékosabb vizsgálatnak veti alá, így, ha nem is objektíven, de részben építő kritikával láthatja el a kormányt.

A holista szemléletre már annál több példa akad. Poppert lehet kritizálni azért, mert a historicista történészek olyan kategóriáját alkotta meg, amely a gyakorlatban nem létezik, arra azonban nemigen figyelnek fel, hogy bár ilyen történészek nem, történelemtanárok és történelemkönyvek annál többször bukkannak fel⁴. Ez nagy valószínűséggel annak tudható be, hogy nem egyszerű nagyjából 3000 év történelmét kell négy év alatt heti két órába belesűríteni, de fölöttébb aggasztó, hogy az annyit kritizált marxista történelemoktatás nyomai még most is élénken élnek⁵.

Ezzel nem lenne különösebb gond, mivel konkrétan nem tanít arra, hogy a jövő is ilyen lineáris vonal mentén történne, ugyanakkor, ahogy Popper arra rámutatott, ez a lineáris történelemszemlélet könnyen kialakíthatja az ehhez vezető dogmatikust beletörődést az események folyásába. Általában az oktatást teljesen külön kezeljük a politikai élettől, de véleményem szerint az iskola egyik és talán legfontosabb feladata az aktív politikai életre való felkészítés, egyfajta előszoba a későbbi politikai részvételhez, ilyen értelemben pedig igenis fontos, hogy az oktatás ne induktivista-holista alapokat és gondolkodásmódot adjon át a tanulóknak.

Egy másik észrevehető aspektusa a holizmus létezésének a választói magatartás-vizsgálatok azon része, amely az ún. mérlegelő Robinson racionális, előre kikövetkeztethető sémája alapján próbálja megjósolni a politikai eseményeket, de ide sorolom azokat a felméréseket is, amelyek a pszichologizmuson alapulva szintén kiszámíthatónak látják a választót, akit saját környezete, neveltetése befolyásol. (A holizmus legnagyobb hibája számomra itt jelenik meg – képtelen felismerni az emberi motivációk irracionálisát, e nélkül pedig minden előrejelzés hamvába holt kezdeményezés.)

Emellett a holizmus kategóriájába sorolható az, hogy a politikusok népről és nem saját választóikról beszélnek, az, hogy az esetleges választási kudarc a nagybetűs társadalom és

³ Popper ezt már az egyfajta „absztrakt társadalom” jellemzőiből vezette le, így a nyitott társadalom alatt nem ért többet, mint a legalapvetőbb kötöttségek meglétét, míg az absztrakt társadalom ezeket is mellőzi és a társadalom csak virtuális szinten létezik.

⁴ Ezen könyvek szerkesztői valószínűleg nem ilyen céllal írták meg ezeket a tankönyveket, de tény, hogy sok téma ma sem tér el nagyon az 1989 előtti felfogástól.

⁵ Jó példa erre az ókori Hellász történetének bemutatása: a mükénéi központok megszűnése után az új földbirtokosok poliszokba tömörültek, tehetősebb rétegükből lett az arisztokrácia, majd gyarmatosításba fogtak, ezt követték Drakón és Szolón, majd Kleiszthenész reformjai stb., mintha mind egymásból következtek volna, de a sokszor évszázados ugrásokat és az egyes városállamok közti tagoltságot és eltéréseket alig említi, nem beszélve sok polisz földrajzi elzártságáról.

nem az egyének többségének fásultságából ered, esetleg a korszellemből adódik, és a sor a végtelenségig lehetne folytatható.

A holizmus megjelenése napjainkban talán nem eget rengető horderejű, de mindenképp érdemes odafigyelni rá, akkor is, ha nem torkollik autoriter törekvésekbe; főleg azért, mert akár konszenzuson alapul egy társadalom, akár nem, az ilyen felfogás kitágíthatja azt a szakadékot, amely az elit és a civilek között húzódik – gondolok itt a kulturális dimenzióra, ahol az elit szinte felsőbbrendűnek tartja magát a civil lakosságnál, talán ez az öntudat lehet az, amely arra sarkallja az elemzőket, hogy irányíthatónak és kiszámíthatónak véljék a szerintük tanulatlan rétegeket.⁶

Felhasznált irodalom

- Forrai Gábor (é. n.): *Karl Popper*. www.c3.hu/scripta/scripta0./replika/1718/forrai.htm
Hayek, Friedrich A. (1991): *Út a szolgasághoz*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp.
Hume, David (2006): *Értekezés az emberi természetről*. Akadémia Kiadó Bp.
Popper, Karl R. (1989): *A historicizmus nyomorúsága*. Akadémia Kiadó Bp.
Popper, Karl R. (1997): *A tudományos kutatás logikája*, Európa Könyvkiadó Bp.
Popper, Karl R. (2001): *A nyitott társadalom és ellenségei*. Balassi Kiadó Bp.

⁶ Számos mai jelenség mutatja a Hayek és Popper által felvázolt irányított gazdaság vonásait, amely, mint azt fentebb említettük, Hayek szerint egyenesen vezet az ideológiák központosításához és az egyéni cselekvések megszűnéséhez.

Somogyi Ildikó ***Az iskolai szociális munka rendszerintegrációs kérdései***

Bevezetés

Társadalmunk problémái közül figyelemre méltó a fiatalokat érintő problémák magas száma. Többek között a trágár beszéd, a korai szexualitás, a tinédzserterhesség, erőszak, bántalmazás, gyermekszegénység, magatartásproblémák, iskolakerülés, stb. (Jankó 2008).

A szociális munka igen szerteágazó különféle területen nyújt segítséget, s különféle célcsoporttal dolgozik: többek között gyermekekkel, fiatalokkal, szenvedélybetegekkel, hajléktalanokkal, tartós munkanélküliekkel, börtönből kikerült egyénekkkel, időskorúakkal, fogyatékos személyekkel, stb. Napjainkban, a szociális szakmában a célcsoportok különböző okok miatt eltérő hangsúlyt kapnak (Máté - Gergál 2008). A problémák magas száma miatt számos szakma próbálja segíteni az integrációt a szocializáció területén, ebből egy tevékenység értelmezésére vállalkozom: az iskolai szociális munkára.

Arra keresem a választ, hogy az iskolai szociális munka miként integrálódhat és fejthet ki hatékony tevékenységet a jelenlegi társadalmi-gazdaság keretek között a segítő szakmák körében. Melyek az elengedhetetlen kellékei egy jól strukturált, hosszútávon fenntartható szociális szolgáltatásnak?

A kutatás alapját az adja, hogy az országban több helyen indultak sikeres kezdeményezések oktatási intézményekben arra, hogy iskolai szociális munka szolgáltatást nyújtsanak, mint például Székesfehérváron, Pécsen. Ezek az előzmények vezettek ahhoz, hogy Debrecenben is elinduljon egy modellprogram szervezése. A kezdeményezés egy innovatív modellprogramot hívott életre, melynek kísérleti szakasza 2012. júniusban zárult. Az Iskolai Szociális Munka Programban 20 szociális munka szakos, illetve szociális munka alapidplomával rendelkező, de még hallgatói státuszban lévő hallgató 10 debreceni oktatási intézményben (5 általános- és 5 középiskolában) speciális önkéntes tevékenységet folytatott. Ennek jellemzője, hogy szaktudásuknak, képzettségüknek, érdeklődési körüknek megfelelő helyen tudnak önkéntes tevékenységet végezni. A program célja, hogy a felkészített szociális munka szakos hallgatók, heti négy órában, egy tanéven keresztül az általuk választott iskolában hatékony szociális munkát végezzenek, segítve a problémákkal küzdő fiatalokat. A módszerek között megtalálható az egyéni konzultáció, csoportos és közösségi szociális munka. A hallgatók a saját iskolájuk igényeit, szükségleteit és jellegzetességeit figyelembe véve állítják össze tevékenységüket. Programjukat folyamatosan bővítik, szükség esetén módosítják. Az itt nyert tapasztalatok hozzájárulnak a hallgatók szakmai fejlődéséhez, másfelől segítik a program továbbfejlődését.

A hallgatók tapasztalatai az iskolákban igen vegyes képet mutatnak. A program népszerűsége a kezdeti lelkes fogadtatást követően megtorpant, és többen kezdték kétségbe vonni hasznosságát. Ahol már egy „jól működő” rendszerbe kapcsolódhattak be a hallgatók, ott kevésbé látták szükségesnek egy újabb szakember megjelenését, hiszen nem tudták elhatárolni munkáját más szakemberekétől. Hasonló tapasztalatokról számol be Budai István is 1996-os munkájában (Budai 1996). Azokban az oktatási intézményekben, ahol sok problémával küzdenek, szükségesnek látták a további segítő szakember(ek) jelenlétét. Az Iskolai Szociális Munka Programban végzett szakmai tevékenység során többször megfogalmazták a pedagógusok a kérdést, hogy az iskolai szociális munkás miben különbözik az iskolapszichológustól? Nézetem szerint az iskolapszichológus és az iskolai szociális munkás munkája közötti legfőbb különbség abban határozható meg, hogy az iskolapszichológus tevékenysége individuum-központú, a lélektani hiányokra koncentrál, míg

az iskolai szociális munkás munkájának középpontjában a szociális problémák állnak, melyekre legtöbbször közösségi technikákat alkalmaznak.¹

Ezen tapasztalatok alapján fölmerül a kérdés a már sokszor emlegetett iskolai szociális munkással kapcsolatban, hogy valóban szükséges-e? Lehetséges-e az, hogy tevékenysége hosszú távon is fenntartható legyen? Ha nincs jól megalapozva az új rendszer kiépítése, akkor véleményem szerint devalválódik a szakember munkája, s joggal merül fel a kérdés, hogy hogyan is lehetne hatékonyá tenni azt.

Szükséges megvizsgálni azt a kérdést, hogy az iskolai szociális munkásnak szüksége van-e speciális ismeretekre, vagy általános szociális munkás ismeretekkel is hatékonyan végezhető-e az iskolákban a segítő munka? Vizsgálatom során ezekre a kérdéskörökre keresem a választ.

Történeti előzmények

A segítő tevékenység nagyjából egyidős az emberiséggel. A társadalom szociális ügyeivel foglalkozó első tudatos állami intézkedést I. Erzsébet angol királynő hozta 1601-ben, az első szegényekkel kapcsolatos törvényt. 1869-ben, Londonban megalakult a COS (Charity Organization Society), a nőegylet Mary Richmond vezetésével. Ez volt az első igazi szociális szakmai szövetség. A COS kritikájaként megalakult a Settlement mozgalom Jane Addams vezetésével. Később az 1970-es és 80-as években az általános szociális munka továbbfejlesztésében nagy szerepe volt többek között Pritchardnak és Taylornak (Hegyesi - Kozma 2002).

Az iskolai szociális munka történetében az Egyesült Államokban, 1906-ban kezdtek el először iskolai szociális munkát végezni Bostonban, Hartfordban és New Yorkban. Már ekkor érzékelhető volt, hogy az oktatási intézmények falai között felmerülő problémák mögött egyéb, külső okok is állnak: a lakókörnyezetből eredeztethető problémák, szociális gondok vagy éppen a bevándorlásból származó okok. Ekkor „látogató tanárok” dolgoztak szociális munkásként, akik közvetítő szerepet töltek be a család, az iskola és a közösség között (Herczogh 1994).

Sokakban az a tévhit él, hogy az iskolai szociális munka gyökerei Magyarországon későn jelentek meg. Szakirodalmi források támasztják alá, hogy a kezdeti lépések itthon is viszonylag korán, az 1930-as években megkezdődtek. A szakma több fejlődési fázison ment keresztül, hiszen a problémák száma itthon is nőtt, valamint új típusú változásokra is kellett reagálnia. A második világháborút követően az oktatási intézményekben iskolanővérek dolgoztak. Feladataik közé tartozott az egyéni esetkezelés és a családokkal végzett szociális munka is. Fontos megemlíteni, hogy a feladatokat pedagógusi végzettséggel látták el, akik a tantestület tagjai voltak. E munkaforma szükségességét már akkor is hangsúlyozták (Pik 1994).

A hazai iskolai szociális munka fejlődésének nagy lépése volt, amikor 1964-ben gyermekvédelmi felelősöket neveztek ki az óvodákban és az iskolákban, akik az ott dolgozó pedagógusok közül kerültek ki (Fiszter 1994). Némi hasonlóságot vélhetünk fölfedezni az 1964-es intézkedés és a napjaink iskoláiban folyó munka között, hiszen ma az oktatási intézményekben iskolai szociális munkások hiányában gyermek- és ifjúságvédelmi felelősök dolgoznak, akik a pedagógusok közül kerülnek ki. De formális szerepük van, hiszen töredék munkaidőben, felkészítés nélkül dolgoztak. Hatósági feladatokat látnak el, jelzőrendszeri, gyermekvédelmi feladatokat és nem szolgáltatási feladatot. A szolgáltatási feladatra nincsenek felkészítve. Az Iskolai Szociális Munka Programban szerzett tapasztalatok is ezt a gyakorlatot igazolják vissza, hiszen az oktatási intézményben nagy százalékában pedagógusok a gyermek- és ifjúságvédelmi felelősök. Sok esetben sajnos az időhiány, a

¹<http://www.konevtan.hu/Munkacsoportok/%C3%93voda%C3%A9siskolapszichol%C3%B3gusok/tabid/71/Default.aspx>

kompetenciahiány és a problémák nagy száma miatt csak tüneti kezelés és adminisztráció folyik.

Az 1970-es és az 1980-as években a gyermekvédelmi rendszer nagy változáson ment keresztül, többek között 1975-ben gyermekvédelmi szakfelügyeleti rendszer alakult (Fiszter 1994).

Igazán nagy áttörést az 1990-es évek hoztak. A posztindusztriális társadalom kiépülésének kezdete, a társadalmi-, gazdasági változások a szakma újabb fellendüléséhez vezettek. A változások következményei: a munkanélküliség, a társadalmi rétegek átalakulása, elszegényedése, marginalizálódása közvetve és közvetlenül is kihatnak a gyermekekre. Az iskolának szembe kellett nézniük a problémákkal, de ugyanakkor föl kellett ismerniük, hogy olyan gondokkal állnak szemben, amelyeket már nem lehet a pedagógusok eszköztárával orvosolni. Ilyen például a családon belüli erőszak, a többször előforduló magatartásproblémák, az osztály közösségéből való kirekesztés (Bányai 2006).

Tudjuk, hogy a gyermekkel kapcsolatos problémák csak tünetek, s valószínűsíthető, hogy a szociális munka folyamata során sok esetben a problémák a család egészére kihatnak, így komplex kezelésre lenne szükség. Az Iskolai Szociális Munka Program során is több ilyen eset fordult elő, ahol a gyermek tünehordozóként jelent meg, s a probléma komplex megoldást igényelt.

Az iskolai segítő tevékenység lehetőségei

A segítő tevékenység nem azonos a szociális szakmával, az új szakma professzionalizációja hosszú folyamat. A segítő szakember dolga nem egyszerű, mert a komplex problémák olyan kihívást jelentenek, amelyek túlmutatnak a kompetenciákon. A kompetenciák köre szükségszerűen bővült, mert a társadalmi változásokkal egyre több problémával kellett megküzdeni. A problémák összetett jellegéből adódóan interdiszciplináris együttműködésre van szükség.

A tüneti kezelés mellett a kiváltó okra is meg kell próbálni reflektálni, és a hatékonysági szempontokat figyelembe véve a mennyiségi szemlélet mellett a minőségi szemléletet is szükséges erősíteni. A minőségi szemlélet középpontjában a kliens igényeire szabott ellátás áll, míg a mennyiségi szemlélet ezzel ellentétben a szolgáltatások nem teljesen kliens centrikusak. (Krémer 2008; Jankó 2008). Létre kell hozni azokat az együttműködéseket, amelyek a szakma továbbfejlődését és megszilárdulását biztosítják.

A környezeti feltételek változásával a problémák jellege, tartalma, intenzitása átalakult. Kutatások támasztják alá azt a tényt, hogy valóban szükség van iskolai szociális munkára. A „Gyermekevédelem és iskolai szociális munka” című kutatás is arra jutott, hogy az oktatási intézményekben szükséges a szociális területen dolgozó szakember jelenléte, azaz az iskolai szociális munkás.²

A problémák megoldásához használt eddigi eszközök elavultak. Ezért merül fel a szükséglet egy új együttműködési formára. Pl.: A segítő tevékenység eddig a gyerekekre és a gyerekekben zajló lelki folyamatokra koncentrált. Vannak olyan társadalmi, gazdasági problémák, amelyeket nem lehet mentális gondozással megoldani (például a gyermekszegénység, bántalmazás, kapcsolati problémák), ezért erősödik egyre inkább az a tendencia, hogy az oktatási intézményekben egyre nagyobb igény iskolai szociális munkás jelenlétére.

A változások által kikényszerítve több segítő modell is született, amelyek különböző módon reagáltak a kialakult helyzetre. Néhány oktatási intézményben kísérletet tettek arra, hogy a gyermekvédelmi felelősöket magasabb óraszámban alkalmazzák, vagy függetlenített gyermekvédelmi felelősöket alkalmazzanak, de dolgoztak „belső” és „külső” iskolai szociális

² Gyermekvédelem és iskolai szociális munka <http://miszme.hu/index.php?oldal=kutatasok>

munka modellel is. A „belső” iskolai szociális modell lényege, hogy olyan iskolákban alkalmazták, ahol halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek tanultak, vagy olyan gyermekek, aki a többségi iskolákban nem tudtak teljesíteni. Itt nehéz elkülöníteni a pedagógus és az iskolai szociális munkás szerepkört, hiszen a pedagógusi szerepkörben is magas fokú segítségnyújtás jelenik meg. A „külső” iskolai szociális munka modell (A ferencvárosi modell) függetlenített gyermekvédelmi felelősökkel dolgozott (Gergál - Máté 2009).

A fent említett modellek jó alapot jelentenek arra, hogy áttörést hozzanak az iskolai szociális munka mint segítő szakma megjelenésében. A probléma kezelésére irányuló szemléletmód terén a szakma bevonása áttörést jelent, hiszen az egyénről a családokra, közösségekre irányítja a figyelmet. Szükségesek a reformok, hiszen a legutóbbi kutatások igazolják az iskolai szociális munka által alkalmazott módszerek hatékonyságát (Jankó 2010).

Az új rendszer bevezetésének nehézségei

Egy új rendszer, az iskolai szociális munka átfogó bevezetésével kapcsolatban fölvetődik néhány probléma. Elsők között az, hogy egy segítő szakma hogyan lehet működőképes ott, ahol nincs törvényben szabályozva működése, de szükségessége, fontossága nem kérdőjelezhető meg. A MISZME (A Magyar Iskolai Szociális Munkások Egyesülete) régóta azon fáradozik, hogy az iskolai szociális munkát széles körben elfogadtassa, a szakma működését legitimálja. A szakma legitimációja nagyon fontos, hiszen, ha az új tevékenység nincs törvényben szabályozva, akkor miként fog széles körben elterjedni, s mi biztosítja a jogszabályi környezetet? A szakma fejlődésében ezért nagyon fontos törekvés a törvényi háttér biztosítása. Ha nincs törvény, nincs legitimáció, nincs finanszírozás és nincs standardizált modernizáció. Az iskolai szociális munka nagyon kevés oktatási intézmény szolgáltatásai között szerepel. A törvény pillanatnyilag nem kötelezi a közoktatási intézményeket arra, hogy ilyen típusú szolgáltatást nyújtsanak (Jankó 2010). A szükségletek, problémák ellenére is csak nagyon kevés helyen van jelen az oktatási-nevelési intézményekben az iskolai szociális munka (Gergál - Máté, 2008). Az 1430/2011. (XII. 13.) számú kormányhatározat, és a Nemzeti Társadalmi Felzárkóztatási Stratégia végrehajtásának intézkedési terve kimondja, hogy *„ki kell dolgozni az iskolai szociális munka rendszerének formáját, valamint be kell vezetni a gyermekjóléti alapellátások rendszerébe”*³ A kormányhatározatban az szerepel, hogy az iskolai szociális munka rendszerét integrálni kell a gyermekjóléti alapellátások rendszerébe.

Az adaptáció, a szolgáltatás elterjedésének következő akadálya, hogy nincsenek széles körben elterjedve a speciális ismereteket nyújtó intézmények (iskolai szociális munkára felkészítő képzések). Bár a szociális munkás széles körű ismeretekkel rendelkezik, a különböző területen dolgozó szakembereknek a célcsoportra koncentrált speciális ismeretekre is szükségük van. A szociális munkás alapképzésen jól elsajátíthatóak a szakma alapkövei, amelyek a munkához elengedhetetlenek, de az iskolai szociális munkában is szükségesek speciális ismeretek, módszerek a célcsoport igényeinek kifejlesztett munkaformák, készségek, eszköztár (Jankó 2010). Sokszor az olykor jól bevált módszereket, eszközöket szeretnénk alkalmazni, miközben az új típusú problémák új eszközrendszert igényelnek. Kérdés, hogy ilyen tényezők mellett meddig tud az új rendszer hatékonyan működni (Budai 1996)? Pedig az iskolai szociális munkás munkája során több területet érint, mint ahogy gondolnánk, hiszen nemcsak az iskolában tevékenykedik, hanem munkája során az otthon, az iskola, a közösség által nyújtott hármasszöveg (Jankó 2010).

Amikor az iskolai szociális munkát szeretnénk elválasztani más segítő szakmáktól, annak szabályozása, hogy meddig is terjed valójában az iskolai szociális munkás hatásköre.

³ <http://jogszabalykereso.mhk.hu/MK11149.pdf>

Lényeges, hogy a szociális munkás tudja, hogy az adott problémát milyen módszerekkel oldja meg. Legyenek technikái, amelynek segítségével hatékonyan működhet. Fontos, hogy a szakemberek között legyen együttműködés.

A gyermek és ifjúságvédelmi felelősök pedagógusok körében nagy igény van a hallgatók jelenléte mellett arra is, hogy a tényleges iskolai szociális munkás státusz bevezetéséig olyan módszereket sajátítsanak el, amely megoldást tudnak találni a problémákra. A képzés azért is fontos, hogy a mennyiségi szemlélet helyett a minőségi szemlélet jellemezze a szakembert, tehát a kliensre szabott segítségnyújtás helyezze előtérbe. Azaz nem a segítségnyújtások számát, mint indikátort kellene vizsgálni – persze az is nagyon lényeges – hanem a segítségnyújtás minőségét, de ezeket a SOFT indikátorokat nehéz mérni.

Budai István (1996) már közel két évtizeddel ezelőtt felhívta a figyelmet a gyermek- és ifjúságvédelem hiányosságaira. A legnagyobb probléma az, hogy a rendszer napjainkban sem sokat változott. Budai István egy kulcsfontosságú gondolatában megfogalmazta, hogy „a gyermekvédelmi felelősök látszólag gazdái e területnek, ám körülhatárolhatatlan feladat-, hatás-, és jogkörrel kénytelenek működni” (Budai 1996: 105). Körvonalazódnak a fejlesztendő területek is. Amíg a szakma meg nem születik, az Iskolai szociális Munka Programban részt vevő hallgatók a szakma eszköztárának kidolgozásában vesznek részt. Interjúk segítségével feltárják a szükségleteket, és a szükségletekre épülő módszerek, kompetenciák standard tesztelés után bevezethetők a képzésbe.

Saját tapasztalatok, interjúk szükségletfelmérés és a szakemberek korábbi elemzéséből építkeznek azok az innovációs elemek, amelyek megszilárdulása és beépülése elengedhetetlen. Budai István (1996) tanulmányában az is kirajzolódik, amelyet az elkészített interjúk is alátámasztanak, hogy szükség van egy szemléletváltásra is. A hatékony problémamegoldás alapja a szakmák közötti kooperáció, például a pedagógus és az iskolai szociális munkás, vagy az iskolai szociális munkás és az iskolapszichológus közötti együttműködés. Az iskolákban problémák halmazával találkozunk, és a reménytelennek tűnő helyzetekben is több helyen nehezen viselik a szociális munkás hallgatók jelenlétét, plusz teherként élik meg. Ezért van szükség szemléletváltásra, ugyanis mindenki előtt körvonalazódni kell a legfontosabb dolognak, hogy a gyermek érdeke az első.

Szót kell ejteni a feladatkörökről is. Már több tanulmány is részletesen taglalta, hogy az iskolai szociális munkásnak mely területen kell beavatkoznia, s mikor hatékony a munkája. A feladatkörök első látszatra nagyon könnyen meghatározhatóak, de ha pontosabban szeretnénk meghúzni a határokat, akkor el kell gondolkodni, hogy egyes problémák megoldása meddig az iskolai szociális munkás feladata és mikortól tartozik egy más segítő szakember hatáskörébe. Példaként említhető az iskolai teljesítményromlás, valamint a korrepetálás kérdése. Az Iskolai Szociális Munka Programban tevékenykedő hallgatóktól is többször kértek segítséget a korrepetálás kérdésében. Az iskolai teljesítményromlás mögött általában iskolán túlmutató problémák húzódnak meg, melynek megoldása már nem a pedagógus feladata, hiszen pedagógusi eszköztárral szinte lehetetlen megoldani, mert közrejátszhatnak otthoni tényezők, lakhatási problémák, életvezetési problémák és sok más egyéb is. Ennek ellenére a korrepetálást nem feltétlen sorolnám az iskolai szociális munkás feladatai közé. A fölhozott példán keresztül is látható, hogy szükséges a szakemberek közötti kooperáció. Jól körvonalazódik a team munka fontossága. Érdemes jobban megvizsgálni azt is, hány szakember szükséges ahhoz, hogy egy oktatási intézményben a mennyiségi szemléletet fölváltsa a minőségi szemlélet az iskolai szociális munka világában is. Egy szakember mit tud tenni egyedül? Hiába alkalmaznak az intézmények iskolai szociális munkást, ha a problémák száma napról napra nő, nem tudja ezeket egyedül megoldani.

Az iskolai szociális munka rendszerének kidolgozása során fontos figyelembe venni azokat az ajánlásokat, amelyek azt mondják, hogy az iskolai szociális munkásnak független szakembernek kell lennie, aki nem az iskola alkalmazásában áll, és nem lát el pedagógusi

feladatokat. A segítő tevékenység folyamatában ez fordulópont lenne, hiszen így nem alakul ki hierarchikus viszony a diák és a segítő között. Sokkal hamarabb kialakulhatna a bizalmi kapcsolat, amely a folyamat hatékonyságát nagyban befolyásolná (Jankó 2008). Ez a saját kutatásunkból és más szakemberek korábbi elemzéseiből építkező állítás áttörést hozhatna.

A gyermekvédelmi rendszer első szintje a prevenció, a második szint a gyermekvédelmi észlelő- és jelzőrendszer. A hazai gyermekvédelmi rendszer harmadik szintje a gyermekvédelmi alapellátások rendszere, ahova az iskolai szociális munka szolgáltatást integrálni kívánják (Barcsi 2007). A prevenció sok területre kiterjed, úgymint egészségvédelem, családvédelem, sport, bűnmegelőzés stb. A segítő munka során nagyobb hangsúlyt kell fektetni a prevencióra, s ezen a területen is elengedhetetlen a továbbfejlesztés. A fejlesztés azért lenne fontos, mert a segítségnyújtás folyamatában nemcsak tüneti kezelés valósulna meg, hanem elindulhatna egy olyan folyamat, amely valóban a prevenciót célozná meg (Barcsi 2007).

Záró gondolatok

Az iskolai Szociális Munka Programban eltöltött idő alatt a hallgatók olyan tapasztalatokat, szaktudást szerezhettek, amelyek a későbbi munkájuk során kamatoztathatóak. Gyakorlati tapasztalataik megerősítették, hogy szükség van iskolai szociális munkás jelenlétére. A gyermek- és ifjúságvédelmi felelősök minden erőfeszítés ellenére sem tudják ellátni feladataikat, és a „burnout” (kiégés) veszélye fenyegeti őket. Látható és tapasztalható, hogy az Iskolai Szociális Munka Programban végzett munka nem helyettesítheti a fizetett, teljes állású iskolai szociális munkást, de nagyon sok hasznos tapasztalattal lehettünk gazdagabbak, melyek alátámasztják a tanulmányban felvetett kérdéseket.

Az iskolai szociális munkával kapcsolatos tapasztalatok igazolják, hogy szükség van szakemberekre. A szakma alapjainak kidolgozása hosszú folyamat, melynek egy része a modellkísérletben való részvétel. A tanulmányban vázolt kutatási kérdésekre néhány empirikus adat ad választ. Azonban a téma további kutatása is szükséges. Bízunk benne, hogy a modellprogram és a kormányrendelet segítségével egy új szakma lép be a szociális szférába, s az iskolai szociális munka önálló szakmaként jelenik meg.

A program továbbfejlesztését, további igényekhez való igazítását követően 2012 októberében ismét útjára indul.

Felhasznált irodalom

- (sz.n.) (2011): *Magyar Közlöny – A Magyar Köztársaság Hivatalos Lapja* 2011, (149) <http://jogszabalykereso.mhk.hu/MK11149.pdf> [2012.07.31.]
- (sz.n.) (é.n.): Gyermekvédelem és iskolai szociális munka <http://mizme.hu/index.php?oldal=kutatasok> [2012.09.24.]
- Bányai Emőke (2006): *Az oktatási, nevelési intézmények gyermekvédelmi szolgáltatásainak jellemzői, a szociális szolgáltatások kapcsolódási lehetőségei, fejlesztési hangsúlyai a gyermekszegénység csökkentése érdekében*. Gyerekesély Füzetek
- Barcsi Antal (2007): *Gyermekvédelmi útmutató. Módszerek és ajánlások gyermekvédelemmel foglalkozóknak*. Szeged, Mozaik Kiadó.
- Budai István (1996): *Gyermekvédelem az iskolában és/vagy iskolai szociális munka*. In: Jankó Judit (é.n.): *Iskolai szociális ismeretek*. Szöveggyűjtemény. Szakképzésben résztvevők és gyakorló szakemberek számára. Pécs, Comenius Bt, 104-114.
- Fiszter Erika (1994): *Hetedik féléves terepgyakorlat a ferencvárosi gyermekjóléti szolgálatnál*. (kézirat)
- Hegyesi Gábor – Kozma Judit: *A szociális munka – áttekintés* In: KOZMA Judit (szerk.) *Kézikönyv szociális munkásoknak* Budapest, 3Sz, 2002. 13-37

- Hercogh Mária (1994): *Az amerikai iskolai szociális munkáról*. Család, gyermek, ifjúság, 5, 19-22.
- Jankó Judit (2008): *100 éves múlt, mai magyar jelen*. Háló, 14 (3), 5-6.
- Jankó Judit (2010): *Iskolai szociális munkás hálózat – egy lehetséges modell általános iskolákban*. Fordulópont, 12 (1), 39-46.
- Krémer Balázs (2008): *A szociális szolgáltatások modernizációja – központi trendek, elvek, irányok*. Kapocs, 7 (39), 18-29.
- Máté Zsolt - Gergál Tímea (2008): *A „Pécsi Modell”*. Háló, 14 (3), 10-13.
- Máté Zsolt - Gergál Tímea (2009): *Az iskolai szociális munka története*. In: Máté Zsolt-Szemelyecz János (e.d.): *Az iskolai szociális munka kézikönyve*. Pécs: Molnár Nyomda és Kiadó Kft, 13-41.
- Pik Katalin (1994): *A ferencvárosi Gyermekjóléti Szolgálatról*. Család, gyermek, ifjúság, 6, 8-11.

Papp Andrea:

Falusi munkáskolóniák Észak-Magyarországon

R. Nagy József: Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon. Miskolci Galéria 2010. 272 o.

A munkásság kutatásában az elmúlt évtizedben egyre inkább érvényesül a téma megközelítésének interdiszciplináris jellege, s mindeközben egyre inkább hangsúlyosabbá válik abban a mindennapok megjelenése. A jelen kötet is ezeket a szempontokat hangsúlyozza, célja, hogy adalékokkal alapkutatásokkal szolgáljon egy árnyaltabb munkáskép kialakításához, és segítse a további kutatásokat. Etnográfiai, etnológiai és szociografikus szemléletet ötvözi a kulturális antropológia módszereivel, a résztvevő megfigyelés, a kérdőíves felmérés és az interjúk különböző típusaival.

A szerző Észak-Magyarország kulturálisan lehatárolt területén végzett kutatásokat 1996-2004 között azzal a céllal, hogy a nagyvárosi munkásoktól eltérően a kistelepülési kolonizált munkásokra koncentráljon. Ezzel kapcsolatban szerencsés lett volna megnevezni a kritériumokat, hogy mi alapján tekint valamit kistelepülésnek, s mindebbe néhány esetben mégis hogyan illeszthető be a nagyvárosi munkásságra vonatkozó kutatási anyag (pl.: Budapest); az ország más területein lévő települések. A vizsgált résztéma indokolta a nem vidéki vagy nem annak tekinthető helyszínen készült interjúk beillesztését, amit nem egyértelműen indokol pl.: Miskolci - mávtelep, Diósgyőr – vasgyár, Istenmezején, Pét, Budapest, Salgótarján. Esetleg ezeknek az interjúalanyoknak egy része is vidéken dolgozott, élt, ha viszont nem csak azért épültek be, mert az egy nem kutatott résztéma, vagy alátámasztja az eddigi eredményeket, vagy új eredményeket hozott. Így a címben megadott kereteket túllépi, és ellentmond annak, amikor leszögezi, hogy a városi, nagyvárosi illetve azok közelében lévő telepek másabbak, mint a falusi kolóniák, s hogy a vizsgálat kizárólag a kistelepülési, falusi kolóniákra vonatkozik.

Két tucat kolóniából választotta ki kvantitatív és kvalitatív sajátosságai alapján a legkarakteresebbeket, s az egyes tipizálási jegyek alapján minden jelentős kolóniatípust bevont, de ezek mit takarnak, a legjellemzőbbek - mit ért ez alatt nem derül ki. A vizsgálati helyszíneket két csoportba sorolta be, de nem derül ki milyen szempont alapján. Az első csoportba került Rudabánya, Ormosbánya, Rudolftelep, Borsodnádasd és Pereces. A másodikba Kuri-tyán, Lyukóbánya, Edelény, Sajószentpéter és Alberttelep. A vizsgálat csak részben tekinthető reprezentatívnak, hiszen nem vizsgálta az összes kolóniát Északkelet-Magyarországon, illetve a kiválasztottakon sem lehetett az összes célszemélyt felmérni. A személyek kiválasztásakor a kevert mintavételi módszert alkalmazta véletlenszerűt, SRS-mintavételt, majd a görgetett mintavételre tért át, később szakértői mintavétellel dolgozott. A mintába való kerülés kritériuma a kolóniához és a munkássághoz való kapcsolat volt, tehát a fizikai munkát végzők és bérből élők, mellé bekerült a gépipró, bányaigazgató, háztartásbeli is, ha információval rendelkezett a munkásról.

A tények feltárásánál a konvencionálisnak tartott kulturális antropológiai terepmunkát tartotta jelentősnek. A hagyományos kutatói módszereket alkalmazva különféle interjú technikák (életút, genealógiai és foglalkozási), tárgyi rendszerek feltérképezése, a számítógépes analízis módszerével kombinálva. Mindemellett levéltári anyagokat is felhasznált melyek helyi gyűjteményekből, megyei levéltárakban volt elérhető, ilyen esetben szerencsés konkrétizálni milyen forrástípusok voltak ezek.

Az interjúk 1996 és 2004 között készültek, melynek alanyai közül a legidősebb 1909-es születésű, míg a legfiatalabb 1966 születésű volt, az 1930-as évektől napjainkig terjedően szolgáltatott információkat. Az interjúalanyok életkor szerinti -, nemi-, illetve foglalkozási összetétele plusz információkat jelenthetett volna, egyrészt többgenerációs munkáscsaládokra

vonatkozóan, valamint a családi életstratégiák változásához is, és meghatározta volna azon munkások körét, akik különböző történelmi korszakokat éltek meg (két háború között, a szocialista időszak, valamint a rendszerváltás után). Az interjúalanyok korából az egész kolónia történelmének egészét lehet követni, ezért is fontos lett volna egy-egy telep kapcsán annak történetét akár csak kronologikus rendben a főbb eseményekkel felsorolásszerűen függelék-ként szerepeltetni.

A terepmunka kapcsán kérdőíves (12 oldalon 109 kérdéssel¹, (a mellékletben elhelyezhető lett volna egy üres példány) felmérésre is sor került 310 személlyel mely kitöltése 2-2,5 órás interjút jelentett. A kérdőív 6 falusi kolóniában (Rudabánya, Ormosbánya, Rudolftelep, Borsodnádasd, Pereces, Kurityánban) és a miskolci MÁV-telepen került rögzítésre, ami azért érdekes, mert a legjellemzőbb kolóniát a diósgyőrit kihagyta a kutatásból. Sor került strukturált interjúkra és vizuális adatolásra, fényképkészítésre, itt is az arányok lennének fontosak. A kérdőíves interjú után információs beszélgetésre került sor 79 fő, 17 kolóniában (ez több a korábban már ismertetett csoportosításnál).² Ebből nem derül ki melyik kolóniában és kolóniánként hány főt érintett. Esetleg összehasonlítást célt volna meg vidéki és városi munkásság tekintetében, viszont ez már szétfeszítették volna jelen munka kereteit, ugyanúgy, mint az építészeti, ipar- és technikátörténeti megközelítés is, ez utóbbiakat el is hárította, mint célt a munka megírásakor.

A kérdőívek feldolgozása Microsoft Excel 2002 táblázatkezelő szoftverrel történt, míg az interjúké Anthropológiai elemző-analizáló rendszerrel. A visszaemlékezéseknél a szülők elbeszélésére is utal, amelynél erős forráskritika alkalmazását tartja fontosnak, s az információk többszörös ütköztetését. Ez esetben lehetőségként adódik a munkáslét generációról generációra való átöröklésének vizsgálata, (interjú alanyok nyugdíjas korúak javarészt, tehát az ő gyermekeik, unokáik hogyan választottak), melyet a kutatás statisztikailag kimutathatatlan arányban talált.³

A fogalmi problémát több fejezetben is érinti, de végül nem derül ki egészen egyértelműen, milyen fogalmi keretet használ (munkás, iparos, bányász, munkásság, munkásosztály, osztály, ipari munkásság) a szerző. A bányászok és iparosok esetében mindkét csoportot munkásként, egyazon osztály különböző rétegeiként kezeli.⁴ A szerző a bányászok és ipari munkások egymás mellé helyezéséről beszél, bár ez egy bányaüzem esetében természetesen teljesen jelen volt, s az általa vizsgált települések túlnyomó részben bányásztelepülések voltak. A munkásokról, avagy a bányászokról kapott információk nemcsak e rétegen belüli, hanem más társadalmi csoportokból is származtak (pl.: gépíró, bányagazgató stb.), mely valóban egy tágabb nézőpontú megközelítést eredményezett.

A harmadik fejezetben részletes összefoglalást olvashatunk a magyarországi munkássággal kapcsolatos kutatásról a 19. század közepétől egészen napjainkig hozott példákkal, melyet egy nemzetközi kitekintést is nyújtó rész is követ.

A könyv következő része a kutatás helyszíneivel foglalkozik kiemelve elsőként, hogy a falu, mint lakóhely eleve meghatározza az ott élő munkás életmódját, itt megjegyezném, hogy nem minden falu lehetőségei egyformák számolni kell a földrajzi elhelyezkedése, közlekedési lehetőségei, városhoz való közelsége stb. befolyásoló tényezőivel. Az üzemeket nem övezi ma már saját munkásainak kolóniája, ami igazolt, bár ez korábbi időszakban pl.: a bányászatnál is csak részben lehetett így, hiszen a munkahely távolabb esett a kolóniától, kivéve a különböző feldolgozó egységeket, javítóműhelyeket.

¹ A kérdőíven szereplő kérdések témái és azok arányai, illetve a kérdéstípusok kifejtése hiányzik, valamint az összeállításához használt módszertan is.

² R. Nagy József: Boldog téglafalak között Miskolc, 2010. 16.

³ R. Nagy József: Boldog téglafalak között Miskolc, 2010. 210.

⁴ R. Nagy József: Boldog téglafalak között Miskolc, 2010. 16.

A vizsgált kolóniák külső képe városiassá vált egy régebbi falusi településmaggal, s ezt jól szemléltetik a kötet végén elhelyezett térképek. A vizsgált helyszínek közül kiemeli Rudabányát és Kurityánt, amely a szakirodalmi hivatkozás szerint az 1950-es években a tervek szerint bányászati alközponttá akarták fejleszteni, melynek célja az volt, hogy a városi élethez hasonló kulturális nívót biztosítson és a napi ingázástól mentesítse a munkásokat. Ehhez kapcsolódva megemlíthető pl.: a rudabányai vasércbányászat korábbi időszakában a 19-20 század fordulóján munkáslakóházak építésének is az volt a célja, hogy letelepítse a munkásságot, hogy ezzel is biztosítsa az állandó munkáslétszámot.

A borsodi iparvidékkel kapcsolatban közöl egy táblázatos statisztikát a településen élő munkások milyen arányban voltak helyben lakó, ideiglenesen ott élő és napi ingázó, viszont nem említi az időpontot, mikori adatokat használ, (a szakirodalom erre vonatkozóan 1959), és ennek ismeretében azt összevethető lenne az összlakosság létszámával. A falvakat hasonlóan írja le hogy fokozatosan urbánussá vált a foglalkozásszerkezet, ahol az ipari munka aránya 75% volt, emellett pedig az ipari keresők többsége második vagy harmadik generációs ipari alkalmazott volt.⁵ Itt is hiányzik az időszak megjelölése: mikor zajlott le ez a folyamat? A fenti adat pedig különösen akkor érdekes, ha ezt összevetjük azzal, hogy a kutatás elenyésző számban talált többgenerációs munkáscsaládokat.

A szabadidő urbánusabb eltöltése, a városba utazás, mindennek megvalósulása, a jövedelmi viszonyok ismeretében eltéréseket jelenthetett (hová tudott eljutni, mennyiszer engedhette meg magának kérdéseit veti fel). Tovább gondolva pedig az interjúalanyok életkorát tekintve, ez azért lenne érdekes, mert az 1909-ben született a két világháború közötti, illetve a szocialista korszakbeli tapasztalatairól is számot adhatott. Természetesen az interjúalanyok szüleinek elbeszélése, mint másodlagos narratíva - jelentős forráskritikával - szintén több korszakra nyújthat információt.

Általánosságban megállapítja a szerző hogy a vizsgált települések népességszámukat tekintve hasonló utat jártak be a 19-20. század fordulójától napjainkig. Sarkos megállapítással a kolóniák ma ugyanolyan képet mutatnak az egykori munkáslakások leromlott állagúak, továbbá a közösségi épületek (iskolák, kultúrházak, üzletek, utak járdák stb. ugyanezt a sorsot járták be.⁶ Néhány esetben ezt a megállapítást érdemes lett volna felülvizsgálni, mert a felmérés elvégzésétől a könyv megjelenéséig eltelt 6 év, s van ahol esetleg pozitív változások is bekövetkeztek.

Önálló fejezetben tárgyalja a szerző a magyarországi munkásság kialakulását. Alapvető kérdésként *Ki a munkás?* kérdésre keresi a választ a rendelkezésre álló szakirodalom alapján. A definíciók kapcsán problematikusnak tartom, hogy időrendben ugrálva idéz előbb az 1970-es évekből, majd aztán egy 1888-as jelentésre hivatkozik, s ezek közé illeszti be az interjú részleteket, melyeket nem köti össze, nem értelmezi a szakirodalommal, éretem ez alatt, hogy alátámasztja vagy sem, megerősíti-e azt vagy sem, ugyanígy jelenik meg az interjúkban is. A munkaadó és a munkavállaló viszonyát illetően Rézler Gyulát idézi, mely csupán a két háború közötti időszakra vonatkozik, s az interjúk többsége valószínűleg a II. világháború után a szocialista korszakra vonatkoztathat, tehát erre vonatkozóan is érdemes lett volna a jogszabályi környezetről szót ejteni. A záró bekezdésben rámutat arra, hogy a munkásfogalom definíciója helyett annak megkerülése volt jellemző a rendszerváltást követően Pethő Zoltánt idézve, de ez alól a szerző sem kivétel, ugyanis e rész végén ő sem ad definíciót a saját értelmezési keretei között ki tart munkásnak, s melyik fogalmat tartja elfogadhatónak. S az interjú-idézeteket tekintve összességében e téma kapcsán milyen következtetésre lehet jutni, hogyan látták saját magukat a munkások, ez hogyan változott, s ezek alapján milyen kritériumok alapján volt valaki munkás?

⁵ R. Nagy József: Boldog téglafalak között Miskolc, 2010. 42.

⁶ R. Nagy József: Boldog téglafalak között Miskolc, 2010. 43.

A munkásságot tagoló tényezők között elsőként a jövedelmi viszonyokat tartja meghatározónak, mely befolyásolja az életmódot. A jövedelem viszont több más tényezőtől is függött pl.: szaktudás, nemi különbségek, városi munkahely csak néhány szempontot említve. A szakmai tudás, a szakértelem, továbbá a lakáskörülmények, az életmód (lakás, ruházat, kulturális és egészségügyi intézmények használata) további tagoló tényezőként jöhet szóba, s ezenkívül is még pl.: a vallás, etnikai eredet, származás.

A munkásság összetételének alakulást követi végig, 1970-es évek végéig, mely társadalmi rétegekből tevődött össze. Megjelenik az ipari munkások, s az „igazi munkások” mellett a szolgáltató iparban dolgozó munkások csoportja, akik a kispolgárság és a proletariátus között, helyezkedtek el s korszaktól függetlenül éreztették hatalmi helyzetüket a munkásság felett.⁷ Így tehát a munkássághoz tartozók körének bővülését láthatjuk viszont a következőkben már a munkásság és más társadalmi csoportok közötti érintkezéssel foglalkozik. pl.: A munkásokkal kapcsolatban levő tisztviselők között át nem léphető határ megszűnéséről csak a szocialista időszakban beszélhetünk.

A munkásság társadalmi mobilitásával is foglalkozik e fejezetben, mind a ki-, mind a belépés kérdéseivel a 20. századra vonatkozóan statisztikai adatokkal is alátámasztva. A munkássá válás, származás, valamint társadalmi mobilitás következtében történhetett meg, mely a kibontakozó iparosodás társadalmi következménye volt. A szakképzett munkások biztosítása nem volt könnyű feladat egy-egy üzem megalapításakor, vagy munkaerőhiánnyal küzdő időszakban. Így a munkássá válás egyik lehetséges módja volt a toborzás mely minden korszakban jelen volt, de a körülmények különbözőek voltak. Ezért nem tartom szerencsésnek a 20. század elejére vonatkozó szakirodalmi hivatkozások közé beilleszteni egy 1954-et idéző interjúrészletet ezzel kapcsolatban, főként hogy a következő oldalakon szerepeltett egy minisztertanácsi határozatot,⁸ mely szerint már nem lehetett munkaerőt toborozni a bányához a mezőgazdaságból.⁹ A társadalmi mobilitás egyik lehetséges útja volt a házasság. A helyi és betelepített munkások keveredése, vegyes házasságok révén gyorsan megtörtént, viszont erre vonatkozóan a házasságra vonatkozó részben ennek ellenkezőjére is utal, de nem jelzi ezt. Jelen volt viszont a szakmai, vallási, nemzetiségi endogámia a hivatkozott interjúk szerint is.

Hangsúlyos helyet kap ebben a részben a parasztból munkássá válás, illetve ezen belül a kétlakiság. S ezzel kapcsolatban már tetten érhető, hogy nemcsak egyszerűen belehelyezi az interjúrészleteket, hanem a kérdőíves felmérés eredményeit is, és elemzi a kapott eredményeket. A százalékok mellett ugyan nem szerepelnek, számszerűen az adatok nem derül ki, hogy ez csak kérdőíves megkérdezettek, vagy akikkel további interjú is készült abból származnak-e információk. A kétlakiság kapcsán fontos hogy itt is történeti áttekintést kapunk, saját kritériumokat ezzel kapcsolatban nem ad meg. Kétlaki az a munkás is, aki kiegészítésként minimális mezőgazdasági tevékenységet folytat vagy az, aki ipari tevékenységet is folytat, de a mezőgazdasági munkát az elé helyezi, aki kétlakinak tartja magát.

A következő nagyobb szerkezeti egység az épített környezettel foglalkozik körüljárva a megnevezéssel járó problémákat: barakk, kolónia, gyarmat, munkásgyarmat, telep, munkáskolónia s a szerző melyik használata mellett dönt és miért, nem derül ki. Az ipari munkások kolonizálásának módja a társadalmi kommunikáció szintjén több évtizedes zárttságot eredményezett.¹⁰ A telepített és nem telepített munkásság két egymástól élesen elkülönülő réteg, munkahely a közös érintkezés egyetlen pontja.¹¹ Mindkét hivatkozás ellentmond az előző fejezetben megállapított házasságoknak köszönhető gyors keveredésnek, s az időbeni behatá-

⁷ R. Nagy József: Boldog téglafalak között Miskolc, 2010. 55.

⁸ R. Nagy József: Boldog téglafalak között Miskolc, 2010. 64.

⁹ Uo.

¹⁰ R. Nagy József: Boldog téglafalak között Miskolc, 2010. 81.

¹¹ R. Nagy József: Boldog téglafalak között Miskolc, 2010. 82.

rolás is árnyalná az ipari munkások zártságának kérdését, valamint ennek megválaszolására további alapkutatások eredményei nyújthatnak majd segítséget.

Bán Imre tipizálta a magyarországi bányásztelepüléseket s 1940-ben a bányamunkás-ságot két nagy csoportra osztja, majd ezt követően nyolc féle munkástelepülést nevez meg. A szerző is ebből vesz át és a vizsgált területre ezt találja alkalmasnak:

1. Telep a nagyközség része
2. Falu és bányatelep azonos
3. Telep a kisközség része

Itt a felsorolásnál szerencsés lett volna sorszámozást használni, különösen hogy a következő bekezdésben hivatkozik is a 3., 4., 5. pontra, amit az olvasónak így magának kell kikeresnie. A kiválasztott típusokat pedig jól szemléltették volna vizsgált települések bibliográfiarész után elhelyezett térképeinek idehelyezése.

A vizsgálat elemzése szerint átlagosan közepesen ítélték meg lakóhelyüket és annak környezetét megkérdezték. Érdekes megállapítás mely szerint a telephez való ragaszkodás a megkérdezettek 2/3-át jellemzi, az pedig elvágódás 25%-ukat, akik valamilyen okból nem tudják az elköltözést megvalósítani.¹² Számosan az elvándoroltak közül, az interjúkban később visszatértekről esik szó. A lakhelyváltoztatást valóraváltó munkás viszont nem volt a vizsgált mintában, itt részben feltételezhető az, hogy nem tudták megvalósítani, vagy pedig azért nem volt mert megvalósította, és nem tudható hová költözött. A visszatértek vizsgálata érdekes adalékokkal szolgálhatna, milyen motivációk indukálták ezt, s végül mi vezetett a visszatéréshez, s az hogyan valósult meg.

Külön egységbe kerültek a telepen található munkásjóléti intézmények, melyeket a jogszabályok előírásai nyomán jöttek létre, valamint az egyes vállalatok tartottak fenn. Ez utóbbiakat a vállalati szociálpolitika kirakatainak nevez, a funkciók ellátásán túl.¹³ Viszont az egyes üzemek vezetősége részt vett a település irányításában, és anyagilag is támogatta a különböző fejlesztéseket, s a bányásztelepeken olyan intézmények létesítését is megvalósította, amit a munkásságra vonatkozóan jogszabályok csak később írtak elő. Az idézett példák (a 19. század végétől a két háború közötti időszakból valók) pedig csak érintőlegesen ebből ez a „kirakat jelleg” nem meggyőzően igazolható, a paternalista szemlélet természetesen jelen van, de ez a 20. század második felére is jellemző lesz.

Az ipari táj című alrészben részletes bemutatásra kerülnek a munkások lakhelyeinek különböző típusai történeti keretbe ágyazva. A munkáslakásokról kapunk ismertetést a 19. század elejétől az 1970-es évekig hozott példákkal, egy-két angol és francia esettel kiegészítve. Emellett megismerhetjük a munkáslakások belső elrendezését, s a kortársi építési és munkáltatói elképzeléseket is. A lakásnagyság, mint differenciáló tényező megjelenítette a szakképzettséget, s a munkahelyen elfoglalt pozíciót is. Problémaként fogalmazza meg a régebbi és a szocialista időszakban épült telepek közötti különbségek kezelését, azoknak a kialakult norma-és kapcsolattrendszerekre való hatását. A munkásszálló, mely jellegzetesen a szocialista korszak szálláshelye, s főleg városi munkástelepen volt megtalálható, a kutatás helyszínén is volt ennek meglátára példa. A kolónialakások milyen minőségűek voltak, és az milyen körülményeket voltak képesek biztosítani az építészeti leírások és az egykor ott élők visszaemlékezéseinek segítségével is csak körülményesen leírhatónak tartja a szerző. A falusi lakótelepek a hivatkozott szakirodalom szerint nem közelítették meg a fő- és nagyvárosi lakótelepeket tervezés és kivitelezés tekintetében, s itt nem derül ki ez igaz-e a vizsgált területre, bár a szerző leszögezte nem vállalkozott építészeti megközelítésre. Az egyes településeken, ha léteztek régebben és újabban épült lakások, akkor, az építés ideje és anyaga befolyásolhatta az ott lakó életét hosszútávon, vagy a későbbiekben kellett-e állagmegővésre fordítani vagy sem. Végül pedig a kutatási eredmény ismertetése következik, valószínűsíthetően a kérdőíves

¹² R. Nagy József Boldog téglafalak között. Miskolc, 2010. 85.

¹³ R. Nagy József Boldog téglafalak között. Miskolc, 2010, 86.

felmérésből. Ebből megtudhatjuk a lakás milyen helyiségekből álltak, azokat kik, és hogyan használták, milyen berendezése volt. A falusi kolóniákban a munkáslakás többnyire szobakonyha-spájz elrendezésű, sokszor több család is együtt lakott¹⁴, viszont az arányokat nem ismerteti. A munkások nem törekedtek saját tulajdonú ingatlan megszerzésére, csupán egy-két ellenpélda akadt erre, mint ahogyan a saját ház építésére sem egészen az 1950-es években megindult Bányász saját Ház-akcióig. Ebben részben is szemléletes lett volna néhány lakásról fotó beillesztése a vizsgált területről, ezzel is érzékeltetve a hasonlóságokat és a különbségeket. Amíg a kolóniában lévő lakások megítélését a kettősség jellemezte, addig ez nem így volt a saját tulajdonú munkásházaknál mely csak pozitív tartalmat nyert.

A ház körül végzett teendőket az határozta meg hogy saját tulajdonú, vagy bérelt ingatlanban lakott-e munkás, és a berendezési tárgyakat birtokolta vagy tartozékként kapta. A bérelt tulajdon esetében kevesebb ház körüli munka várt az ott élő munkásra, míg a klasszikus házimunka kizárólag a nők dolga volt. A vizsgált területen a nők 49% csak házi munkát végzett, 21%-uk a bekapcsolódott a kétlaki földművelésbe, 6%-uk egyéb tevékenységet (szövé, fonás, varrás), 3%-uk az állatokat is ellátta. Itt sem szerepelnek számszerűen az adatok, s az értelmezést segítené, ha ismert lenne a mintában a megkérdezett nők száma és foglalkozása (munkásként dolgoztak-e vajon a házimunka, gyermeknevelés mellett). A férfiak többsége részt vett a házkörüli teendők elvégzésében, főként melyek nagy fizikai erőfeszítést igényeltek, a háztartási munkavégzés az özvegy és agglegény férfiak körében volt jellemző.

Tárgykultúrát bemutató részben a rendelkezésre álló szakirodalom segítségével ad áttekintést hogyan változott a munkáslakások berendezése, s összehasonlítást tesz a paraszti berendezéssel. A tárgyak között kiemelt helyen szerepelnek saját készítésű használati- és dísz-tárgyak funkciójukon túl, egyben a készítő szakmai, közösségi elismertségét, tiszteletét is jelentették.

Önálló fejezetben foglalkozik a szerző a hétköznappal, s annak részterületeivel a munka és szabadidő egészét felölelve: az életmóddal, a jövedelemmel és annak változásával, a lopással, a gondoskodással, az öltözködéssel, a tisztálkodás, a betegséggel, a megbecsülés, a felügyelettel, a munkahely elhagyásával, az étkezéssel, az alkoholfogyasztással. kapunk. Valamint a különböző szabadidős tevékenységekre koncentrál: az olvasásra, a rádióhallgatásra, a sportra.

Az életmódot befolyásoló tényezők, s az életmód fogalmának értelmezési lehetőségeit bemutatva, tér át a jövedelem viszonyokra és annak változásaira. A lakás mellett a jövedelem az életmód legfontosabb eleme, viszont az jelen téma szempontjából is nem független attól. Ebben a részben is különböző történelmi korszakokat idéz, de azzal nem összhangban illeszti be az interjúrészleteket. A vizsgált területen a jövedelemre vonatkozó adatok feldolgozásából a takarékoság hiánya volt jellemző, s jövedelem viszonyaikat három időszakhoz kötötték: a II. világháború előtti, a szocialista korszak, illetve a rendszerváltástól napjainkig. Az itt sorolt adatoknál kérdés vajon hány interjúalany volt, amely mindhárom periódusra vonatkozóan tudott nyilatkozni. A két háború közötti időszakra 54%-ban szegényeknek tartották magukat, de mindenük megvolt, a szocialista korszak 90%-ban pozitív megítélésű volt.¹⁵

A lopás, mint a jövedelemszerzés egyik lehetséges forrása elfogadott volt a munkások körében, melyet csak a szocialista korszak idejéből idéz és a vállalati tulajdon megkárosítását érinti, emellett említ lakásfoglalást, és földfoglalást is. A büntetés elmaradása és enyhe foka jellemezte ezt a korszakot. Az 1980-as évekig pedig a magántulajdon megkárosítása nem jellemezte a kolóniákat, viszont a jelen megemlézése már jóval negatívabb e tekintetben. Minden bizonnyal ezt a kérdéskör tovább árnyalható, ha a két háború közötti időszakból, vagy azt megelőzően vennének példákat lopásra „feketekönyvekből”, elbocsájtási iratokból. Ezt követően rövid visszatérés következik a korábban ismertetett munkásjóléti intézményekhez, amikor

¹⁴ R. Nagy József: Boldog téglafalak között. Miskolc, 2010. 104.

¹⁵ R. Nagy József: Boldog téglafalak között. Miskolc, 2010. 123.

a gondoskodásról szól. A jelenből szemlélve a különböző történelmi korszakokon átívelő az üzem részéről megnyilvánuló paternalisztikus magatartás elfogadott volt, s megszűnte hiányérzetet és elhanyagoltságot eredményezett a megkérdezettek körében.

Az öltözködésről is képet kaphatunk a munkaruháról, egyenruháról, a női öltözködésről is melyet interjúrészletekkel világít meg, kitérve hogy a lehetőségeket befolyásolta a családban gyermekek száma, azaz a jövedelmi viszonyok. Az egyenruha presztízsjelző funkcióval bírt más minőséget jelentett. A tisztálkodás lehetőségei és módjai is bemutatásra kerülnek, melynek színtere az 1970-es évekig a közösségi fürdők voltak, hiszen a kolónialakások túlnyomó többségében nem volt fürdőszoba. A betegségekkel kapcsolatban szakirodalmi, statisztikai áttekintést a II. világháborúig terjedő időszakig ad, s ezt követi a kutatás eredményeinek bemutatása. A vizsgált helyszínek színvonalas ellátást biztosító egészségügyi intézményekkel rendelkeztek. A megkérdezettek mindegyike szerzett a munkájából kifolyólag valamilyen betegséget, s a legjellemzőbbeket fel is sorolja, de azok arányait nem ismerteti.

A következő részben képet kaphatunk a munka és munkás értékéről, mely fokmérője a fizetés és a társadalmi megbecsültség volt, ezt követi nyomon a két háború közötti időszaktól a rendszerváltás utáni időszakig. Az ipari munka megkövetelte a fegyelmet, amely valamilyen formában állandóan jelen volt, nemcsak a munkahelyen, hanem a kolóniában is. A szerző erre is figyelmet fordított a kutatásban, viszont a munkaviszony megszűnésére nem tért ki, vagy erre vonatkozóan nem volt információ a felmérésben.

Az étkezéssel és az alkoholfogyasztással kapcsolatban képet kaphatunk azok gyakoriságáról, milyen élelmiszereket vásároltak, milyen ételeket fogyasztottak. Az étrendről is részletes információk voltak nyerhetők az interjúrészletek tanúsága szerint, külön kiemelve a főétkezést, s ezen belül is a vasárnapi ebédet. A munkaidő hosszából fakadóan pedig a munkahelyen történő étkezésre is ki kellett térni e téma kapcsán. Az alkoholfogyasztás kapcsolatban megjegyezendő hogy azokon a helyeken ahol nem volt egészséges ivóvíz természetesnek tekinthető az alkoholos italok fogyasztása. Másrészt az alkoholfogyasztás a közösség tagjává válásnak egy módja volt, közösségsszervező ereje volt. A vizsgálat szerint a munkáságra az átlag felett jellemző az alkoholos italok fogyasztása, de nem tartják magukat az alkoholizmus szempontjából veszélyeztetett csoportnak. Az alkoholfogyasztás megítélése a feleségek szemszögéből más képet mutatott egyes esetekben. A munkaviszonyra gyakorolt-e hatást, vagy az esetleges fegyelmi ügyekben szerepet játszott-e az alkoholfogyasztás, vagy voltak-e olyan balesetek, amiben igen, erre vonatkozóan nem szolgált információval a megkérdezettek. Említést tesz egy a temetéshez kapcsolódó szokásról, mely szerint az elhunyt emlékére sörözt ittak kocsmában és azt utána üresen a földhöz, asztalhoz csapták a fülét pedig megőrizték. Itt a selmeci diák hagyományok gyász-szakestélyeinek elemét fedezhetjük fel e szokásban véleményem szerint, nem tartom feltétlenül helyi sajátosságnak.

A szabadidő eltöltésének legjellemzőbb módjai az olvasás és a rádióhallgatás volt, mely utóbbit majd a televíziózás váltotta fel. Az otthonon kívüli szabadidőt közösségben töltötték erre kialakított helyiségekben (kaszinó, kultúr, klub). Rendszeresek voltak a különböző rendezvények: színházi előadások, filmvetítés, énekkari, színjátszó bemutató, bálók. A rádiózással kapcsolatban az interjúk megvilágították milyen szerepet töltött be az egyes családok életében információforrássul szolgált a világról, megtudható milyen dalokat, zenéket ismernek, mikor tudták beszerezni a készüléket, az milyen márkájú volt. A televízió esetében főként az első időkben viszont az is közösségformáló szerepűvé válhatott, hiszen akinek nem volt az eljáró tévézni máshoz, amíg be nem szerzett egy készüléket, valószínűsíthetően erre vonatkozóan is lehet adatot találni majd. A sportolásnak eltérő mértékű fontosságot tulajdonítottak a legnépszerűbbek a tekőzés, a futball és a vadászat volt. A megkérdezettek sportolási szokásaira nem világítanak rá az interjúrészletek, inkább a sportolási formáit ragadják meg.

R. Nagy József a munkások társadalmát további szempontok szerint közelíti meg: a vallás, a közösség, a nemzet, nemzetiség, az erkölcs, a család, a nők, a párválasztás-házasság

ehhez kapcsolódóan a gyermeknevelés, a bántalmazás, az oktatás, a szimbólumok és rituálék, és végül a történelemre, politikára, s a jövőre vonatkozóan. A vallásossággal kapcsolatban megoszlanak a vélemények a munkásságot illetően, ezt a szakirodalmi hivatkozásokkal is igyekezett alátámasztani. A vallási felekezethez való tartozás utalt a munkás nemzetiségére is, mely elsősorban a II. világháborúig terjedő időszakig mérvadó. Az interjúrészletek többsége pedig az 1950-es éveket követő időszakot idézik élénk, mely a vallási élet visszaszorulásának időszaka. Lehetséges azonban, hogy akik lakóhelyükön ateistának mutatták magukat (adott miatt), más településen mégis gyakorolták vallásukat, akár családtagjaikkal együtt is bizonyos mértékig. Mindez azon is múlik, mennyire számít(ott) ez tabu témának, hajlandók-e erről beszélni, vagy ez ismeretlen jelenség volt, nyilvánvalóan ehhez további kutatásokra van szükség. A téma passzív kezelése figyelhető meg a vallásosságnak és vallástalanságnak és a mély-interjúknak köszönhetően felszínre került a vallás tagadása. A közösségé formálódást több tényező is befolyásolta (származás, szakértelem, vallás, kulturális eltérés), és jelentős mennyiségű időbe telt a vizsgált kolóniákon is. Így tehát a korábban megfogalmazott helyi és betelepített munkások vegyes házasságai révén bekövetkező gyors keveredés, csak lassan segítette a közösséggé formálódást. Az itt érintett nemzeti munkások kérdéskörének külön alfejezetet szentelt a szerző, körbejárva annak történelmi beágyazottságát. A kolóniák nemzeti sokszínűsége folyamatosan megszűnt egyrészt folyamatosan két, majd egynyelvűvé válás útján, s a történelmi körülményeknek köszönhetően. Ehhez kapcsolódóan külön részben fejt ki a cigányság jelenlétét az ipari munkahelyeken, a kolóniákon, a hozzájuk való viszonyt főként a szocialista korszaktól napjainkig. Néhány kolóniára vonatkozóan számszerűsíti is őket, viszont annak forrását nem nevezi meg.

A következőkben a munkásság szempontjából egyik legfeldolgozatlanabb témáról a szexualitásról ír. A szakirodalomban megjelenő előítéleteket jelen kutatás cáfolja, ugyanis a vizsgált kolóniákat semmilyen erkölcstelenség, szexuális szabadosság nem jellemezte, mindezt interjú részletekkel is alátámasztja. A fejezet foglalkozik a születésszabályozás módjaival, a szexuális élet gyakoriságával, házasság melletti szexuális élettel, mely utóbbi pedig csak elvétve jelent meg az elbeszélésekben. Kérdés vajon mennyire nyíltan beszéltek a szexualitás kérdéseiről az interjúalanyok, s bizonyos esetekben nem kezelték-e tabuként a válaszadásnál (esetleges elhallgatásokra gondolhatunk).

A család alfejezetben a nők, a házasság, a gyermeknevelés, a bántalmazás, az oktatás területei kerültek kifejtésre. A vizsgált kolóniák karakteresen maszkulin jellegűek az 1970-es évekig bár a férfias jelleg akkor is megmaradt. A legfőbb munkaadó hagyományosan nehéz-ipari üzemet épített (főként bányauzemek, s azok kiszolgáló egységei), s ezenkívül a női munkavállalás az 1960-as évekig ritka volt, a közösség is kritikával kezelte, később viszont a szolgáltatáson belül is egyre elfogadottabbá vált, köszönhetően majd a könnyűipari üzemek létesülésének is a térségben. A női munkavállalás előtérbe kerülése összefüggésben volt a női szerepek megváltozásával is, illetve a korszak politikai ideológiájában is előtérbe került. Ebben a részben információt kapunk a vizsgált területen a megkérdezett nők foglalkozási összetételéről %-os formában, s ha itt szerepeltek volna az adatok számszerűen is, akkor tudnánk a megkérdezettek nemi összetételét is. A párválasztási szokásokban megjelenik a szakmai, és a nemzeti endogámia. A családszerkezetet illetően a munkásság minden rétegében a kiscsalád az uralkodóforma, három generáció együttélése igen ritka.¹⁶ Korábban a kolóniákról szóló részben viszont az jelenik meg, hogy sokszor több család is együtt élt. A párválasztást a szerelem és a munkához való viszony határozta meg a megkérdezettek válaszai alapján. A gyermekszám a vizsgált kolóniákban átlagosan 4 volt, de ennél több 6-8, 10-11 sőt egy-két 16-17 gyermekes család is előfordult. Amíg Lackó Miklós kutatásai szerint az ipari munkásság körében csökkenő gyermeklétszámról beszélhetünk a két háború közötti időszaktól, ez a vizsgált

¹⁶ R. Nagy József: Boldog téglafalak között. Miskolc, 2010. 196.

térseget nem jellemezte csak az 1960-as évektől. Miután a kiválasztott kolóniák többsége bányásztelepülés volt, így viszont igazolódott a bányászokra jellemző bő gyermekáldás. E témához szorosan kapcsolódik a gyermeknevelés kérdése, mely a válaszadók 82% szerint ez a nő feladata, az apának nincs ideje erre, de munkája révén, illetve példaként szerepe van a nevelésben. Az interjúkban az anya szerepét illetően negatív példák is megjelentek viszont. A gyermeknevelési elvekről, és a gyermekek munkába állására, valamint a családon belüli és a telepen előforduló erőszakos konfliktusokra is kitért a kutatás. Az oktatással kapcsolatos részben a pályaválasztást a szülő nem befolyásolta, de az ő foglalkozása hatott a fiatal választására 22%-ban azt választották. Itt viszont nem említi, hogy ez a vizsgált területre értendő-e, valószínűleg igen. A kutatás statisztikailag kimutathatatlan arányban talált munkaköri dinasztiákat, ezt valószínűleg más típusú források (egyházi és állami anyakönyvek) bevonásával lehet majd megerősíteni vagy megcáfolni, mely a szakirodalomban ellenkezően szerepelt. A generációk kérdése összefüggésben áll a kolónia korával, azt milyen időintervallumban vizsgáljuk, valamint a vizsgált minta nagyságával is. A kutatás során megragadhatóak voltak rituálék, a mindennapi társas érintkezés szabályrendszere, de a munkahelyre vonatkozóan (pl.: sajátos szókincs, és jelzésrendszer) nem. Végezetül a munkásság politikához fűződő viszonyáról közöl kutatási eredményt amit a szakirodalomból nyert ismeretekbe ágyazottan jeleníti meg, bár a II. világháború utáni korszak események között kronológiailag ugrálva. A korábbi kutatások szerint a biztos munkahely érdekében a munkások tartózkodtak a politikától.¹⁷ Rudabánya pedig egyedi esetnek tekinthető mivel ott sem kommunistáknak, sem a nyilasoknak, sem az SZDP-nek nem volt helyi szervezete, semmiféle munkásmozgalmi eseményről nem tudnak a krónikák. Az ehhez fűzött magyarázatot, azzal pontosítanám, hogy az eddigi kutatások alapján jelenthető ez ki, mivel ez nem jelenti azt, hogy nem politizáltak volna. Főként hogy az I. világháború idején a kommunista érzelmű munkásokat letartóztatták, s a bányagazgató személyesen vállalt értük garanciát a szendrői antant parancsnokságon.¹⁸ Ezt az információt természetesen még szükséges kontrollálni, levéltári forrásokat feltárni, hogy helytálló-e ez, illetve hány munkást érintett. A párttagságot illetően a vizsgált térségben 58% volt az arány a munkások körében, 18%-uk pedig pártfunkciót is betöltött, szakszervezetnek pedig 99,9%-uk. Tóth Eszter Zsófia is vizsgálta a párttagság szerepét Puszi Kádár Jánosnak című munkájában, ahol jelezte, hogy az bizonyos esetekben tabu témának számított, s csak a többszöri interjú során derült arra fény. Jelen vizsgálat során vajon az interjú készítői találkoztak-e ilyen esettel, valamint hogyan értékelték a párttagságot személyes életükben előnyös volt-e, vagy sem. Az 1956-os események és szocialista korszak megítélése zárja a politikáról vallott véleményeket. A jövőképet illetően bizonytalanság uralkodik a megkérdezettek körében, látják a nehézségeket, illetve azt, hogy a mai kor munkásainak már nem elég a szaktudás, hanem értenie kell a számítástechnikához, és nyelveket kell beszélni.

Két utóbbi fejezet teszi ki a kötet jelentős részét kb. 100 oldal terjedelemben, mely jelzi azt, hogy a munka a mindennapok megragadást helyezte a középpontba, s azt aprólékosan kifejtette, s eredményeinek összefoglalását a könyv zárófejezete adja. Az utolsó tartalmi egység a bibliográfia, ami a legfontosabb magyar nyelvű szakirodalom mellett angol és német nyelvű köteteket is tartalmaz. A mellékletek már nem kerültek jelzésre a tartalomjegyzékben, illetve ezek közül néhány a szöveg közé illesztve olvasmányosabbá tehetné volna a könyvet, továbbá az időrendi elhelyezését is megkönnyítette volna, mely információ néhány kép esetében lemaradt.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a szerző elérte a bevezetőben megfogalmazott célt, értékes adalékokkal szolgált a jövőben a munkássággal kapcsolatos kutatásokhoz. Könyvének értékét növeli, hogy alkalmazott módszere révén (interjúkon keresztül) olyan adatbázist hozott létre, amely rendkívül ritka lesz tekintve, hogy egyre kevesebb számban élnek olyanok,

¹⁷ R. Nagy József: Boldog téglafalak között. Miskolc, 2010. 218.

¹⁸ Pantó Endre- Pantó Gábor-Podányi Tibor-Moser Károly: Rudabánya ércbányászata, Budapest, 1957. 137.

akik e téma kapcsán rendelkezésre állhatnak majd még a jövőben (ha a vizsgálatunk a rendszerváltásig tartó időszakot öleli fel). Fontos szempontnak kell lennie az interdiszciplináris megközelítésnek, a különböző tudományágak képviselőit is e téma kutatására ösztönözze, hiszen így alakulhat ki egy komplexebb kép a magyarországi munkásság történetéről.

Valuch Tibor:

Hatalom és paraszti társadalom

Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában - A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945-1965.* Budapest, 2012. Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 3. 574 o.

Ö. Kovács József eddigi pályafutása során sokrétű kutatómunkát folytatott. Munkái négy szakterület vonatkozásban – a vidéki magyar zsidóság 18-19. századi társadalomtörténete, a társadalomtörténet módszertana és elmélete, a német társadalomtörténet historiográfiája, a magyar vidék legújabb-kori társadalomtörténete – igen fontosak.

Jelen munkája, nagyszabású kísérlet a vidéki Magyarország klasszikus szocialista korszakbeli történetének, a hatalom és társadalom viszonyának, a magyarországi szovjetizálás folyamatának, mechanizmusainak újragondolására, kétségtelenül egyfajta új szintézis. A történelmi jelenségeket mennyiségi kérdésnek is tekintő szerző több éves kutatómunkával elkészített monográfiája igen széles forrásbázison alapul, az országos és megyei levéltárakban végzett forrásfeltárás során gyakorlatilag minden olyan - fontos - dokumentumot, dokumentum-típust igyekezett összegyűjteni, ami valamilyen értelemben releváns forrása lehet annak az összetett átalakulási folyamatnak, ami 1945 és 1961 között a magyar falvakban, a történeti parasztságban lezajlott.

Az a kétségtelenül ambiciózus célkitűzés, hogy erre az óriási információhalmazra alapozva gondolja végig/újra az a történeti parasztság felszámolásának történetét és ennek összefüggéseit, társadalmi következményeit mondhatni szervesen következik a szerző kutatói habitusából, hiszen az értekezés szerzője évtizedek óta a magyar történetírás, ezen belül is elsősorban a magyar társadalomtörténet felkészült, szakavatott és elismert kutatója. A vállalkozás rendkívül ambiciózus és mindenképpen tiszteletre méltó. Még akkor is, ha a szerző szintézis-teremtő szándékai néha nem érvényesülnek elég markánsan vagy másként fogalmazva a tökéletességre, már-már túlzó teljességre törekvő mennyiségi szemlélet itt-ott nehezíti az elemzést, a folyamatok értelmezését és megértését. Ö. Kovács József a kollektivizálást elemezve lényegében a szovjetizálás hazai folyamatát is igyekszik minél részletesebben bemutatni. Ezzel a hagyományos agrártörténeti szemléletmód meghaladására törekszik, rámutatva, arra, hogy a radikális beavatkozás (csak úgy, mint az iparosítás) átszabta a magyar gazdaságot és a társadalmat, vagyis nemcsak a parasztságot érintette.

A mű első, az értekezést tartalmazó kötete a feladatokat és a célokat meghatározó bevezetéssel együtt 6 főfejezetre tagolódik, ezen belül a tárgyalta kérdések 51 alfejezetre bontva képezik a vizsgálat tárgyát. A kötetet a felhasznált források és irodalom a táblázatok jegyzéke, angol nyelvű tartalmi összefoglaló és képmelléklet zárja. A monográfia jegyzetelése pontos, jól áttekinthető, szakszerű. A szerző szakirodalmi tájékozottsága a vizsgált kérdésnek mind a társadalom- és történetelméleti, mind a kapcsolódó történeti, néprajzi, szociológiai, antropológiai munkák terén igen széleskörű.

A könyv bevezetésében Ö. Kovács József megfogalmazta a vizsgált téma alapkérdéseit, az elérendő célokat, meghatározta a megközelítés szempontjait és röviden összefoglalta az elemzés módszertani problémáit is. A szerző értelmezésében a monográfia alapvetően három kutatási kérdésre próbál meg választ keresni: „Miért és hogyan vált a kollektivizálás megrázó kollektív természetű és struktúráváltató társadalomtörténeti eseménnyé?” Hogyan igazolható, hogy a kollektivizálás az egész korabeli magyar társadalmat érintette? Harmadsorban pedig arra, milyen egyéni és kollektív viselkedésformák alakultak ki az átalakulás során?

Végző soron az analitikus tényközpontú történetírás metodikájára alapozva érvényesítette a komplex, politika-, társadalom-, mentalitás- és tapasztalattörténeti elemzési szempontokat. Egyfajta sajátos alulnézetből, a helyi társadalom viszonyrendszeréből, szempontjából próbálja meg bemutatni a struktúrákat és a folyamatokat a társadalom és a politika kölcsönhatásait, a kortársi életvilágok jellemzőit a kollektivizálást elszenvedőként éppen úgy, mint a végrehajtóként. Az agrárpolitika végrehajtására olyan, túlméretezett országos és helyi apparátus jött létre, amely már képzetlensége és a saját tehetetlensége folytán gyakorlatilag működésképtelen volt. Az abszurd tervezés és a túlszabályozottság csak fokozta az így kialakult anarchiát, amely tág teret engedett az önkényességnek, a gazdákat megalázó atrocitásoknak, jogi köntösbe öltöztetett szankcióknak.

A bírálat keretei között nyilván nem lehet részletesen kitérni a könyvben tárgyalt valamennyi kérdésre, így ezek közül csak azokat emelném ki, amelyeket a dolgozat témája és megítélése szempontjából fontosnak tartok. Ilyen alapkérdés az, hogy miért is fontos a történeti parasztság átalakulásának, a kollektivizálás folyamatának a vizsgálata? Miben és mennyiben adhat többletismereteket ennek a politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásokkal egyaránt rendelkező problémakörnek a vizsgálata a - Kornai János kifejezésével élve -, klasszikus szocialista rendszer kiépülésének és működésének megértéséhez?

Úgy gondolom, hogy ez az alapvetően regionális, lokális, illetve mikrotársadalmi szinten mozgó elemzés egyrészt feltárja a kommunista párt hatalomgyakorlásának belső tényezőit, mechanizmusait és jellemzőit, agrár/paraszt- és gazdaságpolitikájának jellegzetességeit, másrészt pedig a mindennapok gyakorlatán keresztül mutatja be az erőfeszítéseket, amelyekkel a kommunista párt megpróbálta szétzilálni a történeti parasztságot. Ezen túlmenően az értekezés a hatalmi kezdeményezésekre adott társadalmi és egyéni válaszokat is részletesen leírja.

Az adott körülmények között a negyvenes évek végén a szovjet típusú mezőgazdasági termelőszövetkezet létrehozásának gondolata egyáltalán nem volt népszerű a paraszti társadalomban. Az 1948/49-től kibontakozó első kollektivizálási hullám során elsősorban azok léptek be a szövetkezetekbe, akiknek tulajdonképpen mindegy volt, hogy hol dolgoznak bér munkásként. Tehát a kolhoz típusú szövetkezetek tagságának a zöme a földtulajdonnal nem rendelkező cselédek és mezőgazdasági munkások köréből, valamint a földreformot követően az önálló gazdálkodással sikertelenül kísérletezők közül került ki.

A kommunista politikusok a kollektív gazdálkodás gondolatát minden lehetséges eszközzel megpróbálták elfogadtatni a magántulajdonosi tudatukban a földreformmal éppen megerősített gazdákkal. Az alkalmazott eszközök skálája a fokozatosan durvuló hangnemet alkalmazó sajtópropagandától a személyes agitáción át a gazdasági kényszerek és a fizikai erőszak széles körű alkalmazásán keresztül a büntetőjogi eszközökig terjedt.

A szerző realisan érzékeli és érzékelteti, miként vált egyre lehetetlenebbé az önálló paraszti egzisztencia fenntartása és megőrzése; mekkora politikai és gazdasági nyomás nehezedett a „hosszú ötvenes évek” agrártársadalmára. S ami a dolgozat erénye, folyamatosan szem előtt tartja a társadalomlélektani szempontokat, a hatalom által kikényszerített társadalmi változások, tulajdonvesztés traumatikus hatásait.

Ö. Kovács József úgy véli: „a földek és emberek részleges ’összegyűjtése’, ’kollektívába’ terelése a szovjet típusú diktatúrák legradikálisabb társadalmi operációja.” Ezzel alapvetően egyetértve, azért a tulajdon és társadalmi pozícióvesztés tömegességét és a parasztságon kívüli csoportok (kispolgárság, középosztály, nagypolgárság) társadalmi tapasztalatait is hangsúlyozni kell. A szerzővel ellentétben, úgy vélem, hogy a tulajdonvesztés terén a termőföld magántulajdonának az elvesztése volt az időben leginkább elhúzódó folyamat. Bár az is kétségtelen, hogy amikor ezt a hatalmi és társadalmi viszonyok lehetővé tették, 1958 és 1961 között, akkor ez valóban viszonylag gyorsan zajlott le.

Fontos, hogy Ö. Kovács József folyamatában szemléli az eseményeket és ennek rendje szerint próbálja meg (re)konstruálni a kollektivizálás, a történeti parasztság felszámolásának történetét. Rámutat arra, hogy a kollektivizálás is tervszerű átalakítási folyamat volt. Ennek során is a központilag előre megállapított tervszámokat próbálták teljesíteni. Miután 1949-ben és 1950-ben gyakorlatilag a falusi nincstelenek közül kerültek ki a téesztagok, 1951-ben kampány kezdődött a kis- és középbirtokos réteg beléptetése érdekében. (A gazdagparaszti csoportok tagjai ekkor nem lehettek szövetkezeti tagok.) A parasztságra nehezedő politikai és gazdasági nyomás hatására az ötvenes évek elején tömeges jelenséggé vált a földtől való menekülés. 1949 és 1953 között valamivel több, mint 1,5 millió kataszteri hold földet hagytak parlagon vagy ajánlottak fel az államnak az egyéni gazdálkodók. Az ötvenes évek első felében a paraszti társadalomban végbement átrendeződést jól mutatja, hogy 1949 és 1955 között 692 000 fővel csökkent a mezőgazdasági magántermelők száma, az állami gazdasági alkalmazottaké ellenben 230 000 fővel, a téesztagoké pedig 220 000 fővel emelkedett.

1956 októberében a magyar falvak lakossága által megfogalmazott politikai követelések középpontjában az általános és országos követelések mellett a korábbi időszak parasztellenes agrárpolitikája által okozott sérelmek orvoslása és a föld magántulajdonára alapozott mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos korlátozások eltörlése állt. Miután a Kádár-kormány a politikai pacifikálás folyamatában taktikai okokból nem akart éles konfliktusba keveredni a parasztsággal, gyakorlatilag lehetővé tette a forradalom napjaiban megfogalmazott követelések megvalósulását. Így 1956-nak, a forradalom bukása ellenére, a parasztság átmeneti haszonélvezője lett, hiszen a kötelező beszolgáltatást eltörölték, a szabad földforgalmat korlátozottan, de lehetővé tették, a vetéskényszer megszűntették. Az önálló kisüzemek rendszerére épülő falusi rend társadalmi és gazdasági értelemben életképesnek bizonyult 1957/58 folyamán, sőt működőképesebbnek és hatékonyabbnak, mint a megmaradt és igen lassan bővülő szövetkezeti szektor. 1957 elején úgy tűnt, mind a hatalom, mind pedig az agrártársadalom azzal számolt, hogy a mezőgazdaság tartósan többszektóri marad. Ez az agrárpolitikai állásfoglalásokban és a napi gyakorlatban egyaránt tükröződött. Mindez sokak számára ismét vonzóbbá tette az egyéni gazdálkodást, ami korlátozott "visszaparasztosodási" folyamatot indított el, az agrárszektort korábban elhagyók közül sokan - mintegy 150-200 000 fő - megpróbálták újrakezdeni a magángazdálkodást, és a többség sikerrel tette ezt. A magánszektor 1957-ben és 1958-ban lélegzetvételhez jutott, a gazdálkodók többsége nemcsak konszolidálni és újjászervezni tudta gazdaságát, hanem folyamatosan emelte a termelés színvonalát is.

A politikai stabilizáció előrehaladtával azonban a Kádár-kormány 1958 végén - a szocialista tömb elvárásaihoz is igazodva - úgy döntött, hogy teljes egészében kollektivizálja a magyar mezőgazdaságot, amire három koncentrált kampány keretében 1959 és 1961 között került sor. A korábbi átszervezési kísérletekhez képest jelentős különbség volt, hogy a kampány a mezőgazdasági munkák tavasztól ősziig tartó fő időszakában gyakorlatilag szünetelt. A kollektivizálási kampány lényegében jól megszervezett "hadjáratként" zajlott le. A városi munkásokból, pedagógusokból, pártmunkásokból verbuvált "agitátorcsapatok" időről időre megszálltak egy települést, s folyamatosan győzködték az ott élőket a termelőszövetkezetek előnyeiről. A sajtó és a helyi propaganda, a személyes meggyőzés mellett minden lehetséges eszközt bevetettek. Ezek közé tartozott az adóterhek emelése, az egyéni adótartozások szigorúbb behajtása vagy éppen ellenkezőleg, elengedése. A fizikai kényszer is jelen volt, amint arra az értekezés szerzője is számos példát hoz, emellett a lelki-pszichikai ráhatásnak gyakorlatilag minden lehetséges eszközét bevetették, a vezetővé válás lehetőségének felkínálásától a családtagok sorsával történő zsaroláson át az egzisztenciális tönkretétellel való fenyegetésig. Igyekeztek megnyerni a helyi társadalom meghatározó személyiségeit, azokat, akikről feltételezték, hogy személyes döntésük másokat is befolyásolhat. Az 1956

előtti kollektivizálás gyakorlatával ellentétben azt is lehetővé tették, hogy a - kulákká nyilvánított – gazda-elit tagjai a szövetkezetek vezetőivé váljanak. Kiemelt figyelmet fordítottak a helyi közösségek vezető csoportját alkotó gazdákra, hiszen egy-egy meghatározó ember “önkéntes” beléptetése igen gyakran azt az üzenetet hordozta, hogy nincs értelme az ellenállásnak. Ugyancsak fontos eleme volt mindennek a paraszti identitás folyamatos megkérdőjelezése. Ö. Kovács József részletesen bemutatja az identitás részelemeinek felszámolásával kapcsolatos lépéseket, a tulajdonjog elbizonytalanításától, a föld(tulajdonlás) leértékelésén át, a vallásos kötődések meggyengítéséig. Az értékrendek alakulását nyilvánvalóan befolyásolta a termelési tényezők - a munka, a föld, a ráfordítás, az érdekeltség - összhangjának megbomlása. A föld jelentős mértékben elveszítette értékmérő és a társadalmi pozíciót meghatározó szerepét. Számos vonatkozásban megszakadt az ismeretek átörökítésének rendje. Hiszen a megváltozott körülmények között már nem vagy csak korlátozottan voltak használhatók az egyéni gazdálkodás során szerzett ismeretek. A munka szerepe és a munkához való viszony is megváltozott. „A gépesítés és kollektivizálás a családi gazdaság kapcsolatrendszerét, így például a ló és ember viszonyát, mondhatni a magyar tájképeket radikálisan átszabta.” – írja a szerző. Az átlátható egyéni gazdaság maga ura parasztjából egy tayloriánus elvek szerint szervezett, átláthatatlan nagyüzem mezőgazdasági munkásává kellett válni. Igen sokan státus-, illetve pozícióvesztésként élték meg a folyamatot.

Miután bevallottan is ez a szerző célja, ezt a munkát a szintézis megalkotásának teljessége felől érdemes nagyító alá venni. Vagyis abból a szempontból, hogy képes volt-e egységes gondolati rendszerbe szervezni a tények, állítások százait, adott-e érvényes elemzési szempontokat mindehhez, következetesen érvényesítette-e mindezeket munkája során? Másként megfogalmazva az igazi kérdés: mit tudott kezdeni Ö. Kovács József ebben a terjedelmes értekezésben a kollektivizálással a társadalmi változásokkal, a hatalom szerepével, a szovjetizálás folyamatával kapcsolatos információk tömegével?

Nyilvánvalóan nem lehet valamennyi kérdésre, külön-külön részletesen válaszolni, az azonban kétségbevonhatatlan, hogy a szerző igyekezett megbirkózni az információhalmazzal, az általa a bevezető fejezetekben megfogalmazott elméleti kereteket, elemzési-értelmezési szempontokat többnyire érvényesítette, bár helyenként ezek elveszni látszanak az idézetek sűrűjében. Ezzel együtt a munkának az újdonságát többek között az adja, hogy megváltoztatta az elemzés szintjét, az országos helyett az egyénre, a lokalitásra, a helyi közösségekre, a mikrovilágra és a történeti tapasztalásra koncentrált a diktatúra társadalmiasításának és a kollektivizálásnak a problémáját vizsgálva. Vagyis nem elsősorban az ország, hanem a „különböző milliókban” élt emberek történeteit elemezte, mindezt a teljességre és az életszerűségre törekvés jegyében tette.

A munka során a felhasznált fogalmaknak igyekezett többnyire részletes és egyértelmű meghatározást adni. Ennek ellenére számomra a színlelt szocializmus, a kollektivizálás és a diktatúra társadalmiasítása vonatkozásában érzékelhető némi bizonytalanság a munkában. Nem derül ki igazán egyértelműen mennyiben más a „színlelt szocializmus” tartalma, mint például a Kornai János által kidolgozott „klasszikus szocialista rendszer” fogalma? Hasonló a helyzet a kollektivizálás esetében, ahol a szerző csak részlegesen gondolta újra a fogalmat, de nem viszonyította a tulajdonvesztést szélesebb társadalmi viszonylatban értelmező „proletarizáció” fogalmához. S végül nem teljesen egyértelmű mit jelent a diktatúra társadalmiasítása? A politikai akarat ellenállás nélküli, ellenvetést nem tűrő társadalmi elfogadtatását, vagy egészen egyszerűen a diktatúra viszonyainak hétköznapi rendjét?

Tartalmi értelemben elsősorban az analitikus szemlélet még markánsabb jelenlétét, érvényesítését hiányolom, hiszen a leírás és az elemzés egyensúlya révén talán még jobban megismerhetővé válhattak volna ennek a nagyszabású társadalmi folyamatnak a

meghatározó tényezői. Ugyancsak érdemes lett volna jobban figyelni arra, hogy az újabb megközelítések a Rákosi-korszak és a korai Kádár-korszak hatalomgyakorlási módszereinek folyamatosságát hangsúlyozzák, vagyis nincs szó arról, hogy 1956 után az alkalmazott hatalmi eszközök bármivel is erőszak mentesebben lettek volna, mint 1948 és 1953/56 között.

Ö. Kovács József monográfiája segíti annak a kérdésnek a megértését, miként sikerült rábírnia a parasztságot az ötvenes-hatvanas évek fordulóján arra, hogy feladja 1945-ben, 1953-ban és 1956-ban megerősített önállóságát, megváljon az élete értelmének tekintett földjétől. Rámutat arra, hogy 1956 után már nem áltathatta magát senki azzal, hogy a rendszer belátható időn belül megváltozhat, ez önmagában is rontotta az ellenállás lehetőségét. A Kádár-kormány a forradalom bukása után a "szeszélyesen szisztematikus" megtorlás eszközeinek alkalmazásával a falvakban élők számára is demonstrálta erejét. Ezzel az aktív emberek csoportját szerveződését jó időre lehetetlenné tették. Mindez hozzájárult az 1956-os forradalom bukását követően kialakult "társadalmi-vereségtudat" megerősödéséhez. Gazdasági értelemben fontos tényező volt, hogy az 1956-ot követően tett engedményeket a kormányzat fokozatosan visszavonta, az egyéni gazdálkodók adóterheit növelte, és a gyakorlatban nyilvánvalóvá vált, hogy a termelészövetkezetek továbbra is jelentős előnyöket élveznek a magángazdákkal szemben. Az állandósuló létbizonytalanság, az igen erőteljes politikai és lélektani nyomás megtette a hatását, egyre több gazdálkodó tartotta kilátástalannak a kollektivizálással szemben tanúsított ellenállást. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a parasztság a társadalomban lényegében egyedül maradt. Hiszen az ötvenes évek végén ez volt a társadalom egyetlen olyan rétege, amely még széles körben rendelkezett magántulajdonnal, ami relatív személyi és gazdasági autonómiát biztosított számára. Az erőforrások teljes körű centralizálására, a társadalom feletti totális ellenőrzés kialakítására törekvő szocialista rendszer számára ez nem volt tartósan elviselhető.

Bár erre a szerző a szükségesnél talán kevésbé részletesen tér ki, a korabeli hivatalos szóhasználatból élve "a mezőgazdaság szocialista átszervezésének" számos fontos, hosszú távon is érvényesülő társadalmi hatása volt, nemcsak az agrárszektorból élőkre, hanem az egész társadalomra nézve. A kollektivizálás fenntartotta a tömeges, kényszerű és erőszakos mobilizációs/mobilitási folyamatokat. Az agrárszektor munkaerő-kibocsátó szerepe a hetvenes évekig megmaradt. A mezőgazdaságból kilépők révén jelentősen nőtt az elsőgenerációs munkásság létszáma. Nagyszámú falusi csoportok kényszerültek életmód-, illetve életformaváltásra. A megváltozott helyzethez alkalmazkodva új családi stratégiák alakultak ki. Rendszerint az idősebb generációkhoz tartozók és a család nőtagjai váltak a szövetkezetek tagjaivá. Így biztosították a háztájijához való hozzájutást, a családok fiatalabb férfi tagjai pedig ipari, állandó jövedelmet biztosító munkát igyekeztek vállalni, így ellensúlyozva a mezőgazdaságból származó jövedelmek bizonytalanságát, szélsőséges ciklikusságát. 1961-ben az akkori téjesztagság egyharmada 60 éves vagy annál idősebb volt, s megközelítette a 250 000 főt azoknak a tagoknak a száma, akik a közös gazdaság tevékenységében nem vettek részt, csak névleges tagok voltak. Részben emiatt, részben pedig az elégtelen munkaszervezés következtében a szövetkezetek a hatvanas években is krónikus munkaerőhiánnyal küszködtek. A szövetkezetek belső szervezeti rendjében a tagság tagolódásában természetesen érvényesültek a helyi társadalom korábbi tagoltságából adódó sajátosságok. A termelészövetkezeten belüli munkaszervezeti pozíciót befolyásolta a korábbi társadalmi státus. A fontos pozíciók köre időről-időre változott. A kezdeti időszakban a rendszerint tehetősebb gazdák közül kikerülő fogatosok, raktárosok, magtárosok presztízse magasabb volt, mint a mezői gyalogmunkásoké.

Ö. Kovács József könyve is felhívja a figyelmet arra, hogy a kollektivizálás politikai és társadalmi funkciói összetettek voltak. A kommunista hatalom számára nyilvánvalóan

fontos volt, hogy felszámolja a maradék társadalmi és gazdasági autonómiákat. Ezzel a változtatással megerősítették a társadalmi tudatban az 1956 után kialakult vereségérzetet, hiszen a kollektivizálással éppen azokat az engedményeket vették vissza a parasztságtól, amit 1956 októbere biztosított számukra. S a “falusi megszállását”, nyilvánvalóan úgy is lehet értékelni, mint a kádári konszolidáció előkészítő periódusának lezárását, a szovjetizálás befejezését. Méreteit, az érintettek körét tekintve a kollektivizálás a XX. század egyik legnagyobb társadalmi megrázkódtatása volt.

Ö. Kovács József egy igen összetett kérdéskör monografikus feldolgozására vállalkozott, s általában eredményesen próbált meg válaszokat keresni és találnia a munkája elején megfogalmazott kérdésekre. Könyve komoly impulzust adhat a jelenkortörténet alapvető fontosságú kérdéseinek megvitatásához, továbbgondolásához, hiszen a szerző alapvető fontosságú munkát tett le az asztalra.

Now available from Ashgate Publishing...

Sustainability and Short-term Policies

Improving Governance in Spatial Policy Interventions

Edited by **Stefan Sjöblom**, University of Helsinki, Finland,
Kjell Andersson, Åbo Akademi University, Finland, **Terry Marsden**,
Cardiff University, UK and **Sarah Skerratt**, Scottish Agricultural
College, Edinburgh, UK

There has been a profound change within the sphere of government and societal regulation in recent years. Traditional hierarchical government has been challenged by new governance instruments relying on negotiations instead of command and control. Alongside this development there has been a change in the time-framing of politics and steering. Traditional politics has been implicitly based on stability and permanence while new forms of governance are explicitly based on just-in-time actions such as projects and issue-based collaborations in networks and programs. This book analyses the implications of this shortening of time frames, focusing particularly on spatial policy interventions and examines the characteristics of temporary policy measures across a range of rural, urban and regional contexts, in four continents: Europe, North America, Oceania and Africa.

Contents: Preface; Introduction: exploring short-termism and sustainability: temporal mechanisms in spatial policies, *Terry Marsden, Stefan Sjöblom, Kjell Andersson and Sarah Skerratt*; PART I TEMPORARY POLICY MEASURES: Leader as a means for strengthening rural development capacity: from project output to the embedding of outcomes, *Lars Larsson and Cecilia Waldenström*; To be or not to be...political? Development discourse, participatory instruments and programme-based approach to public action in Tunisia, *Aude-Annabelle Canesse*;

The democratic implications of project organisations – a case study of LEADER-projects in Finland, *Sebastian Godenhjelm, Johan Munck af Rosenschöld, Kanerva Kuokkanen, Kjell Andersson and Stefan Sjöblom*; Temporary guides and long term policy challenges: the view from remote Australia, *Dean Carson and Daniela Stehlik*. PART II EFFECTS AND OUTCOMES: Overcoming short-termism? Building sustainable eco-clusters in rural Devon, *Terry Marsden, Lummina Horlings and Yoko Kanemasu*; The need to shift rural community development from projects towards resilience: international implications of findings in Scotland, *Sarah Skerratt*; Understanding short-termism: development policy in Paris, Budapest and their surrounding settlements, *Bernadett Csurgó, Imre Kovách and Nicole Mathieu*; Temporal dimensions of governance: a critical analysis of projects, *Steven Wolf*; Mobilizing civil society for environmental protection in a context dominated by industrial agriculture; avoiding projects, *Cornelia Butler Flora and Michael Delaney*. PART III INTERMEDIARIES IN SPATIAL POLICY INTERVENTIONS: Institutions and networks in rural development: two case studies from Hungary, *Boldizsár Megyesi*; Wind energy exchanges and rural development in Italy, *Giorgio Osti*; From business to territorial and social networks in rural development? Experiences from rural Valencia (Spain), *Javier Esparcia*; Conclusion: progressing from governance challenges to approaching 'must hit' spatial policy targets, *Kjell Andersson, Stefan Sjöblom, Terry Marsden and Sarah Skerratt*; Index.

Sample pages for published titles are available to view online at: www.ashgate.com

To order, please visit: www.ashgate.com

All online orders receive a discount

Alternatively, contact our distributor:

Bookpoint Ltd, Ashgate Publishing Direct Sales,
130 Milton Park, Abingdon, Oxon, OX14 4SB, UK
Tel: +44 (0)1235 827730 Fax: +44 (0)1235 400454
Email: ashgate@bookpoint.co.uk

December 2012

350 pages

Hardback

978-1-4094-4677-4

£75.00

[www.ashgate.com/
isbn/9781409446774](http://www.ashgate.com/isbn/9781409446774)

ASHGATE
www.ashgate.com